પ્રસ્તાવના

પૂર્વાલાપની પ્રથમાવૃત્તિ બે વરસમાં ખપી ગઈ, એ ખાતર ગૂજરાતને કંઇક ધન્યવાદ ઘટે છે; નહિતર આપણે અહીં શાળાઓમાં પાઠ્યપુસ્તક થયા વિના શુદ્ધ ઉત્તમ સાહિત્ય ભાગ્યે જ ખપે છે.*

આ બીજી આવૃત્તિમાં કેટલાક વધારા કર્યા છે. કાન્તનાં કેટલાંક કાવ્યો તેમના અવસાન બાદ કાન્તમાલામાં છપાયાં: તે ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક મળી આવ્યાં અને તેમનાં પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ નાટકોમાંથી પણ જે સારાં લાગ્યાં તે સર્વ આ આવૃત્તિમાં લીધાં છે. પણ તે જુદાં પરિશિષ્ટમાં મૂક્યાં છે. પ્રથમાવૃત્તિનો 'પૂર્વાલાપ' એમને એમ રાખેલો છે.

કાન્તે પોતે જે કાવ્યોનો નાશ કર્યો અને પોતે જેને પ્રગટ કરવાં યોગ્ય ન ધાર્યાં તે કાવ્યોને પ્રગટ કરતાં થોડા ખુલાસાની જરૂર છે. કવિ લખે છે તે બધું જ સારું નથી હોતું, કવિ પણ માણસ છે. તેના ઉદ્ગારો કોઇ વિશાલ તો કોઇ ટૂંકાં, કોઈ ઊંચાં તો કોઈ નીચાં પણ હોય છે. પણ

*વિદ્યાપીઠના વિનયમંદિરના અભ્યાસક્રમમાં ક્યારનું આ પુસ્તક નીમાયું છે પણ તે વર્ગની સંખ્યા અહીં ગણવા જેટલી મોટી નથી.

મુદ્રણસ્થાનઃ આદિત્યમુદ્રણાલય, ગયખડ રોડ-અમદાવાદ.

મુદ્રકઃ ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક.

આવૃત્તિ બીજી

પ્રત ૧૫૦૦

*

સને ૧૯૨૬

સંવત ૧૯૮૩

ટિપ્પણ આપ્યું છે. કાન્તના બે
લાન કાવ્યો 'વસન્તવિજય' અને 'ચક્રવાક મિથુન'
વિદ્વાન સાક્ષરોની ટીકા સાથે બહાર પડેલાં. તે ટીકાઓ
લાંબી છે. તેને ટૂંકાવી શકાય એમ છે, પણ ઘણાં

વર્ગો ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલી હોવાથી હાલ તે પરિચિત નથી માટે એકવાર તો તેને એ ને એ રૂપમા જ અહીં મૂકવી ઉચિત લાગી છે, 'વસન્ત વિજય' ઉપર મકરન્દની ટીકા પ્રસિદ્ધ થયા પછી શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ તે વિશે ટૂંકી વિવેચના પ્રિયંવદામા કરેલી તેમાથી પ્રસ્તુત ભાગો મકરન્દની ટીકા નીચે ટીપ તરીકે મૂકયા છે. કયાક મેં પણ એવી ટીપો મૂકી છે શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ 'વિવર્તલીલા'મા પ્રસંગોપાત્ત સુરીવા'ની ચર્ચા કરતા 'ચક્રવાક મિથુન' વિશે કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા છે ત્યા તેમનો મુખ્ય આશય એ કાવ્યનો અર્થ બરાબર શો છે તે નિરૂપવાનો નહિ હોવાથી એ ચર્ચા અલગ પરિશિષ્ટ તરીકે મૂકી છે. આ બાબતની કેટલીક સામગ્રી તેમ જ હકીકત પૂરી પાડવા માટે હું એમનો આભારી છુ.

તે સિવાયના કાવ્યો ઉપર મેં બને તેટલું ટૂંકું ટિપ્પણ આપ્યુ છે પ્રયત્ન કરતા પણ કેટલીક પંક્તિઓનો અર્થ મને દુર્બોધ રહ્યા છે તે મેં તે તે સ્થળે દર્શાવ્યુ છે કાન્તને સમજવામા અને તેના દુર્બોધ સ્થાનોને સુગમ કરવામા માગે આ પ્રયત્ન કંઈક પણ ઉપકારક થશે તો તેને કૃતાર્થ થયો માનીશ

આ સર્વ તૈયારીમા મને પ્રો બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, શ્રીયુત કરસુરગંડભાઈ, શ્રીયુત શિવાભાઈ તથા શ્રીયુત મુનિકુમાર તરફથી ઘણી જ મદદ મળી છે પ્રો ઠાકોરની મેં જે જે મદદ લીધી છે તે તેમના અવતરણો

ઉપરથી પણ જોઈ શકાશે શ્રીયુત કરુણાશંકર અને શિવાભાઈ સદ્ગત મણિશંકરની પશ્ચિમ વયના નિકટમાં નિકટ સ્વજનો હતા. તેમની પાસેથી મને ઘણી હકીકત મળી છે. તેમણે સર્વેએ સદ્ગત મણિભાઈ સાથેના તેમ જ મારી સાથેના અંગત સંબંધથી આ કામ પોતાનું જ જાણી સાહાય્ય કરી છે. એવા આત્મીય સંબંધમાં આભાર માનવાનું કામ ઘણું કઠિન થઈ પડે છે. પણ એક બાબત માટે આવા સંબંધમાં પણ આભાર માનવો જોઈએ. મારે જોઈતી સર્વ હકીકત પૂરી પાડતાં જ્યાં મારા અભિપ્રાયને મોકળાશે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું છે, જે તેમના કરતાં જરા પણ ઓછાં ઉદાર હૃદયો ભાગ્યે જ કરી શકે, અને મને મારે હાથે સદ્ગત જેઓ મારા ગુરુ હતા, તેમને આ અંજલિ અર્પણ કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તે માટે પણ અનન્ય ઉપકાર થયો હું સમજું છું.

આ આવૃત્તિ કાન્તની ગઈ પુણ્યતિથિએ બહાર પાડવાનો ઇરાદો હતો અને એ પ્રમાણે તૈયારી થએલી હતી પણ તે અરસામાં શ્રીયુત કરુણાશંકર તથા શિવાભાઈ તરફથી મને કાન્તના પત્રોનું દફતર જોવા મળ્યું અને તે લાભ લઈ લેવો યોગ્ય લાગ્યો. આ આવૃત્તિમાં મેં આ સામગ્રીનો કેટલો ઉપયોગ કર્યો છે તે સ્પષ્ટ બતાવી નથી શકતો. આશા રાખું છું કે વાચકવર્ગ આ નિમિત્તે થએલ વિલંબને માફ કરી આપશે.

ઑક્ટોબર ૧૯૨૬ — રામનારાયણ વિ. પાઠક

ઉપોદ્ઘાત

કાન્તનુ જીવન જાણવાને અનેક કારણોથી જિજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે પોતાના જમાનાના એ એક ઊંડા ચિતનશીલ સત્યાન્વેષી વિચારક અને મહામથનનિમગ્ન પુરુષ હતા સાહિત્યમા તેમણે અનેક દિશાએ પ્રવૃત્તિ કરી છે પણ તેમની બધી પ્રવૃત્તિમા તેમના કાવ્યો જનતાને સૌથી વધારે મર્મસ્પર્શી લાગે છે આપણામા તેઓ બીજા કશા કરતા કવિ તરીકે અમરપદ પામશે એમ જણાય છે અને તેથી કવિ તરીકેનુ તેમનુ જીવન જાણવાની વૃત્તિ આપણને સૌથી તીવ્ર થાય છે

તેમના કાવ્યો સમજવાને માટે પણ તેમનુ જીવન જાણવાની જરૂર છે કાન્તે પરલક્ષી અને આત્મલક્ષી બન્ને પ્રકારના કાવ્યો લખ્યા છે પરલક્ષી કાવ્યો લખનાર કવિનુ જીવન ન જાણીએ તો પણ તેના કાવ્યો સમજવામા કશો પ્રતિબધ આવતો નથી તેવા કાવ્યોમા જે ભાવ નિષ્પન્ન થવાનો હોય તેની સર્વ બાહ્ય પરિસ્થિતિનુ વર્ણન પણ તે કાવ્યમા જ આવી જતુ હોય છે પણ આત્મલક્ષી કાવ્યમા એ સપૂર્ણ રીતે થતુ હોતુ નથી આ કાવ્યો અગત જીવનના પ્રસગમાથી ઉત્પન્ન થતા ભાવનુ પ્રગટ કલાસ્વરૂપ હોય છે

તેની ભોયરૂપ કવિમાનસની પરિસ્થિતિ કાવ્યમા દર્શાવેલી હોતી નથી એ કાવ્ય સમજવાને એ ભોયનુ દર્શન આવશ્યક છે. વ્યંગ્યનુ એક નિમિત્ત પ્રકરણ એટલે પરિસ્થિતિ પણ છે નાટકમાથી ઉદ્ધૃત કરેલા કાવ્યને સમજવાને જેમ તે કોની કોના પ્રત્યે કયા પ્રસગની ઉક્તિ છે એ જાણવુ આવશ્યક છે તેમ અહીં પણ ભાવનિષ્પત્તિને માટે એ પરિસ્થિતિ જાણવી આવશ્યક છે

આ લેખકને એક વાર સદ્‌ગત મણિશકર ભટ્ટ જોડે કલાપી અને મણિભાઈ નભુભાઈના કાવ્યો સબધી ચર્ચા થયેલી ત્યારે તેમણે કહેલુ કે કવિનુ જીવન તેના કાવ્યમા પ્રગટ થયા વિના રહે જ નહિ આ વિધાન તેમના પોતાના કાવ્યોને બરાબર લાગુ પડે છે પૂર્વાલાપના કાવ્યોને તેમના જીવન સાથે જીવન્ત સબધ છે વિશેષ શુ, પૂર્વાલાપ નામને પણ તેમના જીવન સાથે સબધ છે

તેમ છતા આ જગાએ કવિનુ જીવનચરિત્ર આપવાનો ઉદ્દેશ નથી, તેને માટે લેખકની વ્યક્તિગત અને પ્રસગગત મર્યાદાઓ ઘણી ટૂકી પડે માત્ર કાન્તના જીવનના જે જે મુખ્ય બનાવોને તેમના સાહિત્યજીવન સાથે ઓછો વત્તો સબધ છે તેના પરિચય પૂરતી રૂપરેખા આપવાનો ઉદ્દેશ છે

સ્વર્ગત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનો જન્મ ઈસવી સન ૧૮૬૭ના નવેંબરની ૧૦મી[1] તારીખે કાઠિયાવાડમાં લાઠી પાસે ચાવંડ ગામમાં પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં થયો હતો. આ જ્ઞાતિ વિદ્યાવિલાસી છે. મણિભાઈના પ્રપિતામહ મુકુન્દને કવિયશ પ્રાપ્ત થયેલો અને એમના પેઢીનામામાં બીજા ગ્રન્થકારો દેખાય છે.

મણિભાઈને બહુ નાની વયથી કવિતા કરવાનો શોખ હતો. એ અરસામાં ગૂજરાતના સૌથી વધારે લોકપ્રિય અને ઉત્તમ કવિઓ બે જ ગણાતાઃ દલપતરામ અને નર્મદાશંકર. તેમાં વસ્તુ ભાવ અને શૈલીથી તેમ જ વાંચનમાલામાં તેમની ઘણી કવિતાઓ આવેલી હોવાથી બાલમાનસને વધારે સુગ્રાહ્ય દલપતરામ હતા. આથી તે સમયમા ઉગતા કવિઓનાં પ્રથમ કાવ્યો દલપતશૈલીનાં થાય એમાં નવાઈ નથી. મણિભાઈએ ૧૪–૧૫ વરસની વયે 'ખરી મોહોબ્બત અથવા ગુલબાસનું ફુલ' નામનો એક ચારણી કિસ્સો લખ્યો હતો. તેમાંની થોડી લીટીઓ કાન્તમાલામાં[2] આપી છેઃ—

[1] તારીખો આપવામાં એક ધોરણ સાચવવા સર્વત્ર ઇસવી સનનો જ ઉપયોગ કર્યો છે—કોઈ કોઇ જગાએ કઢંગુ લાગે છે છતાં.

[2] પૃ. ૩૦૩

અરે મારા પ્રાણાધાર, મારા તો હૈયાના હાર.
જીંદગી કેરા આધાર અહાર આપ કયાં ગયા ?

તે ઉપરથી લાગે છે કે મણિભાઈએ દલપતરામની અમર નીચે જ કાવ્યો લખવા શરૂ કરેલા. એ કિસ્સો ૧૮૮૩ મા પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેમા તેમના બીજા મિત્રોએ પણ કંઈક લખેલું અને એ કૃતિમા મણિભાઈનું વિશિષ્ટત્વ ન હોવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ થઈ નથી. આ શૈલીની અસર પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમા કયાઈ નથી. 'સ્મિતપ્રભાને' અને 'અદ્વૈત" એ બન્ને કવિતો છે એટલું જ, પણ તેનો ભાવ વસ્તુ પ્રૌઢિ સર્વ કાન્તનાં જ છે.

કવિત્વશક્તિની જેમ વિવેચક શક્તિ પણ ઘણી નાની ઉમરથી જ તેમણે દાખવેલી જણાય છે. તેમની સાથેના પ્રથમ મેલાપ વિશે લખતા રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય કહે છે[1]

"ત્યા થોડે દૂર એક ૧૪ વર્ષનું બાલક કાંઈક શ્યામ રંગે બુદ્ધિમતા ચક્ષુઓ સળવળ થતા, ભરેલી નાસિકાવાળુ પરંતુ સરલ ગોળ કૌતુક મુખવાળું. ચહેરા ઉપરથી ઓળખાણ પડયુ કે માધવજીભાઇના ભાઇ મણિશંકર હોવા જોઇએ અતિ શરમાળ બાળ ધીમે પગલે આવી બાજુના પથર ઉપર બેશી ગયુ અને બોલાવવાનું કાર્ય મારે શરૂ કરવું પડયું

1. કાન્તમાલા પૃ. ૩૧૫

'અહો, આવો ભાઈ. તમે મણિશંકર ?'

'હા'

'શું ભણો છો ?'

'રાજકોટ હાઇસ્કૂલમાં છું.'

'બહુ આનંદ થયો. તમને તો કવિતા કરવાનો પણ અભ્યાસ છે, નહિ ?'

'છે ખરો પણ બહુ સારી નથી કરી શકતો. વિચારો બહુ આવે છે પરંતુ લખતાં ભાષા યોગ્ય લાગતી નથી'

'અને તેનું છે. જો કલ્પના કર્યાં જઓ છો તો તે ભાષા વિના શી રીતે આવે છે ?'

કોકડું ગુંચવાયું.

'ના, એમ તો આવે છે, પરંતુ કલ્પના યે જોઇએ તેવી નથી આવતી.'

'કુદરતની મદદ લ્યો...અજમાવો જોઇએ.'

તેમણે અજમાવ્યું. એક ન્હાનું સરલ બે કડીનું કાવ્ય થયું. તેમને નદીના વર્ણનમાં મુશ્કેલી પડી, અને સમજી કુદરતને જ બોલાવી:

'ખળખળ કરતું જળશિશુ રમતું' એવો ભાવ લાવ્યા.

આટલી નાની વયે 'કાવ્યો કરું છું પણ બહુ સારાં નથી કરી શકતો' એટલી વિવેચનશક્તિ, અને વિચાર કે કલ્પના તો ભાષામાં જ થાય માટે કલ્પના પણ જોઈએ તેવી નથી, એટલી સમજણ ઘણી કહેવાય. હલકી કૃતિઓને

વીણી કાઢવાને આ ગ્મગ્રત્તિ અને વિવેચક શક્તિ જ બમ છે મણિભાઈ માનતા કે "બધા વિવેચકો સ્રષ્ટા છે,... પણ બધા સ્રષ્ટાઓ વિવેચકો પણ છે.' આ સર્જન અને વિવેચનાનો યોગ તેમનામા પહેલેથી હતો

૧૮૮૪ મા તેઓ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામા પાસ થયા અને ૧૮૮૫ થી ૧૮૮૮ સુધી ગોકળદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગમા રહીને એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમા તેમણે અભ્યાસ કર્યો. અહીં તેમને કૉલેજના મુક્ત ઉન્નતિકર વાતાવરણમાં પ્રિન્સિપલ વર્ડ્ઝવર્થ જેવા અધ્યાપક નીચે અભ્યાસ કરવાથી ઘણી પ્રગતિ કરવાનો અને મૈત્રીઓ બાધવાનો અવકાશ મળ્યો તેમની નોધવા જેવી મૈત્રી રા. બ. રમણભાઈ સાથેની. પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર સાથે રાજકોટથી પિછાન ખરૂ પણ તે માત્ર પિછાન જ. રા બ. રમણભાઇ આ સબંધમા લખે છે –

મણિશંકર સાથે મારો પ્રથમ પરિચય સને ૧૮૮૫ મા થયેલો ...એક દિવસે–શનિવારે–કૉલેજ જવા સારૂ લોકલ ટ્રેનમા ચર્નીરોડથી મહાલક્ષ્મી જતા એક વિદ્યાર્થીએ મને કહ્યુ કે આજે કૉલેજની ડીબેટિંગ સોસાયટીના સભાસદની ચુંટણી થવાની છે તેમાં આપણે ગુજરાતીઓએ મણિશંકર ભટ્ટને માટે મત આપવાનો છે. હું તે વખતે મણિશંકર ભટ્ટને ઓળખતો નહી પણ ગુજરાતીના સમર્થનનો પ્રશ્ન હોવાથી હું તેમા સામીલ થયો...કૉલે-

જના અભ્યાસનો વખત પૂરો થયા પછી ડીમેટ્રિક ગોસાયટી મળી અને મણિશંકર બહુ મતે ચુંટાયા મણિશંકરે સભા આગળ આવી ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું કે ચૂંટણીને હું લાયક નીવડીશ એવી આશા રાખું છું

આ પછી કૉલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં મણિશંકર તેમના કલ્પનાપ્રભાવ અને વિચારશક્તિથી વધારે ને વધારે આદર પામતા ગયા

સને ૧૮૮૭ મા મે કૉલેજની 'ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન સભા" આગળ "કવિતની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ" એ વિષય ઉપર ભાષણ કર્યું તે પછી લો ક્લાસમાંથી પાછા આવતા ચર્ચગેટ સ્ટેશન ઉપર ટ્રેનની વાટ જોતો હું ઊભો હતો ત્યાં મણિશંકર મારા હાથમા એક ચીઠ્ઠી મુકી ગયા ચીઠ્ઠી ઉઘાડતાં તેમા આ ગીતિ લખેલી માલમ પડી

"સાપ્રત રસમય ઋતુની કદર અરે! જાણતા નથી કોઇ
એ મુજ ખેદ શમે છે જલદરસિક નીલકંઠને જોઇ"
—આમા ક્યાઈ કલ્પનરીતી દેખાય છે? આટની વહેની તેમણે એ છોટી દીધેલી —

"મારા ભાષણને ઉદ્દેશીને આ વચન લખેલા હતા અને એ ઉદ્દેગ લક્ષમા રાખી અને મણિશંકરનો શ્લેષ ચાલુ રાખી મે એક ચીઠ્ઠી પર ઉત્તર લખ્યો કે

'રે! જાણિને કદર શું કરતું નીલકંઠ?
પાડયા જ આંસુ ખુણિમા કરિ નાદ ઉઠે!

એ મેઘના જલથકી મણિ થાય સીપે,
જેથી જણાય ગુરુ મેધાન શક્તિ સર્વે'."

મણિશંકરના કેટલાક કાવ્ય મે વાચેલા તે રાબધે આ શ્લોકની છેલ્લી બે લીંટીએ લખી હતી મણિશંકરની જ રીતે આ ઉત્તર મે તેમને પ્હોચાડયો તેના પ્રત્યુત્તરમા તેમણે સસ્કૃત શ્લોક લખ્યો તેમાના આટલા જ શબ્દ મને યાદ છે. "आत्मानं यदि अवमानायिष्ये सखे "[1]

આ મૈત્રી આગળ વધતી જાય છે. 'મારી કીસ્તી' એ કાવ્ય સૌથી પ્રથમ બુદ્ધિપ્રકાશમા પ્રગટ થવા મોકલ્યુ રા. બ. રમણભાઇએ. અને તે પછી 'અતિજ્ઞાન' ગુજરાત દર્પણમા. 'વસંતવિજય' તો તેમણે પોતાની લાબી ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ કરાવેલુ.[1] તે પછી પણ બન્ને મિત્રો વચ્ચે આપણી સામાજિક સ્થિતિની, કાવ્યની, ધર્મની રસમય ચર્ચા પત્રોદ્વારા ચાલેલી છે. આ પત્રોમાથી કેટલાક ઉતારા કાન્તમાલામાં[2] આપેલા છે જેથી મણિભાઇના વિચાર અને કેટલાક આશયો ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે.

કૉલેજ જીવનમા થયેલી બીજી મૈત્રી પ્રો બલવનરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની. પિછાન તો જૂની હતી પણ મૈત્રી ૧૮૮૭ ની આખરે જામી. તે સાલની ફર્સ્ટ બી. એ. ની

૧. સુધર્મ પુ ૨, પૃ ૪૨૨.
૨. પૃ. ૨૮૮ થી ૨૯૭.

પરીક્ષા આપીને પ્રો. ઠાકોર બહાર નીકળ્યા અને અનાયાસે મણિભાઈને મળ્યા. બન્ને લાંબે સુધી ફરવા ગયા અને માર્ગમા પાલ્ગ્રેવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરી, ચોથા ભાગની કવિતાઓ, કવિઓ, વિગે ખૂબ ચર્ચા કરી આ મૈત્રીનુ બીજ રોપાયુ.[1]

બન્નેના સ્વભાવમા મૂલગત ભેદ હરકોઈ જોઈ શકે તેમ છે પણ એ ભેદ બન્ને મિત્રોના સ્વતન્ત્ર વ્યક્તિવિકાસને લેશ પણ હાનિકારક નીવડવાને બદલે બન્નેને ઉપકારક નીવડ્યો જણાય છે. આ મૈત્રી ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ, વધારે વિસ્તારી અને મર્મસ્પર્શી બની રજાઓમા એક બીજાને ત્યા રજા ગાળવા જાય, સાથે મુસાફરી કરે અને જુદા હોય તે દરમિયાન પણ કાગળો અને ચર્ચા અને એક બીજાની કૃતિઓ તેમ વાચન વિચાર મુશ્કેલીઓ વગેરે વિનિમય ચાલ્યા કરે પાછા મળે ત્યારે એકબીજાની ખાનગીમા ખાનગી નોંધો પણ જુવે. પ્રો બળવંતરાય આ રીતે મણિભાઈની ઘણી ખરી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના સાક્ષી માત્ર નહિ પણ ઘણીમા ટીકાકાર, સૂચનાકાર, કદરકાર, ઉત્તેજન આપનાર અને કેટલીકમા તો પોતે જ કૃતિઓના વિષય કે નિમિત્ત પણ ખરા.[1]

---

૧. આ પરિચયની હકીકત માટે જુઓ યુગધર્મ ૪, ૨૭૪ ઉપરનો લેખ

મણિભાઈનુ ' ચક્રવાક મિથુન ' પ્રો. ઠાકોરે ટીકા સાથે ૧૮૯૦ મા બુદ્ધિપ્રકાશમા પ્રગટ કર્યું. આ કાવ્યમાં સૌથી પ્રથમ મણિભાઈએ क्रान्त તખલ્લુસ ધારણ કર્યું જે તેમણે પછીથી ઠેઠ સુધી રાખેલું છે. ' ઉપહાર ' કાવ્ય તો પ્રો. ઠાકોરને જ ઉદ્દેશાને લખેલું અને પૂર્વાલાપ પ્રગટ થયો ત્યારે પણ એ કાવ્યથી તે પ્રો. ઠાકોરને અર્પણ થયો છે. એ ' ઉપહાર ' અંગ્રેજી સોનેટ નામની પદ્યરચનાને અનુસારે છે. આ પદ્યરચનાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન પ્રો. ઠાકોરે કરેલો–૧૮૮૮ મા ' ભણકારા 'મા અને ૧૮૮૯ માં ' અદષ્ટિદર્શન'મા. એ રચનાના વિશેષ પ્રયોગો મણિભાઈએ મિસિઝ બ્રાઉનિંગના સૉનેટોના અનુવાદમાં કરેલા છે. અને ' અગતિગમન ' પણ મૂળ સૉનેટમા લખાયું હતું. પણ આ રચના પછીથી લૂલી લાગવાથી આ બધાં કાવ્યો હાલ છે તે રૂપમાં મૂકયા. અખંડ કે સળંગ કે અભંગ પૃથ્વીનો ઉપયોગ પણ મણિભાઈએ પ્રો. બલવંતરાયના પ્રયોગો ઉપરથી કરેલો. ' અગતિગમન ' પ્રો. ઠાકોરના ' અદષ્ટિદર્શન ' ઉપરથી સૂચિત થયું છે. ' પ્રણયમા કાલક્ષેપ 'ની પણ મૂળ સૂચના પ્રો. ઠાકોરે ' ઉપહાર 'નો પ્રત્યુત્તર[1] આપેલો

[1] પ્રત્યુત્તર કાવ્યરૂપે જ હતો. તેનો પહેલો ખંડ નીચે પ્રમાણે હતોઃ–

" ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરાં સ્મરણમાં "
અરે આવાં વાકયો, પ્રિયતમ સખે વાચું વદ મા.

તેમાંથી મળેલી. 'પડેલા સ્નેહીને પ્રત્યુત્તર' અને 'અશ્રુને આવાહન' એ બે કાવ્યોમાં પંક્તિઓ અને પંક્તિના ખંડો પ્રો. ઠાકોરનાં કાવ્યોમાંથી લીધેલા છે. (જુઓ પૂર્વાલાપ ટિપ્પણ) આ છેલ્લા કાવ્યની ઉત્પત્તિ વિશે પ્રો. ઠાકોર એક ખાનગી પત્રમાં લખે છેઃ—

કુસુમમાલામાં ફુલ ઉપર પદ છે તે ઉપરથી મેં આંસુ વિશે લખવા માંડ્યું જે અત્યંત દુષ્ટ થવાથી મ્હને ચ્હીડ માય નહીં; મણિભાઇ ત્હારી ચ્હીડથી ખડખડ હસે તેમ તેમ હું વધારે

તમે સંભારો છો સમય ભુલું તે હું ય ન કદી,
ભુલ્યો લાગું, એ તો દિવસ અવળાની જ અવધી !
નહીં ઉદ્ગારો એ કંઈ તમ કરેલા જ થયલા,
સ્વયંભૂ પ્રીતિનાં અમર ઝરણાંના ગુર ભલા !

× × ×

આ છેલ્લી પંક્તિઓ સાથે સરખાવો
નથી તારૂ એ કૈં, સકળ રચના છે કુદરતી.
નિસર્ગે બંધાની, ત્રુટિત પણ મેળે થઇ જતી;
પૂર્વાલાપ પૃ. ૫૪

આ પ્રત્યુત્તરની બે પંક્તિઓ
-ભલેને અત્યારે અખિલ નભ ફેલાય વચમાં,
શશીની શું તેથી ઉદયપલ રાત્રી વિસરશે-
મણિશંકરને અત્યંત પ્રિય હતી.
આખા માટે જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૨ પૃ. ૪૩૬

સ્હીડાક. ..બીજી સવારે એમણે આ લખીને મ્હને વચાવ્યું હું પણ ન્હારો કક્કો એમ છોડું ખરો ? મ્હેં કહ્યું But this is not a પદ। This is quite irrelevant (આ કાંઇ પદ નથી આ તો જુદું જ થયું) આમાં આવતી 'નથી પાસે કોઇ ' એ ન્હારી બે પંક્તિઓ મણિભાઇનો બહુ ગમી ગયેલી અને વારે વારે બોલ્યા કરે પછી એમને અને મ્હને સ્હીડવલા જયશંકર વાઘજી વ્યાસ અને ઠાકરશી મૂળજી એ બે પંક્તિઓ જ્યારે ને ત્યારે ખૂબ બગાડીને રાગડા તાણવામાં જ બડી લ્હેર માણતા

'રાજહંસને સંબોધન ' અને ' રતિને પ્રાર્થના ' એ કાવ્યો પણ પ્રો ઠાકોરને ઉદ્દેશીને જ લખાયાં છે

આ રીતે આ સાહિત્યમિત્રોમાં પ્રો ઠાકોરની અમર અવતરણોથી બતાવી તો મણિભાઈની અમર પ્રો ઠાકોરના કાવ્યો ઉપર હતી ખરી કે નહિ ? પ્રો ઠાકોરે ' અંજની ગીત ' અને ' અવ્યસ્ત શિખરિણી ' વાપર્યા છે તે સિવાય અવતરણોથી બતાવાય તેવી અસર નથી કેમકે કાન્તમાંથી કાંઈ ન લેવા તેમણે માનસેની રાખી છે બાનાં કારણો બે—વિનમ્રતા અને ટેક

" હું મણિભાઇની કૃતિઓને, એમની પંક્તિઓને, એમની રીતિને, એમના કવિતાપ્રવાહના લયને એમની કરામતની ઝીણામાં ઝીણી વિગતને ...એટલી તો સુંદર છાની અને નમુનેદાર ગણુતો કે મને એમ જ વસતું જે મારી પોતાની ખડબચડ રચનાના સ્પર્શથી તો એ અભડાય-એમાનું કંઇએ મ્હારામાં લઉં તો તુરત

એ અવતરણની આસપાસનું 'મ્હારૂં લખાણ છેક કાળું પડી જાય ! મ્હારા લખાણમા મણિભાઈનો અંશ પણ નથી, તેનું એક કારણ આ હતુ તો બીજું કારણ એથી છેક જ ઉલટી જાતનુ હતુ મણિભાઈ તો આત્મીય, તથાપિ એમની પણ કઇયે સુન્દરતા ઉડીની લઇને હું આગળ ચાલુ તો તેમા મારૂ શુ વળે ?...... એ કરવાં તો ન લખવુ બહેતર.'[1]

આ સિવાય પણ એક કારણ છે. પ્રો. ઠાકોરના વિચારો કાવ્યશૈલી વગેરે માત્ર કાન્તથી જ નહિ પણ અત્યાર સુધીના સર્વ સાહિત્યકારોથી કંઈક જુદા છે. એ લેવા ધારે તો પણ પોતાની સામગ્રી સાથે મેળ ખાય એવું ઘણું ઓછું લઈ શકે. પણ એક બાબત પ્રો. ઠાકોર પોતે વાતચીતમા અને પત્રમા વારંવાર કહે છે. તે એ કે કલ્પના સિવાય કાવ્યના બીજા કોઇ પણ સંસ્કારો તેમનામા સહજ નહોતા. તે સર્વ સંસ્કારો તેમને મણિભાઈની મૈત્રીથી મળ્યા જેને પરિણામે પોતે કાવ્યમાર્ગમા કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરાયા.

આ સાહિત્યમિત્રોનો સબધ આપણે આગળ જોઇશું તેમ મણિભાઇ ક્રિશ્ચન ધર્મ સ્વીકારે છે તે પછીના મર્મવેધી મંથનમા તૂટે છે, લુપ્ત થાય છે. એ ફરી નહિ જ સંધાય એમ લાગે છે. પ્રો. ઠાકોરના 'આરોહણ'ના

૧. સુપ્રધર્મ ૪, ૨૭૮.

ત્રયી શમી જશે અમંગુર શું ક્ષીરસિન્ધુ વિશે ? ·

એ અને ' માથી એ મ્હાગ ' તથા ' વધો બેડો ને મફર, મગ્દાની નાવો ! ' એ ઉદ્‌ગારો આ ગ્થિતિને ઉદ્દેશીને થયા છે પણ જ્ઞાનના પગેડની મૈત્રી મથનનો તાપ મોળો પડતા જીવનસધ્યામા પરમ્પરને આશ્વામન દેતી કરી દેખા દે છે. મણિભાઈ પ્રો. ઠાકોરને પૂર્વાલાપનો ' ઉપહાર ' કરે છે અને પ્રો. ઠાકોર તે જ રીતે 'ઉગતી જુવાની' નાટક મણિભાઈને અર્પણ કરે છે અને મણિભાઈના કરુણ અવમાન બાદ તેમની પાછળ કાન્તમાલાનુ મ્મારક કરે છે. એમના જેવી, માહિત્યના મર્જન અને ઉપભોગની, માત્ત્વિક અહમહમિકા-રહિત મૈત્રી આપણા માહિત્યના ઇતિહાસમા વિરલ મળશે.

૧૮૮૮ મા, ફિલસુફીના ઐચ્છિક વિષય સાથે મણિભાઈ પામ થયા. ૧૮૮૯ મા થોડો મમય સુરત હાઇસ્કૂલમા કામચલાઉ શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. ' વમન્તવિજય ' કાવ્ય અહીં લખેલુ. ૧૮૯૦ મા, મ્વ પ્રોફેમર ત્રિભુવનદામ કલ્યાણદામ ગજ્જરના અધ્યક્ષપણા નીચે વડોદરા રાજ્યે મ્થાપેલા કલાભવનમા મણિભાઈ વાઇમ પ્રિન્મિપલ નીમાયા અને તેના અગની ટ્રેનિંગ મ્કૂલના મુખ્ય અધ્યાપક થયા. પ્રો. ગજ્જર જો કે ખામ કરીને રમાયનશાસ્ત્રના પ્રોફેમર હતા છતા તે પોતાના જમાનાના એક ઘણા જ આગળ

પડના વિચારક હતા અને સમકાલીન અગ્રેસર સાહિત્ય-કારોની મૈત્રીના મધ્યબિન્દુ રૂપ હતા. ગૂજરાતે એ મહાન વ્યક્તિને ઓળખીને પૂરતું માન આપ્યું નથી તેમની સાથે મણિભાઇને અહીં પરિચય શરૂ થયો અને તે અંત સુધી જેવો ને તેવો રહ્યો.

વડોદરામાં ૧૮૯૮ સુધી મણિભાઇ રહ્યા. તેમનો રા. બ. રમણભાઇ તથા પ્રો. ઠાકોર સાથેનો અંગત પરિચય પણ આ દરમિયાન વધ્યા કર્યો છે. મણિભાઈની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ પણ એવી જ વેગવન્ત રહેલી છે. 'પ્રજાઓના ઇતિ-હાસ' એ માલામાંની 'ઇજિપ્ત' એ ચોપડીનો અનુવાદ પ્રગટ કર્યો, ૧૮૯૩. બે વરસ પછી મણિભાઈનો મહાન ગ્રન્થ 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' 'સયાજી જ્ઞાન મંજૂષા' ની માલામાં પ્રગટ થયો. આનાથી તથા શિક્ષણકાર્યથી તેમને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એક વિદ્વાન તરીકે ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા મળી. ૧૮૯૬ માં પ્રો. ઠાકોર વડોદરામાં પ્રોફેસર તરીકે થોડા માસ રહ્યા હતા. તે સમયની મણિભાઇની કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ વિશે તેઓ ખાનગી પત્રમા લખે છેઃ—

કામાઠી બાગમાં રહવારે, સાંઝે, બપોરે, મધરાતે—શ્વન આવવી જોઇએ કે બસ ડ'ઉા લેતાકને ચાલ્યા જાય, અને પાછા ફરતાં જ જે કાંઇ રચાયું હોય તે કાગળ ઉપર ઉતારી લે.

૧૮૯૮ મા તેમને વડોદરા છોડવું પડયું. પ્રો. ગજ્જર નીકળી ગયા તે પછી કલાભવનનું સ્વરૂપ બદલાયું. મણિભાઈને ઈન્સ્પેક્ટરના ગ્રેડમા મૂકતા હતા; તે ગ્રેડ હલકો હોવાથી તેમણે વડોદરાની નોકરી છોડી અને ભાવનગર સ્ટેટમા કેળવણી ખાતામા નોકરી લીધી, ૧૮૯૮ નવેમ્બર.

તેમના વડોદરાના જીવન વિશે શ્રી લાભશંકર ભટ્ટ લખે છે: " એ જીવનની ઘણી, વાતો મુ. ભાભી પાસેથી તેમ જ બીજાઓ પાસેથી જાણી છે ત્યારે મને લાગ્યું છે કે મણિભાઈએ જે જીવનમાં સુખ ભોગવ્યું હોય તો તે વડોદરાના જ જીવનમાં. બુદ્ધિવિષયક આનંદને પણ તેમણે ત્યાં જ ભોગવ્યો ભાવનગર આવ્યા પછીથી એમનાથી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રની આલોચના થઈ શકી કે નથી એ બુદ્ધિવિષયક આનંદો ભોગવાયા. "[૧]

આ માનસિક ફેરફાર થવાના અનેક કારણો છે. તેમાં મણિભાઇની ધાર્મિક માન્યતામા થએલા ફેરફારો અને તેથી નિકટમાં નિકટના સ્વજનોમાં થયેલો ક્ષોભ એ મુખ્ય છે.

મણિભાઇનું જીવન સમજવાને એ સમજવું જોઇએ કે તેમનું હૃદય વેગીલુ, આવેશમય, કોમલ, વિશાળ, સમસ્ત જનના સાથે સમભાવ રાખનારૂં, ગંભીર, દુનિયાંના ઉપર

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૦૨

ઉપર દેખાતા ચળકાટથી મોહ ન પામતા ઊંડાં ઉતરી તલસ્પર્શ કરનારૂં અને તેથી સત્યાન્વેષણમાં મચી રહેલું હતું. આવા હૃદયને જગતનો અન્યાય, અવ્યવસ્થા, જગતની યોજનાની વિષમતા અસહ્ય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આવા હૃદયો ખોજનો સતત અંતસ્તાપ તપ્યા કરે છે. સાધારણ માણસને તો આ તાપનો અનુભવ જ હોતો નથી, અને હોય તો તે સહી પણ ન શકે. પણ મણિભાઇને આ સર્વ તાપમાં એક ઊંડું સાંત્વન હતું—તેમના પત્નીનો પ્રેમ અને પ્રભાવ. "મણિભાઇનું પ્હેલું લગ્ન ન્હાની ઉંમરે થયું હતુ અને સાથે સાથે મોટાં થતા પતિ–પત્નીમા કેટલીક વાર અવર્ણનીય સુંદર મેળ જામે છે તેમ મણિશંકર નર્મદાના જોડાને બન્યું હતું. નર્મદા સુંદર, હસમુખી, લહેરી, ઘરકામમાં કુશળ, ચકોર, તેજસ્વી, સાહસિક, હઠીલી માનિની હતી. ઢીંગલા ઢીંગલી ગંઠાય એવી રીતના લગ્નમાંથી આવી લાયક પ્રતાપી સહચરી મળી ગઈ એ મણિભાઈનું મોટું સદ્ભાગ્ય હતું."[1] તેમણે તેમના જીવન ઉપર વિરલ અધિકાર અને તેથી તેમના કાવ્યોમા ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું હતું. 'કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ'મા

> મુજ નયનનો સાથે યોગ્ય જોડું રચાય,
> ખબર નહિ પડે ને ફાંફાંઓથી નચાય !

---

૧. યુગધર્મ ૪,૨૭૯.

હૈયાના હોજમાથી આ શુ પાણી છલકાય છે !
પ્રેમ છે એ નહીં બીજું, પ્રતીતિ એમ થાય છે

—વગેરે વર્ણન છે તે નર્મદાનુ જ અપ્સરા રૂપે વર્ણન છે. સુન્દર પાસા પાડેલા હીરા જેવુ ‘ઉદ્‌ગાર’ કાવ્ય પણ આ નર્મદાને માટે લખાએલુ અને ‘રતિને પ્રાર્થના’મા રતિનુ કરેલું વર્ણન—

મૃદુ મદ ભર્યાં ગાત્રો ત્હારા તજી ન શકું કદા,
વિરલ ક્યથી આચ્છાદીને પ્રસન્ન રહું સદા;
નયન નમણા, ગ્રીવા ધોળી, લલાટ સુહામણું,
અવિરત ફરી ચુમી ચુંબી કૃતાર્થ નહીં ગણું

પણ એમનું જ છે.

પણ આવા પત્ની હોવાનું મણિભાઇનુ જેમ સદ્‌ભાગ્ય મોટું તેમ વડોદરે નોકરી થઇ તે પછી થોડા વખતમા જ એ મરી ગયા એ એમનું દુર્ભાગ્ય પણ એવડું જ મોટુ. જીવનભર એ ‘અન્તર્ગૂઢ ઘનવ્યથા’ શમવા પામી નથી.

આ દર્દમાથી ઘણા કાવ્યો ઉદ્‌ભવ્યા છે. ‘પ્રમાદી નાવિક’મા કવિ પ્રિયાની પાછળ દરિયામા પડી આપઘાત કરે છે, તેવી આપઘાત કરવાની અને સંન્યાસી થવાની વૃત્તિ તેમને વારંવાર થઇ આવતી. આ તીવ્ર ઉદ્‌વેગ ‘વિધુર કુરગ’મા પણ પ્રતીત થાય છે.

કદી સ્મરણ આવતાં રુધિરનીર નેત્રે ઝરે,
દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વજન તેઃ સખી! સ્વજન એકલી તું હતી,
સહસ્રશત શલ્યમાં હ્રદયની પથારી થતી.

'વિપ્રયોગ'માં કહ્યું છે

અંત સુધી મ્હારે રોવાની
દારા એની એ.
(ટિપ્પણ પૃ. ૨૬૬ જુઓ)

તેમ અંત સુધી આ નર્મદા માટેના કાવ્યમાં રુદન હતું અને રુદનમાં કાવ્ય હતું. 'ગાન વિમાન' અને 'ચંદ્રાને સંબોધન' પણ એમને જ ઉદ્દેશીને લખાયેલું. એ 'ગાન વિમાન'નો કલહંસ તે આ પ્રથમ નર્મદાનો પુત્ર ચિ. પ્રાણલાલ જે થોડાં વરસ રહી ૧૮૯૯ માં મૃત્યુ પામ્યો. 'વિધુર કુરંગ' માં એનો જ શાવરૂપે ઉલ્લેખ છે.

આવી સ્થિતિમાં, પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર માત્ર તેમના સાહિત્યમિત્ર નહોતા. ઉપર અવતરણ કરેલી 'વિધુર કુરંગ' ની પંક્તિઓના સ્વજન પણ હતા. 'પરંતુ' પ્રો. ઠાકોર કહે છે—

પરંતુ ખરાં સ્વજન તો મારી બા નીવડયાં મણિભાઇએ રાજકોટ આવીને એક બે દિવસમાં આ કવિતા લખી. મ્હારાં બા

એટલી વાર એ વાંચે તેટલી વાર એમને રોવું આવે મણિશંકર પણ રોજ એક બે વાર નર્મદાને સંભારીને રુવે પછી એ જવા તૈયાર થયા ત્યારે મ્હારા બાએ સમ દીધા "જવું હોય તો અહીંથી સીધા એક ઠેકાણે જાઓ, બીજે કશે જાઓ તો મ્હારા સમ' થોડી હકીકત નડારાથી જાણે એટલે અમણે મણિશંકરને પ્રથમ વચનથી બાંધી લીધા અને પછી તે ઠેકાણું એમને જણાવ્યું,-" જામનગર, શંકરલાલ માસ્તરને ત્યાં" મણિશંકર પણ એ જ ઝમાનાના માણસ, તે જમનાબાને વડીલ ગણીને એમનો બોલ પાળ્યો, અને બન્યું પણ એમ કે મણિશંકર નવો સબંધ લગભગ બાંધીને જ પાછા ફર્યા[૧]

૧૮૯૨ માં તેમનું બીજું લગ્ન થયું તેમના બીજા પત્નીનું નામ પણ નર્મદા હતું, તેમને ન્હાની પણ કહેતા 'મુગ્ધાને સંબોધન' આ 'ન્હાની નામથી થયું છે 'પ્રિયાને પ્રાર્થના' પણ તેમને ઉદ્દેશીને જ લખાયું છે આ રીતે મણિભાઈનું સ્નેહાળ અંતઃકરણ સન્નતાથી નવી દિશાએ વળ્યું પણ જૂનો સ્નેહ ભુલાય એવો છીછરો નહોતો અને એ જખમ આખી જીંદગી કદી રૂઝાયો નથી એ નર્મદાના મૃત્યુ પછી ત્રીસ એકત્રીસ વરસે જૂની કવિતાઓ તપાસતા 'નયન નમણાં ઓીવા ઘોડી, લલાટ સુહામણું' એ પંક્તિઓ વાંચતા "તેમની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં અને અમે

[૧] યુગધર્મ ૪, ૨૭૯

જેઓ તેમની પાસે બેઠા હતા અને નર્મદાને કદી નહિ જોયેલાં, તેમને મોઢે તેમના સૌંદર્યનું અને તેમના સદ્‌ગુણોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા; જાણે હજી તેમનો વિયોગ ગઇ કાલે જ થયો હોય!"[1]

મણિભાઇના બચપણના ધર્મસંસ્કારો એક સંસ્કારી ઉચ્ચ બ્રાહ્મણજ્ઞાતિના કુટુંબના હતા તેમ છતાં સ્વતંત્ર નિર્ણય કરવાની વયે આપણે પ્રથમ તેમને નાસ્તિક નહિ તો અજ્ઞેયવાદી જોઇએ છીએ. તેમનાં કાવ્યો અને તેમના પત્રો આ હકીકત સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. શ્રીયુત નરસિંહરાવે મણિભાઈ વિશેના સ્મરણમુકુરમાં કંઇક આવી હકીકત નોંધી છે.[2] આ અનાસ્થા જડ ઔદાસીન્યની નહોતી પણ સતત ખોજ કરનારની અતૃપ્તિની હતી. ફિલસુફીના અભ્યાસથી તેમની ખોજમાં ઊંડાણ, ચિંતન અને તર્કશીલતા આવ્યા હશે. તેમની ધર્મજિજ્ઞાસા પહેલેથી જ તીવ્ર હતી પણ તેમના લાગણીવાળા સૌન્દર્યપરીક્ષક અને તલસ્પર્શી અંતઃકરણને કોઈ પણ ધર્મસંપ્રદાય ચાલુ સ્વરૂપમાં ગ્રાહ્ય ન લાગ્યો. પ્રથમ પત્ની નર્મદાના અવસાનના મર્મવેધી શોકથી એક તરફથી મનોબળ ક્ષીણ થતુ ગયુ

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૦૦.

૨. સ્મરણ મુકુર પૃ ૧૫૩

અને બીજી તરફથી ધાર્મિક સાત્વન મેળવવાની જિજ્ઞાસા વિહ્વળ થતી ગઈ. વળી શિક્ષણના ઇતિહાસ જેવો મહાન ગ્રન્થ લખવાનો થાક પણ લાગેલો.[1] અધૂરામાં પૂરું વડોદરાની નોકરીની ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. "વડોદરા છોડવું પડશે એમ લાગે. એલ. એલ. બી. થઈને વકીલ તરીકે નવો આરંભ કરીશ કરીશ એમ કહેતા તથાપિ હૃદયના ઊંડાણોમાં એમ પાર ઉતરવા વિશે પૂરેપૂરી અશ્રદ્ધા લાગે અને બીજું શું કરવું તે ન સૂઝે એવી મનોદશા અને ગ્લાનિ તેમને ૧૮૯૩ થી થયા કરતી."[2] આ ગ્લાનિ 'મિત્રને નિવેદન' અને 'વત્સલનાં નયનો' માં પ્રગટ થઈ છે.

મણિભાઇને ઘણા લાંબા વખતથી આધ્યાત્મનું વાંચન અને સેવન હતું. ૧૮૯૭ ના અરસામા સ્વીડનબૉર્ગના સંપ્રદાયના પુસ્તકો તેમના વાચવામાં આવ્યાં અને એકદમ

૧. તે સમયના એક પત્રમાં લખે છે "મારો ઇતિહાસ પૂરો થયો છે પણ એણે મને સાચ ભોગો કરી દીધો છે કવિતા હું મુદ્દલ વાંચતો નથી. વાંચી શકતો જ નથી. માત્ર કેળવણી વિષયક ચોથાં વાંચી શકું છું " પ્રો. ઠાકોર ઠીક કહે છે કે આ પ્રસંગે એમને છ માસની ફર્લો મળી હોત તો કદાચ એમના જીવનનો આખો એ ઇતિહાસ બદલાઇ જાત. કાન્તમાલા પૃ. ૩૩૨–૩૩૩.

૨. યુગધર્મ ૪, ૨૭૯.

તેમનું સમસ્ત મન તે તરફ ઘણા વેગથી ધસ્યું. તેમનામાં સત્યાન્વેષક વૃત્તિ હતી પણ એ વૃત્તિને માટે જે વિવેક અને અંકુશ જોઇએ તે તાત્કાલિક રુચિના વેગમાં ઘણીવાર ઘસડાઈ જતા એવો તેમનો સ્વભાવ હતો. લાંબા અભ્યાસથી જેમનું સાંભળવાની તેમને ટેવ હતી તે નર્મદાને વિધિએ ખસેડી લીધા હતાં. પ્રો. ઠાકોર અજમેર હતા અને તેમની હાજરી જે કંઇ અસર કરી શકે તે અલભ્ય હતી. બીજાં કોઈ સ્વજનોનું, જ્ઞાતિજનોનું, મિત્રોનું, દિનસ્રીઓનું, મણિભાઇએ માન્યુ નહિ તે નહિ જ. એ નહિ માનવામાં પણ આપણે તેમના મનની સત્યપ્રિયતા, ઉદાત્તતા, નિર્ભયતા જોઈ શકીએ છીએ. પોતાને 'પરમ સત્ય મળ્યુ છે,' 'સ્વીડનબૉર્ગ કહે છે કે ક્રાઇસ્ટ વગર સ્વર્ગનો બીજો કોઈ ઈશ્વર નથી,' એવી એમની દૃઢ પ્રતીતિ હતી. "હું કાંઇ અભિમાનથી આમ કહેતો નથી પણ મને જે મળ્યું છે તે જણાવું છું. એટલે બેધડક કહું છું કે મારે જે વાતો કહેવાની છે તે ઈશ્વરી છે. દેશના લોકો જો સાંભળશે તો તેમનું કલ્યાણ થશે" તેઓ જાણતા હતા કે આ તેમના કાર્યથી તેમને ઘણું સહન કરવું પડશે પણ તે તેઓ સત્યની ખાતર સહન કરવા તૈયાર હતા. અને સહન કરવામાં પણ "જ્ઞાતિનાં મનુષ્યો મને મૂર્ખ, દુષ્ટ, દીવાનો વગેરે ઉપનામો આપશે એ હું જાણું છું. તે પણ

હું સહન કરીશ, પણ જેથી મને અતિશય ખેદ થાય છે તે તો એ છે કે મારા બધા સ્નેહીઓ અને મિત્રો પણ મારો ત્યાગ કરશે."[1] મહાનુભાવ અન્તઃકરણોના દુઃખો પણ અસાધારણ હોય છે. ચારુદત્તને અનેક વિપત્તિમા દુઃખ એજ લાગતુ હતુ,

यत् सौहृदादपि जना शिथिलीभवन्ति।[2]

મનનો આ વેગ કોઈથી અટકાવાયો નહિ ૭–૪–૯૮ ના પત્રમા લખે છે કે "मैं ख्रीस्ती धर्म स्वीकार्यो छे" ૧૭–૬–૯૮ ના પત્રમા લખે છે કે "मैं બ્રાહ્મણનુ ચિહ્ન ઉપનયન દૂર કીધુ છે. અને થોડા વખત પછી હું જાહેર રીતે ક્રિશ્ચિયન મડળમા પ્રવેશ કરીશ" ૨–૩–૧૯૦૦ ના પત્રમા લખે છે કે "સૌ નર્મને મને "પવિત્ર ભોજન" ન લેવાને આગ્રહ કરે છે" ૨૬–૩–૧૯૦૦ મા લખે છે કે "મેં ગઈ કાલે "સ્વામીના ભોજન" મા ભાગ લીધો છે[3]"

આ અને આ પછીના ઘણા વરસો મણિભાઈને તીવ્ર ઉદ્વેગ અને મન્થનમા ગયા એક તરફથી ગ્રીકનમોર્ગનો શબ્દે શબ્દ ખરો છે માટે તેને અનુકૂળ જ સમસ્ત જીવન

---

૧. કાન્તમાલા પૃ ૩૦૪, ૩૦૫.

૨ કે જનો મૈત્રીથી પણ શિથિલ થાય છે મૃચ્છકટી

૩ કાન્તમાલા પત્રધારા

થડવું એમ થાય. એ એક જ આ સંસારમા ખરૂં સત્ય છે અને સ્વર્ગના સ્નેહજીવનનો પન્થ છે માટે એ લાભ પોતાના સ્વજનોને પણ મળે એવી તીવ્ર અભિલાષા, પણ સ્વજ્નો તે સ્વીકારતા નથી તેની નિરાશા, એટલું જ નહિ પણ પોતાના આચરણથી તેમને દુખ થાય છે એ દર્દ. જેમના સુખનો માત્ર પોતે જ આધાર છે, જેઓ પોતા પાસેથી સર્વ સુખની અપેક્ષા રાખે છે, તેમના દુખનુ પોતે નિમિત્ત થાય છે એ પશ્ચાત્તાપ. જ્ઞાનિજ્નો મિત્રો વગેરેના સ્નેહનું વૈપરીત્ય. તેમના હિતસ્વીઓએ તેમના હિતને માટે જ લીધેલાં પગલા પણ તે મણિભાઈ ઉપર તો જુલમના જ ગણાય એવા. સૌથી વધારે અસહ્ય તો તેમને પોતાનાં પત્નીથી પોતાના કુટુંબથી અને વહાલા પુસ્તકોથી પણ વિયોગમાં રહેવું પડ્યુ એ. પ્રો. બલવંતરાય સાથેની જીવન-મૈત્રી પણ તૂટી. સત્યનો માર્ગ જનતાને બતાવવો એ જ જીવનનો ખરો ઉદ્દેશ લાગે પણ જનતા નથી જ સાંભળવાની એવી ખાત્રી થતી જાય. સમસ્ત જીવનમાં પોતે એકલા, હેતુ વિનાના, સ્નેહ વિનાના, થઇ ગયા લાગે.

"કેટલાક માણસો સ્વભાવથી જ તત્ત્વચિંતનમા નિરાશાવાદી અને હદપાર લાગણીવાળા હોય છે. પ્રેમ કરવો અને અન્યના પ્રેમપાત્ર થવું એ તેમના ઉત્સાહના નિર્વાહ

માટે આવશ્યક હોય છે. આસપાસના માણસોનો તેમના પ્રત્યે જોઈએ તેટલો પ્રેમ નથી હોતો એ કારણથી તેમની ખિન્નતા ઉદ્ભવે છે મણિભાઈ, એક પત્રમા[1] લખે છે તેમ, આવા પ્રકારના માણસ હતા. આ ધર્માન્તરના ક્ષોભથી તેમના સર્વ પ્રેમતન્તુઓ વિષમ ખેંચાણોમા આવી છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયા આખુ જીવન જાણે અધકારમય ગ્લાનિના ગર્ભમા તેમણે ગાળ્યુ જે નવજીવનની આશા રાખેલી, તેનો અનુભવ ન થાય; નહિ ધારેલી એવી હૃદયમા દુર્બલતાઓ જણાય, પહેલાની અદ્દતા હોવેથી વધી છે, હૃદય વિકસિત થવાને બદલે સંકુચિત થયેલુ છે એવું આત્મપરીક્ષણ ઉપરે, સ્વામીએ આપેલી સર્વ સામગ્રી લૂટાઈ ગઈ, યૌવન ગયુ, નવું યૌવન મળ્યુ નહિ. હૃદય ઉત્સાહશૂન્ય અને શાંત થતુ લાગે, શક્તિઓના અનુપયોગની, અપ્રવૃત્તિની વેદના, નિરાશા, નિર્વેદ, કર્તવ્યમા વ્યામોહ, બધાથી જીવન અસહ્ય થઈ પડે. કોઈ વાર વળી આવેશ કે ઉત્સાહનો જુવાળ આવે પણ તે એવો કે તેથી બુદ્ધિને ફેર ચડે, જૂના સબધતંતુઓ તણાય, તૂટે, એક પત્રમા[2] પોતે લખે છે તેમ 'પ્રકૃતિ ઠામ ન' રહે, સ્નેહીઓ પ્રતિ અનુચિત, અઘટિત કહેવાઈ જાય અને

---

૧. કાન્તમાલા પૃ ૨૮૮
૨. કાન્તમાલા પૃ. ૩૯૮

પછી એ જુવાળના પ્રત્યાઘાત રૂપે જ ઓટ આવે, તેની નિર્બલતામાં પશ્ચાત્તાપ વધારે કરે. કાન્તમાલામાં છપાયેલા પત્રોમાં હૃદયનો આ ઇતિહાસ પારદર્શક રીતે લખાયો છે.

આ સ્થિતિમાં પહેલા કરેલા અનેક નિશ્ચયો પણ ફેરવવા પડ્યા. ઉપનયન તોડેલું, બાપ્તિસ્મા લીધેલું પણ પછી લાગ્યું કે કુટુંબ જનોના સંબંધ વિના પોતે રહી શકે એમ નથી, જ્ઞાતિબંધન તોડનારાના સમવાયમાં પત્ની અને બાળકોને પરાણે દાખલ કરવા એ પાપ જેવું છે, બાપ્તિસ્મા લીધું એ ભૂલ છે, તે કરતાં આર્યમંડળમા રહીને જ સત્યનો પ્રવેશ કરાવવો એ વધારે શક્ય અને ડહાપણ ભરેલું છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાનમા ગયા અને પત્નીની ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈ પાછો જ્ઞાતિ સાથે સંબંધ શરૂ કર્યો. ધર્મજિજ્ઞાસાથી ઇસ્લામ અને શીખધર્મનો અભ્યાસ કર્યો અને આર્યસમાજમાં તો ભળ્યા પણ ખરા પણ આ સઘળા ફેરફારોમા ખ્રિસ્તીધર્મ ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા ચલિત થઈ નહોતી. સ્વીડનબૉર્ગે કહેલું કે પ્રાચીન શબ્દ તાર્તરીમા સચવાઈ રહ્યો છે તે ઉપરથી એ શબ્દ તે જ ઋગ્વેદ એવો તર્ક આવ્યો અને તર્ક ખરો સાબીત કરવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યો. સ્વીડનબૉર્ગના મત પ્રચાર માટે 'હાર્ટ ઑફ ઇન્ડિયા' શરૂ કર્યું. પણ છેવટ કબુલ કર્યું કે ઋગ્વેદ વિશેનો તર્ક અનુપ-

પન હતો પ્રો દાકાર ન્હે છે કે ત્યારથી ખ્રિસ્તીધર્મ માટેની તેમની ઉષ્માની માત્રા ઘટી અથવા તેમનુ વાર્ધક્ય શરૂ થયુ ગણવુ જોઈએ[1] એ હશે પણ અન્ત સુધી તેમની શ્રદ્ધા ખ્રિસ્તીધર્મ ઉપર જ રહી છે

આ અરસામા જ્યારે જૂના સ્નેહીઓનો સબધ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો ત્યારે પણ તેમનુ સ્નેહાળ અત કરણ બીજા પાત્રો મેળવી શકેલુ તેમા પ્રથમ રાજવી કવિ કાન્તને ગણવા જોઈએ ખ્રિસ્તી સપ્રદાય તરફ મણિશંકરનુ ચિત્ત આકર્ષાયુ ત્યારથી એટલે ૧૮૮૭ થી બનેનો સબધ શરૂ થયો અને તે કાન્તના મરણ પર્યન્ત પહોચ્યો પહેલે જ પરિચયે બનેને જાણે ઘણો જૂનો સબધ હોય એમ લાગેલુ બને વચ્ચે ધર્મ અને કાવ્ય સબધી ચર્ચાના પુષ્કળ પત્રો લખાયા છે ૧૮૮૭ મા 'આશા । સખા પ્રતિ'[2] કાન્તના એક પત્રના પ્રત્યુત્તરમા લખાયુ છે પણ કાન્તની ખાસ અસર મણિભાઈના સાહિત્યજીવન ઉપર થઈ લાગતી નથી બનેની ઉમર અને બનેનો સબધ જોતા પણ વિશેષ અસર કાન્તની કાન્ત ઉપર થયેલી જણાય છે કાન્તના

૧ કાન્તમાલા પૃ ૩૧

૨ ટિપ્પણમા આ સબધી સદેહ બતાવેલો છે પણ 'કલાપીના પત્રો' પત્ર ૧૭ પ થી આમા સદેહ રહેતો નથી કાન્તની ધાર્મિક માન્યતા તેમાં છે, તે જુઓ ૨૧ છે

મૃત્યુ બાદ મણિભાઇએ ' કલાપીનો કેકારવ ' અને ' હમીર કાવ્ય ' પ્રકટ કરી મિત્ર તરફનું બન્ધુકૃત્ય કર્યું. કેકારવમા કરેલું ' કલાપીને સંબોધન ' તેમને માટેની મણિભાઈની લાગણીને વ્યક્ત કરે છે.

બીજો આવો સંબંધ કવિ ન્હાનાલાલ સાથેનો. બન્ને એક બીજાનાં કાવ્યોથી પ્રથમ એક બીજાનું ઓળખાણ કરવા ઉત્સુક થયેલા, પત્રવ્યવહાર પણ શરૂ થયેલો પણ મેળાપ સૌથી પ્રથમ પ્રો. ગજ્જરને ત્યા મુબઈમાં થયો. તે પછી બન્નેની વચ્ચે મૈત્રી જોત જોતામા ગાઢ થઈ ગઈ. બન્ને વચ્ચે થોડાં વરસો અવિચ્છિન્ન પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. કવિ પોતાનાં કાવ્યોની નકલો વખતો વખત મણિભાઇને મોકલતા રહે, મણિભાઈ તે પર ટીકા કરે, કવિ સુધારા વધારા કરે, વળી ચર્ચા થાય એમ ચાલ્યા કરે. કૌટુમ્બિક આપત્તિમાં પણ એક બીજાએ એક બીજાને મદદ કરેલી અને ' મહેમાનોને સબોધન ' સૌથી પ્રથમ કવિના કુટુંબને થયું હતું. બન્નેને પછીથી કઇક ઉચક મન થયેલું, પત્રવ્યવહાર બંધ પડેલો, પણ કદી ખાસ વિખવાદ થયો જાણમાં નથી.

ઠેઠ સુધી એવો ને એવો સંબંધ રહેલો, તે હાલ માસ્તર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ શ્રી કરુણાશંકર અને તેમના મિત્ર

શિવાભાઇ સાથે. આ સંબંધ શરૂ થયેલો વડોદરામાં. બન્ને મણિભાઇના પ્રિય શિષ્યો હતા અને પછીથી એ જ ભાવે રહેલા. શ્રી શિવાભાઇ તો તેમના નવા સંપ્રદાયમાં પણ જોડાયા હતા. આ સંબંધને મણિભાઇના સાહિત્યજીવન સાથે બહુ સંબંધ ન કહી શકાય પણ એટલું કહેવું જોઇએ કે મણિભાઇના પ્રેમભૂખ્યા હૃદયને આ બન્નેના શ્રદ્ધા આદર પ્રેમથી અનન્ય સાંત્વન અને આશ્વાસન મળતું.

આ લાંબા અરસામાં સાહિત્ય કાંઈ છેક બંધ પડયું નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર શરૂ થઈ તે ૧૮૯૬–૯૭ ના બે વરસોમાં ટુંકાં ટુંકા ગેય ઊર્મિકાવ્યો અનેક ઉદ્ભવ્યાં છે. પણ પછી અવ્યવસ્થા અને દર્દના સમયમાં કાવ્યસ્રોત ઓસરી ગયું છે. કાવ્યના 'મસ્ત ધોધવા' ને બદલે ' શાન્ત મહાશિવ નીર ' વહેવા માંડે છે. આ સમયનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો ઈશ્વર પ્રાર્થનાનાં, પશ્ચાત્તાપનાં, ધર્મથી ઉદય પામતી આશાનાં છે. કેટલાંક અપવાદરૂપ છે. આમાં તેમનાં પત્ની સૌ. નર્મદા (ન્હાની) ને ઉદ્દેશેલાં કાવ્યો મહત્ત્વનાં છે. 'પ્રિયાને પ્રાર્થના' અને 'મુગ્ધાને સંબોધન' એમને ઉદ્દેશેલાં હતાં તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. તે પછી 'રજની માગણી' 'પુરાની પ્રીત' અને 'ચન્ચલનાં નયનો' આ પણ તેઓ જ કાવ્યનો વિષય છે. ૧૯૧૮ માં એ ગુજરી ગયાં.

મણિભાઇના હૃદય ઉપર ફરી વજ્રપાત ઊતર્યો. આ સમયના એક પત્રમા તેઓ લખે છે· "ગમે તે કામ કરતો હોઉં ત્યા વારવાર દિવસમા ચરચરાટી થઈ આવે છે, અને ફટાકાની વાટ બળી જાય તેટલી ઝડપથી બળનરા થઈ જાય છે'[1] મહિના પછી લખે છે· "કવિતાનો પ્રવાહ શરૂ થાય તો મારી શાન્તિ મળે. હાલ તો તે મારે જોઈએ તે કરતા વધારે ક્ષોભ છે.'[2] છેવટે કવિતાનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે અને તેમાથી 'મનોહર મૂર્તિ' અને 'આપણી રાત' જન્મે છે.

૧૮૯૮ થી ભાવનગર સ્ટેટમા તેમણે નોકરી લીધી ત્યારથી ત્યા ૨૪ વર્ષ. ૧૯૨૩ મા તેઓ પેન્શન લઈ નિવૃત્ત થયા અને કાશ્મીરની યાત્રાએ નીકળ્યા. તેમને મુસાફરી કરવાનો અને કુદરતમા અને જનતામા બધનરહિત થઈ વિહરવાનો ઘણો શોખ હતો. આ પહેલા પણ નર્મદાની ઉપરવાસ થઈ કાશી સુધી તેઓ યાત્રા કરી આવેલા, બાવાઓને મળેલા, પ્રવચનો કરેલા, અને ખૂબ ઉત્સાહથી ફરેલા, જોકે તેથી, શંકા સિવાય કશુ નહિ સમજનાર સરકારને વહેમ આવેલો અને તેમની સ્ટેટની નોકરી જોખમમા આવી પડેલી આ યાત્રાથી પણ તેમનામાં ઉત્સાહ

1. કાન્તમાલા પૃ ૩૭૫
2. કાન્તમાલા પૃ ૩૭૭.

આવતો હતો. પણ ત્યાં માંદા પડ્યા અને પાછા ફરતા, રાવળપિંડિથી લાહોર આવતી મેલટ્રેનમા ૧૬ મી જુનના રોજ તેમનો દેહ પડ્યો. તે જ દિવસે અમદાવાદમા પૂર્વાલાપની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડી—ક્ષર દેહ નાશ પામ્યો અને અક્ષરદેહે તેઓ અમર થયા.

આ પહેલાં ઘણીવાર પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ છપાવવાની તેમને ઇચ્છા થયેલી પણ કોઈ ને કોઈ કારણથી કામ અટકી પડતું. ૨૧–૫–૦૯ ના પત્રમા[1] લખે છેઃ 'મારાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિ માટે તૈયાર કરૂં છું. 'પૂર્વાલાપ' નામ આપવા ધાર્યું છે.' એ વરસમાં પૂર્વાલાપમાં શરૂઆતમાં મૂકવાની 'ઇશ્વિર પ્રાર્થના' લખાઈ અને કાવ્યો ભેગાં કરવા માંડયાં. 'પૂર્વાલાપ'માં બહાર પડ્યું છે તે ઉપરાંત મણિભાઈએ કેટલુંક કાવ્યસાહિત્ય લખેલું હતું. પણ ડૅન્ટી વાંચ્યો ત્યારે તેમને પોતાનાં કાવ્યો જોડકણાં જેવા લાગ્યા અને પાંચસો સાતસો લીટીનો નાશ કર્યો. આ નાશ કરેલી કવિતામાથી 'રમા' પ્રો. ઠાકોર પાસેથી મળી તે પુર્વાલાપમાં પ્રકટ થઇ છે. આમ કેટલુંક સાહિત્ય મળી શક્યું. ઘણુંખરૂં તેમણે સ્મરણમાંથી જ ફરી લખ્યું, તેમનું સ્મરણબળ ઘણું સારૂં હતું, તો પણ કેટલુંક ફરી ન આવી શક્યું. તેમાંથી જે કાંઈ જૂના કાગળોમાંથી મળી આવ્યું તે પરિશિષ્ટ રૂપે અહીં મૂક્યં છે

૧. કાન્તમાળા પૃ ૩૬૫.

તે પછી ૧૯૧૯મા પાછો સંગ્રહ બહાર પાડવા વિચાર કરે છે. તે વખતે 'કાન્તકાવ્યકલાપ' નામ રાખવાની યોજના જણાય છે અને તેમા 'પૂર્વાલાપ' અને 'ઉત્તરાલાપ' એ પ્રમાણે બે ભાગ થવાનું જણાવે છે.[1] એ વખતે પણ કશું પ્રગટ ન થયુ.

આ સિવાય ૧૯૧૧ માં મણિભાઈના શિષ્યોએ "પ્રાર્થનાઓ" જ સંગ્રહીને "શિષ્યોના ઉપયોગને માટે" છાપવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેમા કઈ પ્રાર્થના લેવી અને કઈ ન લેવી તે સંબંધી ચર્ચાના કાગળો છે પણ તેનું પણ કશું પરિણામ આવ્યું જણાતુ નથી.

'પૂર્વાલાપ' નામ શાથી પડ્યું એ સબંધી અનેક તર્કો થયા છે. કર્તાએ પોતે કશો ખુલાસો કર્યો નથી એટલે એ સંબંધી તર્કથી વિશેષ થઈ શકે તેમ નથી. એટલું તો ચોક્કસ, કે કર્તાએ પોતે પોતાનાં કાવ્યોને પૂર્વ અને ઉત્તર એમ બે વિભાગમાં વહેંચવા ધાર્યા હતા. આ રીતે એમના જીવન અને કાવ્યોને બે સમયમા વહેંચી શકે એવું સામાજિક ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર જ છે. <u>ક્રાઇસ્ટના જીવન અને શબ્દના લાભથી જ તેઓ ટૅન્ડીને ટૅમર અને વર્જિલથી વધારે મહત્ત્વનો ગણે</u> છે.[2] તેમનાં કાવ્યો પત્રો

1. કાન્તમાલા પૃ. ૩૭૯.
2. કાન્તમાલા પૃ. ૩૫૬.

સર્વમા આ એક જ વસ્તુ પ્રતીત થાય છે. નવા ધર્મના અંગીકાર પછીનાં કાવ્યો ઘણાંખરાં એ ધર્મશ્રદ્ધાનાં જ છે. એટલું જ નહિ પણ એ શ્રદ્ધાથી અસંગત ભાવનાં જૂનાં કાવ્યો તેમણે ફેરફાર કરી નવી શ્રદ્ધાને અનુકૂળ કર્યાં છે ("ચક્રવાક મિથુન" અને "વિપ્રયોગ" ઉપરનું ટિપ્પણ). માટે પૂર્વાલાપ એટલે આ નવા જ્ઞાનના પ્રાદુર્ભાવ પહેલાના કાવ્યો એટલું ચોક્કસ. અને તેથી ઉત્તરાલાપ એટલે એ નવા ધર્મના મંતવ્યો જેમાં પ્રગટ થયાં હોય તે. ૧૮૯૭ પછીનાં પણ જે કાવ્યોને આ મંતવ્યો સાથે સંબંધ ન હોય તે પૂર્વાલાપમાં જ ગણાય. પણ પછીથી 'કાન્તકાવ્યકલાપ'ને પૂર્વાલાપ અને ઉત્તરાલાપના વિભાગોમા પ્રગટ કરવાનો વિચાર બંધ કર્યો એટલે ઉત્તરાલાપનાં પણ જે કાવ્યો આપણા જનસમાજને દુર્બોધ થાય એટલાં સાંપ્રદાયિક ન હોય તેનો પણ પૂર્વાલાપમાં સમાવેશ કર્યો છે એમ જણાય છે.

આલાપ એટલે કાવ્ય એટલો સાદામા સાદો અર્થ કરીએ તો પણ ચાલે. પણ પ્રો. ઠાકોર વધારે ઊંડા ઉતરીને કહે છે: "અને આ નામોમા એ પણ ગર્ભિત ખરૂં કે બેય આલાપ માત્ર છે: ગાન શી વસ્તુ છે તે કર્તા જાણે છે; અને આ તો તે માટેની તૈયારી માત્ર છે, આ માનવ દેહે આ મર્ત્ય લોકની સ્થિતિમા થઇ શકે એવી; ખરૂ ગાન તો

સ્વામીનો બંદો કરશે સ્વામીનો હુકમ દશે તો સ્વામીના સાંનિધ્યમાં, સ્વામી જ્યારે તેને અહીંથી લઈને પોતાના સ્વર્ગમાં સ્થાપશે ત્યારે ! "[1]

કેટલાક સારા કવિઓની[2] પેઠે મણિશંકરને જુવાન વયથી જ સમજાયેલું કે કાવ્ય એ જ પોતાના જીવનનો ખરો માર્ગ છે. તેમણે ઘણી નાની વયથી કાવ્ય લખવા શરૂ કરેલા છે. દરેક કલાકાર પોતાનો માર્ગ પોતે જ નક્કી કરે છે પણ પોતાની શક્તિનો ખરેખરો પરિચય ઘણાને મોડો થાય છે. પોતાની શક્તિને અનુકૂળ માર્ગ જડયા પહેલા ઘણા અનુકરણો કરે છે, નિષ્ફળ પ્રયાસો કરે છે. મણિભાઇએ પણ દલપતરામની શૈલીના અનુકરણથી કાવ્યના શ્રીગણેશાય કરેલા પણ તેમને પોતાની શક્તિની શ્રદ્ધા અને તેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું ભાન, બીજાની સરખામણીમાં ખતુ

૧. કાન્તમાલા પૃ. ૩૮૦

૨. સરખાવો મિલ્ટનનું વાક્યઃ–"...that by labour and intense study (which I take to be my portion in this life) joined with the strong propensity of nature, I might perhaps leave something to aftertimes as they should not willingly let die."

વહેલું થયુ હતું એમ જણાય છે. ૧૮૮૯ ના એક પત્રમા એટલે બાવીસ વરસની ઉંમરે તેઓ લખે છે:—

"ખરા આવેશથી લખનાર માણસ બીજાના મત ઉપર બહુ આધાર કદી નથી રાખતો મને મારા હૃદય ઉપર આસ્થા છે, અને હું અવશ્ય માનું છું કે મારૂં નામ ગુજરાતી સાક્ષર મંડળના ઇતિહાસમાંથી જલદી ભુંસાઇ નહીં જાય. આ વૃત્તિ મને ઘણા દિવસની છે. "ઉદય મળી મને ખુશી કરો છો, પર પરવા શિદ અંતરે ધરો છો?" એ વાક્ય મેં ઘણા દિવસ પહેલાં લખેલું છે. આ વૃત્તિને હું Confidence [વિશ્વાસ] કહું છું. તે અભિમાનથી જુદી જ ચીજ છે. આત્મજ્ઞાનને કદાચ મળતી ગણી શકાય. મેં મારી ચોપડી ઉપર આ જ motto [સૂત્રવાક્ય] લખી રાખેલ છે કે

The field is universal and allows
Scope to all such as feel the inherent glow.
Lord Byron.[1]

અને આ આત્મશ્રદ્ધા અજ્ઞાનની નહોતી. ગૂજરાતીમા કવિતા લખવી કેટલી અઘરી છે,—અત્યારે છે તે

૧. ક્ષેત્ર સર્વ માટે ખુલ્લું છે અને છૂટ છે
તેવા સૌને ય અંદર પેસવાની જેઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી
વિશ્વાસ હોય, કે પોતાનામા સ્વયંભૂ તેજ વિલસે છે.
~~લૉર્ડ~~ બાઈરન. કાન્તમાલા પૃ. ૩૨૨

કરતા તે વખતે લખની અનેક ગણી વધારે અઘરી હતી— તે તે સમજતા હતા તેમણે સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્ય સારી પેઠે વાચેલું જણાય છે. ગૂજરાતી સાહિત્ય શું શું વાચ્યુ હશે તે જાણવા સાધન નથી પણ પ્રેમાનન્દના ઉત્તમ કાવ્યો તો જરૂર વાચ્યા જણાય છે તેમની સાહિત્યની જિજ્ઞાસા તીવ્ર હતી. પણ તેમની સ્મૃત્તિ અને તેમના હૃદયના પ્રવર્તક સંસ્કારો અંગ્રેજી કાવ્યના છે પ્રિન્સિપલ વર્ડ્ઝવર્થ જેવા ઉત્તમ અધ્યાપકના હાથ નીચે તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની નવીનતા, બલ, સજીવનતાના પ્રબલ ધમાગનો એ સમય હતો એ સરકારો નીચે મણિભાઇની કાવ્યરસિકતા ઘડાઈ અને કેળવાઈ હતી એ ઝીલેલા સંસ્કારોના નવા ભાવો તેઓ પોતાની ભાષામા પહેલ વહેલા જ મૂર્ત્ત કરવા ઇચ્છતા હતા અને તેમા પણ તેમના કેટલાક ભાવો તો આપણા કાવ્યસાહિત્યમા હજી પ્રથમ જ અવતરવા પ્રયત્ન કરતા હતા આપણી ભાષા એ વખતે બિલકુલ કેળવાયેલી નહિ જ, આવા ભાવોને માટે તો નહિ જ, એમ કહીએ તો ચાલે મણિભાઈ આ સર્વ મુશ્કેલીઓ બરાબર સમજતા હતા ૧૮૯૧ ના એક અંગ્રેજી પત્રમા તેઓ લખે છે—

આ આપણી હજી બાલ્યાવસ્થા ચાલે છે તેમા કવિતા લખવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તે હું જાણુ છુ. હું પોતે એક

આશાહીન છું મારૂં યત્કિંચિત્ લખાણુ કશી આશા આપે એવુ નથી પણ અંગ્રેજી કવિતાનો અભ્યાસ જે આટઆટલો અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે, ને કવિતા પરીક્ષણના કેટલાક અતિ કડક નિયમો પણ શીખવે છે, અને એ કસોટીએ તપાસી જોતા ગુજરાતી કવિતાઓમાથી બહુ જ થોડી રહને સારી લાગે છે ખરેખર, સસ્કૃત કવિતાના પણ મોટા ભાગને કચરો જ ગણુતો થયો છું, અને હું ધારૂ છુ કે પ્રેમાનન્દ કઈ કવિ નહીં, માત્ર પદ્ય જોડનારો હતો એમ બહુ સહેલાઇથી સાબીત થઈ શકે. "[1]

ભાષાના વિકાસમા તે સમયે આપણે કેવી સ્થિતિમા હતા તે મણિભાઈ વિશેના જ એ દાખલાથી સમજાશે તેમનું પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલુ કાવ્ય 'મારી કિસ્તી' કિસ્તી શબ્દ નહિ સમજાએલો હોવાથી 'મારી કિરતિ' ના મથાળાથી બુદ્ધિપ્રકાશમા છપાયુ હતુ, અને નીચે ટીપ હતી કે નવીન લાગવાથી પ્રગટ કરી છે 'કિસ્તી' ને બદલે 'કિરતી' કરીને કાવ્ય છાપે તેને એ પ્રગટ કરવાને નવીનતા સિવાય બીજુ કંઈ ન દેખાય એ સ્વાભાવિક છે બીજો દાખલો તેમના મિત્ર પ્રો ઠાકોર આપે છે —

એક દિવસ અમે સૌ બેઠા હતા ત્યાથી ઉઠીને મણિશકર જોડેના ઓરડામા ગયા, સાંકળ વાસી દીધી અને પાંચેક કલાકમા

---

૧ કાન્તમાળા પૃ ૩૨૮

'ચક્રવાક મિથુન'ના બે શ્લોક, ૧૧ મો અને ૧૨ મો, નવા રચીને પાછા બહાર આવ્યા. અમે બીજાઓથી છૂટીને ફરવા ચાલ્યા ગયા, ત્યાં આ શ્લોક સંભળાવ્યા, અને કહે, હવે પછીના ચિત્રનો આરંભ મંદાક્રાન્તા વૃત્તમાં કરવાનો, અને તેમાં એક વાત નડે છે. હમણાં, હવે now next એ અર્થનો ગુજરાતીમાં એક બે ગુરુના માપનો શબ્દ જ નથી મેં કહ્યું કેમ નહીં. હમણાં હવે એનું કવિતાયોગ્ય રૂપ 'હાવાં'. એમણે એ શબ્દ ઉથલાવી ઉથલાવીને જોયો, મંદાક્રાન્તાના ચાર ગુરુના ચોસલામાં આરંભે મધ્યે અને અંતે ગોઠવી જોયો; પ્રથમ તો તેમને એ શબ્દનો સ્વાદ એરંડિયા જેવો જ લાગ્યો. બે ત્રણ દિવસ પછી એમણે શ્લોક ૧૩ થી ૧૬ સંભળાવ્યા, ત્યારે મેં પૂછ્યું એરંડિયું ભાવ્યું કે શું- ઉપરાઉપર બે ચમચી લીધી ? એ કહે, પુસ્તકાલયમાં જોઇ આવ્યો; સારા કવિઓએ વાપર્યો છે. [૧]

આત્યારે ગમે તે શિખાઉ પણ કવિતામાં 'હાવાં' લખતાં જરા પણ અચકાશે નહિ. તેવા શબ્દો માટે તે દિવસોમાં પ્રમાણ શોધવાં પડતાં.

૧૪ મે વર્ષે આપણે મણિશંકરને દલપતશૈલીનાં અનુ-કરણો કરતા જોઈએ છીએ. ૧૮૮૪ માં રમણભાઇને આપેલી ગીતિમાં એની ગંધ પણ નથી. ૧૮૮૬ નું 'મારી કિસ્તી'

---

૧. પ્રુમધર્મ ૪, ૨૭૬

કાવ્ય નહિ સમજીને પણ નવીન તો ગણાયું. અને ૧૮૮૯ માં 'વસન્ત વિજય ' કાન્તની નવી જ શૈલીમાં પ્રગટ થયું. અને આ પહેલાંનાં ' મૃગજળ ' 'રમા ' આદિ એ જ નવી શૈલીમાં તેમણે લખેલા અર્થાત્ ૧૯–૨૦ વર્ષની વયે આપણા સાહિત્યની એવી બાલાવસ્થામાં તેમણે નવું જ પ્રસ્થાન કર્યું.

ખંડકાવ્યમાં તેમણે સંસ્કૃત વૃત્તોનું વૈવિધ્ય દાખલ કર્યું. પ્રથમ તો કદાચ માત્ર રચનાવૈચિત્ર્ય માટે જ એમ કર્યું હશે પણ એક બે અજમાયશ પછી કાવ્યમાં વારંવાર બદલાતા ભાવોને તેમાં અનુકૂળ રૂપ મળ્યું. આ રીતિ તરત જ સફળ થઈ, તે જ રીતિનું શ્રી નરસિંહરાવે ' ઉત્તરા અને અભિમન્યુ ' લખ્યું, સદ્ગત નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટે 'શાપસંભ્રમ' લખ્યું, કલાપીએ અનેક કાવ્યો એ શૈલીમાં લખ્યા અને અત્યારે તો એ શૈલી સર્વત્ર પ્રચલિત છે. પણ હજી આ શૈલીમાં એમનું 'વસન્ત વિજય ' જ અપૂર્વ સ્થાન ભોગવે છે.

શૈલીની દૃષ્ટિએ કાન્તની વિશેષતાઓ અનેક છે. વ્યક્ત થવા મથતા નવા જમાનાના નવીન ભાવો નવા છંદો માગતા હતા અને તેને માફક આવે તેવાં પદ્યરચનાનાં સ્વરૂપો પણ યોજાતાં હતાં. કાન્તે આ વિષયમાં કરેલા બીજા પ્રયોગો પણ એટલા જ સફળ થયા છે. ખંડ શિખરિણી સૌથી પ્રથમ કાન્તે યોજ્યો. કોઈ સૌભાગ્યવતી લલનાને

હૃદયે લટકતા પારદર્શક હીરા જેવું એ કાવ્ય છે. હીરાને હાથમાં લઇ આપણે ફેરવીને બધી બાજુ જોઈએ અને બધી બાજુ સુંદર પાસા પડેલા હોય, એક દોરાવા પણ ક્યાંઈ વધુ ઓછું ન હોય, તેવું એ કાવ્ય પણ, તેના ખંડોમાં, ખંડોના પ્રાસોમાં, તેની પંક્તિઓમાં, કડીમા, ચરણોની સંખ્યામાં, તેના ધ્વનિમાં અનવદ્ય છે. શબ્દો બધા જ પારદર્શક જેની સોંસગ અર્થ બરાબર જોઈ શકાય તેવા છે. ખંડ શિખરિણીનું પણ અનુકરણ થી. ન્હાનાલાલ કવિએ અને શ્રી. નરસિંહરાવે કરેલું છે અને અનુકરણો હોવાનો સ્વાભાવિક ગેરલાભ બાદ કરતાં પણ, હજી એકેય 'ઉદ્ગાર'ની ઉપર મૂકાય તેવું તો નથી જ.

મરાઠી ભાષામાંથી જેમ સરલ—ગભીર અભંગ ગુજરાતીમાં લાવવાનું માન મહ્ગન ભેળાનાથને છે તેમ સરલ—મધુર અંજનીગીત લાવવાનું માન મણિભાઈને છે. 'વિપ્રયોગ' 'સ્થિતિભેદ' વગેરે ગીતોના સંગીત અને અર્થનો રણકાર જાણે ઘણીવાર સુધી મનમાથી ખસતો નથી. એમનાં ગીતો ઉપરથી કલાપીએ અંજની ગીતો લખ્યાં છે તે સંબંધી તે કહે છે.—

'આકાશે એની એ તારા' એ એક દિવસ કોણ જાણે હું કેટલી બખત બોલ્યો હઇશ અને બીજે દિવસે એ રાગમાં લખવા

જેવી જ કેટલીક લાગણીઓ આવતાં મેં એવા કેટલાક કટકા લખ્યા છે' ૧

અને કાન્તનાં અંજનીગીતોનો એવો પ્રભાવ છે, કે કલાપીનાં કેટલાંય ગીતોમાં કાન્તનાં જ ગીતોનો રણકાર, શબ્દોનું અનુકરણ, અર્થની છાયા દેખાયા કરે છે. સળંગ વાક્યરચનાવાળો પૃથ્વી અને તોટક લખવામાં પણ તેઓ સફળ થયા છે, જો કે એવાં બબ્બે કાવ્યો જ છેઃ પૃથ્વીમાં 'પ્રમાદી નાવિક' અને 'વિધુર કુરંગ' અને તોટકમાં 'મિત્રને નિવેદન' અને 'વત્સલનાં નયનો'.

<u>કાન્તની એક વિશેષતા તેના વાંચનારને સુપરિચિત છે—સંસ્કૃત શબ્દોમાં હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ લેવાનો અસ્વીકાર.</u> આપણી ભાષામાં કાવ્યમાં હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ લેવાની પ્રથા ઘણા લાંબા સમયની છે. મરાઠીમાં પણ પ્રથમ આમ હતું પણ ત્યાંના લેખકોએ એ છૂટ ઓછી કરતા કરતાં લગભગ બંધ કરી દીધી છે. પણ આપણા લેખકો તો એ નિર્બલ છૂટને પણ કવિતાનો હક ગણવા લાગ્યા છે. હમણાં જ માત્ર શ્રી કે. હ. ધ્રુવે આ છૂટ છોડી દેવાનો માર્ગ શરૂ કરેલો છે. આ સ્થિતિમાં પણ કાન્તે પ્રથમથી જ જાણે એ છૂટ ન લેવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય એમ જણાય છે. તેમને એ છૂટનો

૧. કલાપીના પત્રો પત્ર ૧૨, પ.

જાણે તિરસ્કાર હોય એમ લાગે છે. અને આનું કારણ એ છે કે શબ્દના ઉચ્ચારનું માધુર્ય તેમનો કાન બરાબર પારખતો. જેમણે તેમને ભાષણ કરતા કે વાતચીત કરતા સાંભળ્યા હશે તેમણે જોયું હશે કે તેમના ઉચ્ચાર હમેશા અણિશુદ્ધ સ્પષ્ટ હતા. તેમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચારોમા જરા પણ પ્રમાદ તેમને અસહ્ય લાગતો. આ ઉચ્ચાર-સૌષ્ઠવની પરીક્ષાને લીધે-અને કાવ્ય શ્રાવ્ય છે એટલે અંશે એ જ મહત્ત્વનું છે-સંસ્કૃત શબ્દોને તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિ-વિરુદ્ધ હ્રસ્વ દીર્ઘ થવું પડતું નથી. શબ્દો—ગમે તેવા લાંબા સંસ્કૃત શબ્દો પણ, જાણે એમના કાવ્યમાં ત્યાં ત્યાં સ્થાન લેવા જન્મ્યા હોય એમ લાગે છે. જોડાક્ષરનો થડકારો પણ ક્યાંઈ વ્યર્થ જતો નથી, ક્યાંઈ છોડી દેવો પડતો નથી. કોઈ જગાએ છૂટ લેવી પડે છે ત્યાં પણ ભાષાને અનુકૂલ જ હોય છે અને જરા પણ કર્ણકટુ નથી લાગતી.

રે પ્હેલાં ન હતી કદી અનુભવી આવી ઉદાસીનતા,
દીઠી શું ન કઠોર ! તેં કરુણ જે વ્યાપી મુખે દીનતા ?

× × ×

વર્ષોના સહવાસથી પણ અરે જાણ્યો નહીં તેં મને,
જાણે શા પરથી યોગ્ય છ પ્રણયના શા ઉપાલંભને ?

ઉપાલંભ

× × ×

છે તારૂં જ તથાપિઃ નિર્મળ નહીં, તો યે ખરૂં રાખતું
વાત્સલ્ય પ્રતિબિંબ આત્મગહ્વરે રે'શે હમેશાં છતું.

પરેલા સ્નેહીને પ્રત્યુત્તર

× × ×

ધં'શે મીઠો કુમુદવનનો માતરિશ્વા વહે છે,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપવિટપે નૂતનશ્રી ભરે છે.

દેવયાની

× × ×

નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતપ્રસરને !
અરેરે રોની શી અનુભવ કરૂં છું અસર એ !

વસન્ત વિજય

આટલા બધા મોટા અને ગૂજરાતીમા હજી રૂઢ નહિ થએલા સંસ્કૃત શબ્દો કદાચ ભવિષ્યનું કાવ્ય નહિ સ્વીકારે પણ કાન્તનાં કાવ્યોમા તો તેના ઉચ્ચારની મધુરતાને લીધે તેની સામે ફરિયાદ કરવાની ઈચ્છા થતી નથી.

આજ 'વાગ્વિભવ'ને લીધે તેમનાં કાવ્યોમા પ્રાસ પણ બહુ જ સ્વાભાવિક અને અપૂર્વ મનોહરતાવાળા આવે છે. આપણી ભાષામા ક્રિયાપદે ક્રિયાપદના પ્રાસો મહેલા છે જો કે તે પણ ચમત્કારક થઈ શકે. જેમકે

વ્યોમથી જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી·
ઢળી પલંગને પાયે સુંદરી રડતી હતી !

રમા

પણ આ ક્રિયાપદે ક્રિયાપદના પ્રાસો બાદ કરતા પણ જે બીજા પ્રાસો આવે છે તે કર્તાનું અપૂર્વ કૌશલ બતાવે છે. જો તેમના પ્રાસો જ માત્ર ભેગા કરીએ અને બીજા કવિઓના પ્રાસો સાથે સરખાવીએ તો કેવળ નવીન પ્રાસો કાન્તના ઘણા નીકળે[1] પ્રથમના કાવ્યોમા કાન્તના પ્રાસો સાદા છે કેટલાક નવીન છે પણ એટલા સુંદર નથી

દેખી નહીં ગયું ચંદર
કેમ દેખું ત્યારે બંદર ?

મોજાં તોફાનીની અંદર, ઝૂલતી છે મે કીરતી !
મારી કીરતી

આમા પ્રાસો બધા નવીન છે પણ એટલા સવાદી નથી, પણ હવેથી બેમતા બધા પ્રાસો આશ્ચર્યકારક લાગે છે અર્થ જાણે પોતાની નૈસર્ગિક લીલામા રમતો રમતો પોતાને સ્થાને પ્રાસ લઈ લે છે ‘ઉદ્‌ગાર’ કાવ્યની સુંદરતા તેના પ્રાસ ઉપર પણ ઓછો આધાર રાખતી નથી ‘મત્ત મયૂર’ પણ તેવુ જ કાવ્ય છે શ્રી નરસિંહરાવનુ ‘રાત્રિયે કોયલ’ એ જ ગહનુ છે પણ તેના પ્રાસો એટલા હૃદયંગમ નથી

---

[1] કાવ્યના અભ્યાસમા પણ અમુક અમુક દૃષ્ટિએ જો ગણિત કરીએ તો તેથી ઘણા નિયમો અને પ્રશ્નો ઉપર નવો જ પ્રકાશ પડે જો કે આપણે કોઈ તે કરતા નથી

વાક્યાર્થ એક ચરણમાંથી ઉભરાઈ ને બીજા ચરણમાં રેલે છે ત્યાં આ પ્રાસ વધારે ચમત્કારક લાગે છે 'પહેલા સ્નેહીને પ્રત્યુત્તર' 'વિધુર કુરંગ' 'મિત્રને નિવેદન' 'વત્સલના નયનો' ની છેલ્લી પંક્તિઓમાં આવો અર્થપ્રવાહ અને પ્રાસ છે. પછીના ગાયનોમાં આ પ્રાસની રચના જ પ્રધાન બને છે લંબાણના ભયે દાખલા અહીં ટાંકતો નથી

પ્રાસમાં પણ એમણે કોઈ કોઈ જગાએ વૈચિત્ર્ય દાખલ કર્યું છે

> હરિત નીલ સુંદર વનસ્થલી—
> પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે,
> ઉપવનો તણી સંગત આવલી—
> મહિં જવા પ્રણયી તરુણો ભમે

ચક્રવાક મિથુન

આમાં વાક્યાર્થ બન્ને લીટીઓમાં પ્રસરે છે અને પ્રાસ જુદી રીતે મેળવ્યા છે. કોઈ કોઈ જગાએ પંક્તિઓમાં બન્ને જગાએ પ્રાસ મળે છે

> મારી હોડી ખરાબામાં તૂટી ગઇ,
> મારી ઝેરી દા ! માયા તે છૂટી ગઇ;

અન્તિમ પ્રાર્થના

ભાષાના આ જ પ્રભુત્વથી તેમનાં કાવ્યોમાં વર્ણસગાઈ અને અનુપ્રાસોનો એવો જ બહોળો પ્રયોગ થયો છે. 'કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના' 'સાગર અને શશી' 'પરિસત્કાર' 'મત્ત મયૂર' 'સખીને આમન્ત્રણ' માંથી આના પુષ્કળ દાખલા મળશે. તે આપી અહીં લંબાણ કરતો નથી. માત્ર 'કલાપીને સંબોધન' માંથી એક જ પંક્તિ ઉતારું છું. એ પંક્તિ કવિ ન્હાનાલાલની

હૈયાનાં હેત વહેતી વાંસળી વાગી,

એ પંક્તિ ઉપરથી લીધેલી છે. પણ બન્નેને સરખાવો—

હેત હયાના વહની વાગે વાંસળી,

કેવી સરલ અને ગૂઢ રીતે 'હ'ની વર્ણસગાઈમાંથી 'વ'ની વર્ણસગાઈ સરી આવે છે!

ઉપરના દાખલા બધા વ્યંજનના જ છે. પણ સ્વરોનું પણ એવું જ સંગીત, કંઈક વધારે નિગૂઢ, હોય છે.

અમે ચેલા બધા પેલાઃ પ્રભુની પાઠશાલાના!
અમે પેલા અને ચેલાઃ પ્રભુની પાઠશાલાના!
અમારામાં ઠરો ના માલ!
અમે તો મૂર્ખ ને કંગાલ
છતાંએ બાલકો છઇએઃ પ્રભુની પાઠશાલાના!

એમાં 'આ' સ્વર આખી કડીને સંવાદી કરે છે.

અહા ! શા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્મા પરે, આશા !
બળેલો આર્ત્ત એ શો એ સ્વરસ્નાને ઠરે, આશા

× × ×

મને મીઠી રહો આસ્થા સદા તવ ગાનમા, દેવી !
સ્વરો એ દિવ્ય જીવનને ભરે ને સાભરે, આશા !

આશા

આ કાવ્યમા તો જાણે 'આશા' શબ્દના જ સ્વરો લઈ ને આખુ ગીત રચેલુ હોય એમ જણાય છે

વર્ણસગાઈનુ ભયસ્થાન એ છે કે તેનાથી અર્થ ઘણીવાર ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે, પક્તિનો શ્લેષ-પદ્યબધ-શિથિલ થઈ જાય છે, અને રસને ક્ષતિ પહોચે છે કાન્તમા એવુ ક્યાઈ થતુ નથી ઉપરના કોઈ પણ દાખલામા અર્થને હાનિ પહોચતી નથી અને કાન્તનો પદ્યબન્ધ તો બહુ જ દૃઢ અને મનોહર હોય છે કાન્તે પોતે એકવાર કાવ્યચર્ચામા કહેલુ કે સુદર પદ્યબન્ધવાળી પક્તિ ઊડીને સ્મૃતિને વળગે છે એવી અર્થાનુરૂપ પદ્યબન્ધથી સુદર થયેલી અનેક પક્તિઓ કાન્તમાથી મળશે થોડા જ દાખલા લઈએ

અને કુજે કુજે શ્રવણ કરતો ઘાસ પરના
મયૂરોની કેકા ધ્વનિત પ્રસરી ન્યા ગગનમા

× × +

અને ત્યાં પાગેના તરૂવર રહ્યાં ઉત્સુક બની

એ આખું 'ઉપહાર' કાવ્ય જ શ્લેષનો સુંદર દાખલો છે.

તમારી પાગે તો કુસુમ સરખો કાન્ત ગણજે.

સ્નેહશંકા

પડયું જે સંગીત શ્રુતિપર નભોમંડળ તણું

પ્રણયમા કાવક્ષેપ

સદ્ઝ્સ્ગત શલ્યમા હૃદયનીપથારી થની.

વિધુર કુરંગ

વગેરે અનેક દાખલા આપી શકાય.

કાન્તની મનોહરતા ઘણે અંશે તેમના શબ્દોની અર્થ-ઘનતામાથી પ્રસરે છે. કાવ્યની અનેક કસોટીઓ અપાય છે તેમા એક એવી પણ અપાય કે થોડામા થોડા શબ્દોમાથી જેમ વધારેમા વધારે અર્થ નીકળે તેમ કાવ્ય વધારે સુંદર. ટિપ્પણમા પૃષ્ઠ ૧૭૮ની અને પૃષ્ઠ ૨૦૦ની નીચેની ટીપમા આ દૃષ્ટિબિન્દુ આવી જાય છે માટે તેના દાખલા અહીં આપતો નથી. આ અર્થઘનતા શબ્દોની પસંદગી ઉપર નિર્ભર છે. તેમની કલમ જાણે યોગ્ય શબ્દને બરાબર ચુની લેતી હોય એમ લાગે છે.

આને જ મળતી તેમની વસ્તુની પસંદગી પણ છે. તેમના વર્ણનો લાંબા હોતા નથી. બીજા કવિઓ

જ્યાં કડીઓ ને કડીઓ લખી નાખે ત્યાં કાન્ત એકાદ શ્લોકથી જ પૂરૂં કરે છે અને તેમ છતાં તાદૃશ વર્ણન થાય છે. તેનું કારણ વર્ણનની વસ્તુની પસંદગી છે. 'મૃગતૃષ્ણા' અને 'રમા' માં એક એક શ્લોકથી જ લેખિનીચિત્ર દોરેલું છે.

> ન્હાના સાદા શયનગૃહમાં સ્વચ્છ દીવો બળે છે,
> વિદ્યુદ્દીપ્તિ પ્રબલ ચમકી જ્યોતિ સાથે મળે છે;
> સાહિત્યો કૈં બહુ નહિ દિસે. એક પર્યંક માત્ર,
> થોડાં ઝીણાં રજનિવસનો પાસમાં વારિ પાત્ર.
>
> રમા

હિન્દુ દંપતીના શયનગૃહનું આખું દૃશ્ય, સ્વચ્છ દીવો, એક પર્યંક, વસ્ત્રો અને વારિપાત્ર, એટલી જ વસ્તુઓથી આબેહુબ ખડું કર્યું છે. આ જ કૌશલ અને જ્દા તેમનાં લાંબા વર્ણનોમાં અને હૃદયના ભાવના આલેખનમાં પણ આવે છે તે આપણે પછી જોઈ શું.

કાવ્યમાં વર્ણન કરવામાં અમુક પ્રકારની કલ્પના, જે ઉપમાદિ અલંકારની જનની છે, તેની પણ જરૂર પડે છે. કાન્તની રસવૃત્તિ પશ્ચિમના ઉત્તમ કાવ્યોથી ઘડાઇ છે એટલે આપણાં સંસ્કૃત કાવ્યોમાં જેટલા અલંકાર આવશ્યક મનાય છે તેટલા તેમાં નથી આવતા. કાવ્યની પડતી દશામાં સંસ્કૃત કાવ્ય ઘણી જગાએ તો માત્ર અલંકારના થોકડાનું જ, કોટિ ઉપર કોટિનું જ બનેલું

છે, વિશાળ અર્થનું કાવ્ય રહ્યું જ નથી કાન્તની કલા-
લાવની રમણીની પેઠે-થોડા અલંકારો જ પહેરે છે, પણ
પહેરે છે તે અનુપમ અને અનુત્તમ હોય છે 'ઉપહાર'માં
આવા અનેક મનોહર કલ્પનાતરંગો છે. 'મારી કીર્તી'
અને 'માનમભર' એ બે તો આખાં રૂપકો જ છે 'ગજ
હંસને સંબોધન' 'વિધુર કુરંગ' અને 'પ્રમાદી નાવિક'
એ અન્યોક્તિઓને મળતાં કાવ્યો છે. તે સિવાય 'ગ્જાની
માગણી'માં હંસનું અને 'મખિને આમન્ત્રણ' કાવ્યમાં
'પ્રભુનો ગિરિ' અને તેમાંથી અનન્તતા 'શાંત સદાશિવ
નીર'ની આખી કલ્પના એવી જ મનોહર છે પણ આ
બધી કલ્પનાઓને જે અર્થમાં સંસ્કૃત કાવ્યોમાં અલંકાર
કહીએ છીએ તે અર્થમાં અલંકાર ન કહી શકાય સંસ્કૃતમાં
પ્રસ્તુતમાં જ્યારે કલ્પના કઈ અપ્રસ્તુત મૂકી દે ત્યારે જ
અલંકાર ગણાય. ઉપલા કાવ્યોમાં તો કલ્પના જ કાવ્યની
સમસ્ત વસ્તુને એ રૂપમાં મૂકે છે, સમગ્ર કાવ્યની પાછળ
રહી છે, કાવ્યની વચમાં અપ્રસ્તુત રૂપે આવતી નથી પણ
સંસ્કૃતમાં અલંકાર ગણાય એવા પણ છે ત્યાં સુન્દર છે.
'વત્સલના નયનો'

પણ નિર્મલ નેહ સરોવર સારસ—
યુગ્મ સમા પરિપૂર્ણ દયારસ
એ જખમી દિલના શયનો

તરીકે નિરૂપેલા છે તે અને 'સાગર અને શશી' મા શશીને

નવલ રસધવલ તવ નેત્ર

કહેલો છે અને ઉદધિ લહરીઓને 'જલધિ જલદલ' કહેલી છે તે અત્યંત મનોહર અલકારો છે. અને 'મનોહર મૂર્તિ' માં

સ્મિત જોઇને તારક મોહી રહ્યા '

એ તો કોઇ અપૂર્વ કલ્પના છે.

કવિની વર્ણનશકિતની ખરી કસોટી ભાવના નિરૂપણમાં છે. કાન્તે નાનામા નાના ચાર પક્તિના આત્મલક્ષી મુક્તકથી ૨૦૦ પક્તિ ઉપરના પરલક્ષી ખંડકાવ્ય સુધીના અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે. તે દરેકમાં ભાવનિરૂપણ સર્વથા ઉચિત રીતે થયું છે. તેમા ભાવને ઉચિત વર્ણનનો વિસ્તાર છે, ભાવને ઉચિત કાવ્યની રીતિ છે, ભાવને ઉચિત કાવ્યના શબ્દો વર્ણો છંદો વગેરે છે. અમુક ભાવનો કયા ઉદય કરવો, કયા તેની સ્થિતિ કરવી, ક્યા તેને પરાકોટિએ પહોચાડવો, કયાં તેને શાન્ત કરી નવા ભાવની તેની સાથે સન્ધિ કરવી વગેરે સર્વ અદ્દભુત કલાથી ચાલ્યું આવે છે. જે વર્ણન જ્યા ઉચિત હોય ત્યા જ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ તેમનામાં એક વિરલ શક્તિ એ છે કે લાબા સમય સુધી તે એક જ ભાવમાં મગ્ન રહી શકે છે, અને અધૈર્યનું વર્ણન કરવું હોય ત્યાં પણ પોતે અધીર ન થતા, ભાવ ઉપરના વિરલ પ્રભુ-

થી ધીમે ધીમે તેનું વર્ણન આગળ ચલાવે છે આ સર્વ
શો તેમના ખડકાવ્યોમાં પ્રતીત થાય છે. લંબાણ ભયે
ભા ન લેતા ઉદાહરણ તરીકે એક ન્હાનું, ૧૯ શ્લોકનું
'અતિજ્ઞાન' લઈએ

પ્રથમ જે ભાવને નિરૂપવો છે તેને અનુકૂળ પ્રકૃતિ વર્ણન
રે છે. શૂન્ય નભ અને ઝાખી દિશાઓ કોઈ પાસેના અનિ
ટનું સૂચન કરે છે (૧) ઇંદ્રપ્રસ્થના લોકો આજે એક બાબ
તની શંકા કરતા હતા (૨)—આજે તેમણે દુર્યોધને મોક
લેલો એક દુષ્ટ દૂત રાજગૃહ તરફ જતો જોયો હતો
તે સંબંધી (૩) અને એ શંકા ખરી હતી (૪) ધર્મરાજને દ્યૂત
રમાડવાનું આમન્ત્રણ આપવા તે જતો હતો (૫) જ્યેષ્ટ
ધર્મરાજે ત્રણ બંધુઓને સલાહ માટે બોલાવ્યા (૬) એક
કેમ રહી ગયો તેની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી કવિ કહે છે કે
સહદેવને સૌથી નાનો ગણીને બોલાવ્યો નહોતો (૭) પણ
તે નાનો ક્યારનો સર્વ જાણી ગયો હતો તેના મો પર વિષા-
દની છાયા દ્રૌપદી ક્યારની ઢળી ગઇ હતી (૮) કારણકે
કુમારને ત્રિકાળનું જ્ઞાન હતુ, દ્રૌપદીને થવાનું અપમાન તે
નજરે જોતો હતો (૯) છતા તેને તે કહેવાની રજા ન હતી
(૧૦) આ જ તેની કરુણ દશાનું કારણ હતું અહીં સુધી
ધીરે ધીરે કવિએ નાયકમાં જે કરુણ નિષ્પન્ન કરવો છે

ત્યથી ધીમે ધીમે તેનું વર્ણન આગળ ચલાવે છે. આ સર્વ ગુણો તેમનાં ખંડકાવ્યોમાં પ્રતીત થાય છે. લંબાણ ભયે લાંબાં ન લેતાં ઉદાહરણ તરીકે એક ન્હાનું, ૧૯ શ્લોકનું 'અતિજ્ઞાન' લઈએ.

પ્રથમ જે ભાવને નિરૂપવો છે તેને અનુકૂળ પ્રકૃતિ વર્ણન કરે છે. શૂન્ય નભ અને ઝાંખી દિશાઓ કોઈ પાસેના અનિષ્ટનું સૂચન કરે છે (૧). ઇંદ્રપ્રસ્થના લોકો આજે એક બાબતની શંકા કરતા હતા (૨)—આજે તેમણે દુર્યોધને મોકલેલો એક દુષ્ટ દૂત રાજગૃહ તરફ જતો જોયો હતો તે સંબંધી (૩). અને એ શંકા ખરી હતી (૪). ધર્મરાજને દ્યૂત રમાડવાનું આમન્ત્રણ આપવા તે જતો હતો (૫). જ્યેષ્ઠ ધર્મરાજે ત્રણ બંધુઓને સલાહ માટે બોલાવ્યા (૬). એક કેમ રહી ગયો તેની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી કવિ કહે છે કે સહદેવને સૌથી નાનો ગણીને બોલાવ્યો નહોતો (૭). પણ તે નાનો ક્યારનો સર્વ જાણી ગયો હતો. તેના મો પર વિષાદની છાયા દ્રૌપદી ક્યારની કળી ગઇ હતી (૮). કારણકે કુમારને ત્રિકાળનું જ્ઞાન હતું, દ્રૌપદીને થવાનું અપમાન તે નજરે જોતો હતો (૯). છતાં તેને તે કહેવાની રજા ન હતી (૧૦). આ જ તેની કરુણ દશાનું કારણ હતુ. અહીં સુધી ધીરે ધીરે કવિએ નાયકમાં જે કરુણ નિષ્પન્ન કરવો છે

તેના કારણો જ, તેના વિભાવો જ કહ્યા. તેમા પણ એક ક્રમ છે. કલામા ઉપાદાનમા શક્ય હોય તેટલે સુધી ભાવને વિશિષ્ટ કરવાનો હોય છે. ભાવનુ અત્યન્ત વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તે કલા એમ પણ કહી શકાય. અહીં ભાવને વિશિષ્ટ કરવામા કવિ ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર સામાન્યમાથી વિશિષ્ટ તરફ પ્રયાણ કરતો જાય છે. સૌથી પ્રથમ માત્ર પ્રકૃતિનું વર્ણન આપ્યુ. પ્રકૃતિ માણસના ભાવથી દૂરતમ વસ્તુ છે. પછી સામાન્ય જનોનું વર્ણન આપ્યુ જે પ્રકૃતિ કરતા કંઈક વધારે નિકટ સંબંધ પાંડવો સાથે ધરાવે છે. પછી પાડવોનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યું અને ત્યાંથી આપણું ધ્યાન કાવ્યના નાયક સહદેવ તરફ એકાગ્ર કર્યું. પછી વસ્તુસ્થિતિના જે પરસ્પર વિરોધી અંશોથી કરુણ નિષ્પન્ન કરવાનો છે તે અંશો દર્શાવ્યા—ત્રિકાલજ્ઞાન અને છતાં નિરુપયોગી જ્ઞાન, કર્તવ્યમાં ન મૂકી શકાય, કોઈને ઉપયોગી ન થઈ શકે તેવું જ્ઞાન. તે પછી હજી શું થવાનું છે તે કહ્યા વિનાજ કવિ સહદેવની લાચારી સહદેવના જ હૃદયગત શબ્દોમા મૂકે છે (૧૧). તે પછી એ જ ભાવ સહદેવની સ્ફુટ વિચારવાણીમાં મૂકી તેને વધારે વિશિષ્ટ કરે છે (૧૨). સહદેવથી દ્રૌપદીનું અસહ્ય અપમાન જીભથી તો કહી શકાવાનું નથી. વાંચનાર આ પુરાણપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત જાણે છે તેનો લાભ લઈ કવિ ૯ મી કડીમા માત્ર તેનો ઇશારો કરે છે. અને અહીં એ

વિચારથી તેની જે કરુણ દશા થાય છે, નેત્રમાં જલ ભરાય છે તે દર્શાવે છે. દ્રૌપદી પર આવતી વિપત્તિથી તે દ્રૌપદી તરફ વધારે આર્દ્ર બને છેઃ અહીં આ નવીન ભાવ ઉદય પામે છે. તે ભાવમા તે દ્રૈપદીને આલિંગન આપે છે અને ચુંબન કરવા જાય છે (૧૩). પણ વિચાર કરતા જણાય છે કે જેને તે બચાવી શકવાનો નથી તેના સાૈન્દર્યના ઉપભોગનો તેને શો હક ? (૧૪). અહીં સ્નેહાર્દ્રતાનો ભાવ શાન્ત થઈ વળી કરુણ દ્વિગુણ થાય છે. એ કરુણમા તે પોતાની અસહ્ય દશા દ્રૈપદીને જણાવે છે. "આ નિષ્ફલ જ્ઞાનને શું કરવું. થનાર ચીજ઼ે તેથી અન્યથા થઈ શકતી નથી. અને તે સર્વની ચિંતા હું એકલો જ મહ્યા કરું છું (૧૫). પણ આજ સુધી દરેક ચિંતામા જે એક સાન્ત્વન દ્રૈપદીના સાૈંદર્યનું પાન, તે પણ આજે તો અલભ્ય છે, તેના ઉપરનો અધિકાર ગયો છે (૧૬). અહીં કરુણ પરાકોટિએ પહોચે છે. ભવિષ્યનું જ્ઞાન નિષ્ફલ તો ખરૂ પણ એટલે સુધી નિષ્ફલ કે પોતાના આત્મીય જનોને પણ ભાવી દુઃખથી ચેતાવી ન શકાય !" આ દુખની અસહ્યતામા સહદેવને માથામાં શૂળ ચાલ્યું (૧૭) અને તેણે એ જ્ઞાનને મૂર્ચ્છામાં લુપ્ત કરવા કોઈ જલદ ઘેનની ઔષધી પીધી (૧૮). એટલી જલદ કે સતી તેની ગન્ધથી જ બેભાન થઈ ને પડી, અને જ્યોતિષીને છાતીથી ખાલી ખસેડવા જેટલું પણ ભાન ન રહ્યું ! (૧૯). લગભગ દરેક ખંડકાવ્યમાં આ

રીતે કવિ ધૈર્યથી ભાવોપચય કરે છે દરેકમા ભાન ધીમે ધીમે આગળ વધે છે દરેકમા કાવ્ય અર્ધ ઉપર ગયા પછી તેની પરાકાષ્ઠા આવે છે ૫૫ શ્લોકના 'વસંત વિજય'મા ભાવની બાહ્ય સામગ્રી કવિ 'ધીમે ધીમે છટાથી' ૩૭ મા શ્લોકમા પરાકોટિએ પહોચાડે છે—એ અનેકવાર અવતીર્ણ થયેલા શ્લોકમા —

> ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઇ ડોલતો વાયુ વાય,
> ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય,
> બેસીને કોણ જાણે ક્યહીં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
> ગાળી નાખે હવાની રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાબ જાય

તેનાથી પાડુની વૃત્તિ દાબ બહાર જાય છે તે વર્ણન ૫૩ મા શ્લોક સુધી ધીમે ધીમે કવિ કરે છે પાડુ અધીરો થાય છે, પણ કવિ ક્યાઈ અધીર નથી થતો, પોતાના ભાવમા એવો જ એકાગ્ર લીનામગ્ન રહે છે ૨૯ શ્લોકના 'ચક્રવાક મિથુન'મા કરુણની પરાકાષ્ઠા ૨૬મા શ્લોકમા થાય છે લગભગ દરેક કાવ્યમા કરુણની સામગ્રી ભેગી થતી હોય ત્યા વાચનારને એ કરુણમાથી બચવાનો કોઈ આશા-તન્તુ દેખાય છે, અને એ તન્તુ તૂટતા કરુણ વધારે ઘેરો અને નિરાશામય બને છે તૃષાતુર મૃગમાનાને થોડીવાર વાદળાની છાયા મળે છે, પણ તે વાદળાની જ છાયા છે–ક્ષણિક છે અતિજ્ઞાનમા આતર કરુણ વ્યથાને સાન્ત્વન આપવા સહદેવ દ્રૌપદીને આલિંગવા જાય છે 'વસન્ત

વિજય' મા પાંડુ અસહાય થાય છે તે પહેલા જ્ઞાનથી તેની વૃત્તિ વિમલ ને સાત્ત્વિક થાય છે. પણ એ વૃત્તિને લીધે જ તે નિર્ભય બની માદ્રી પાસે જાય છે, એ વૃત્તિને લીધે જ માદ્રી પણ મોડી સાવચેત બને છે, અને સાવચેત બને છે ત્યારે માત્ર પાંડુની કરુણ દશામા વધારો કરે છે. વળી દરેક કાવ્યમા ભાવની પરાકાષ્ઠા થયા પછી તેના પરિણામો—તેના અનુભાવો એકાએક વેગથી વહી કોઈ વજ્રપાતથી કાવ્ય પૂરૂ થાય છે.

ભાવ નિરૂપણની રીતિની ચર્ચા અહીં પૂરી થાય છે, તો સ્તનુ પ્રકરણ હાથ લેતા એક પ્રશ્નને અહીં સ્પર્શ કરવો પડશે. અંગ્રેજી સાહિત્યમા કાવ્યની બે રીતિઓ સ્વીકારાય છે classical અને romantic. હજી આ અંગ્રેજી શબ્દોના સમાનાર્થ ગૂજરાતી શબ્દો યોજાયા નથી. કોઈ બન્નેનો રૂપરગથી નિર્દેશ કરે છે. કોઈ શિષ્ટ અને જીવનના ઉલ્લાસવાળી એમ કહે છે અને કોઇ શિષ્ટ અને આનંદલક્ષી કે એવા શબ્દો યોજે છે. હુ સમજુ છુ ત્યા સુધી અંગ્રેજ ટીકાકારોમા પણ આના લક્ષણ સંબધી સ્પષ્ટ વિચારો નથી. કયા કયા કવિઓ કઈ રીતિના છે તે સંબધી પણ મતભેદ છે.[1] એક પ્રસિદ્ધ અને બલવાન ટીકાકાર તો, આ, વસ્તુથી

1. The Nation and Atheneum, September 4th 1926. P. 644.

દૂર અપસરતી શબ્દાનુપાતી વિવરણ પદ્ધતિનો પુષ્કળ ઉપહાસ કરે છે[२] એવી સ્થિતિમા પશ્ચિમના શબ્દો વાપરવા યોગ્ય લાગતા નથી હું માત્ર એટલુ કહી શકુ કે classical એટલે જો કાવ્યના આકાર-આકૃતિરૂપ માટેનો આદર, એવો અર્થ કરીએ તો તે કાન્તમા છે પણ આકારને લીધે કયાઈ નીરમતા નથી આવી અને તેમણે જૂના રૂપોમા ફેરફાર કરી નવા બનાવી રૂપોનો મફળ ઉપયોગ પણ કર્યો છે જો romantic નો અર્થ રંગ, રંગનું તેજ એમ કરતા હોઈએ–અને આ શબ્દ અહીંથીજ અસ્ફુટાર્થ લાગે છે–તો કાન્તમા રગ છે અને તે તેજસ્વી છે, પણ રૂપ વિનાનો નથી. વળી classical નો અર્થ એવો કરતા હોઈએ કે શબ્દે શબ્દનો બરાબર અર્થ થઈ રહે, તો કાન્તની શૈલી classical છે. romanticનો જો એવો અર્થ કરતા હોઈ એ કે અર્થ, બધાનો એક સમગ્રરૂપે, બરાબર સ્ફુટ ન થાય, પણ તેમાથી અસ્ફુટ મધુર વ્યંજના નીકળે તો કાન્તના 'ઉપહાર' 'ક્યાપીને સંબોધન' વગેરે થોડાક જ કાવ્યો એવા નીકળે. બાકી કાન્તનુ વિશિષ્ટત્વ એ છે કે

[२] Sir Arthur Quiller-Couch. On the terms 'Classical' and 'Romantic.' Studies in Literature.

તેમાં દરેક શબ્દનો પદનો વાક્યનો અર્થ થાય છે અને તે સમગ્ર કાવ્યના વ્યંગ્યને પુષ્ટ કરે છે. પણ romantic નો માત્ર એટલો જ અર્થ કરીએ કે આપણે સાધારણ રીતે કરી ન શકીએ એવા ઉછળતા કલ્પના તરંગો, તો કાન્તમાંથી એવું ઘણું મળી શકે—

ઝાડાણોમાં પડી સુપ્ત જતો નિષ્ઠુરપ્રાણ કાલ

ચક્રવાક મિથુન

× × ×

ન્હાનાં ન્હાનાં વપુ ધરી શક્ર શોધતા એ દિશામાં,

× × ×

કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં અટકતો
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેંચે ચમકતો.

× × ×

વિશુદ્ધ સ્નેહનું જોડું વિશ્વ સૌંદર્યમાં વહે:
વિલાસી વિધુ ને તારા નભથી નિરખી રહે.

દેવયાની

× × ×

ફૂની માનું, દેવી ક્ષણ સકલ ને જીવન તણી;
પ્રમનાવસ્થામાં નજર પણ નાખું જગ ભણી.

ઉદ્‌ગાર

અને તવ નેત્રમાં તે નેત્રનું પ્રતિબિંબ જોવાને
વખત હું ખોઉં તેવો શું, કહે તે એ ખુએ છે કે?

ચંદ્રાને સંબોધન

'માનસમર' અને કદાચ 'મારી કીર્તી' પણ એ વર્ગમાં જાય.

આથી વિશેષ હું આની ચર્ચા કરવા માગતો નથી. એમ કરવામાં કદાચ આધુનિક વાચકોની જિજ્ઞાસા પૂરી નહિ પાડતો હોઉં પણ કાન્તના પોતાના અભિપ્રાયની તો વધારે અનુકૂળ થાઉં છું જ. આ શબ્દોની એકવાર ચર્ચા થતાં તેમનાં કાવ્યો કઈ રીતિમાં ગણાય એ પ્રશ્નના સંબંધમાં તેમણે એમ કહેલું સ્મરણમાં છે કે આપણા કાવ્યો પશ્ચિમનાં બધાં વર્ગીકરણમાં નાખવા બિલકુલ આવશ્યક નથી.

કવિએ અનેક ભાવોના કાવ્યો લખ્યા છે. મૈત્રીનાં અનેક સ્વરૂપોના ભાવોના કાવ્યો ઘણા છે, કદાચ બીજા કવિઓ સાથે સરખાવતાં પ્રમાણમાં સૌથી વધારે છે. તે સિવાય પણ 'મારી કીર્તી' અને 'માનસમર' જેવા કાવ્યોમાં હૃદયનો અદમ્ય ઉમંગ ઉત્સાહ અને વેગ પ્રતીત થાય છે. 'અગતિગમન'માં હૃદયની નિગૂઢ વૃત્તિઓ અને વ્યાપારો સ્ફુટ થાય છે. સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે આ બધા ભાવો પહેલાં કદી આપણા કાવ્યમાં પ્રગટ નહિ થયેલા એવા જ છે. પશ્ચિમના સાહિત્યના પરિચયથીજ કવિને આવા ભાવો વ્યક્ત કરવાની પ્રેરણા થઈ છે. તેમનાં કાવ્યોમાં કેવળ પ્રકૃતિવર્ણનના કાવ્યો નથી. તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું

આવું વર્ણન વારંવાર આવે છે પણ તે દરેક જગાએ માનવ ભાવને વધારે વ્યક્ત કરવા અથવા માનવ ભાવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ બનાવવા. ‘ચંદ્રને સંબોધન’ છે પણ ત્યાં વિષય દૂરસ્થ સ્વજન, જેનુ ચંદ્રાથી સ્મરણ થયું છે, તે છે. ‘સાગર અને શશી’ પિતાની ભવ્યનાના જ ગાન ગાય છે. કલાને માટે કાન્ત કેવળ પ્રકૃતિ કરતા માનવ સ્વભાવને વધારે ઉચિત ગણતા જણાય છે અને માનવસ્વભાવ સાથે વિશાલ સમભાવ વાળા હૃદયમા એમ જ બને એ સ્વાભાવિક છે *

બીજા ભાવો વિષે અહીં વિશેષ નહિ લખીએ. માત્ર કાન્તના પ્રેમ ઉપરના વિચારો જોઈશુ. મૈત્રીભાવ પણ એક પ્રેમનુંજ સ્વરૂપ છે. પણ અહીં દંપતીપ્રેમ તરફ જ લક્ષ આપીશું.

જગતના જીવનમા છે તેમ, કાન્તની પ્રેમભાવનામા અક્રમ ઉપભોગ, મસ્તી અને વિરામ એ સર્વને સ્થાન છે. તેના અનુક્રમે થોડા દાખલા લઇએ.

* સરખાવો કીટ્સ (Keats)નું વાક્ય "Scenery is fine, but human nature is finer. Oxford Lectures on Poetry, p. 232. આ કવિની સાથે અમને કાન્ત ઘણી બાબતમાં મળતા આવતા લાગ્યા છે,

સૂક્ષ્મ ઉપભોગ.

સદા સંભારશે એ માનસે પણ સ્નેહીનો
તૃપા રહેશે સમાગમની તને જેવી તેની ?
બધું તો રાખજે જૂનું નહીં કંઇ સંભારી,
મળી નિજ વાસમાં વાતો સખી પડશે કહેવી.

રજાની માગણી

" રજનિ મહિ સખી ઘણીક વેળા .
નયન મળે નહિ ઊંઘ જાય ચાલી;
કરી તુજ શિરકેશ સર્વ ભેળા,
વદન સુધાકરને રહું નિહાળી ! "

અતિજ્ઞાન

મસ્તી —

પ્રમત્તાવસ્થામાં નજર પણ નાખું જગ ભણી,

ઉદ્ગાર

વિશ્રામ —

પ્રાણો આપણાનો જ્યારે યોગ થયો.
અંગે અંગનો ઉત્તમ ભોગ થયો;
અને આખર આમ વિયોગ થયો !
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી !

આપણી રાત.

પણ એ વિશ્રામ પણ અતૃપ્તિની લોલુપતાનો નથી, ખરા પ્રેમના ઉભરાનો છે. તેમાં માના તરફનો આદર છે જે કેવલ સ્થૂલ સ્વાર્થી કામમાં ભાગ્યે જ એવો ઉમદા હોય છેઃ—

શિરકેશ સુકોમલ લોટી રહ્યા,
સ્મિત જોઈને તારક મોહી રહ્યા;
કામધેનુ શી બાલક દોટી રહ્યા
તને મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

મનોહર મૂર્તિ

અને તેમાં સંયમ અને અતિ કોમળ માનગ્લાનિ પણ છેઃ—

રેટી જરા ફરી પાછો છૂટો થાય શરીરથી,
" પ્રિયે સ્પર્શ કરું શું હું ? અધિકાર જરા નથી !

અતિજ્ઞાન

અને

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથી;
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી;

ચક્રવાક મિથુન

એ શ્લોકમાં પ્રેમનો ગહનમાં ગહન અનુભવ આવે છે.

અત્યાર સુધી જે કાવ્યો જોયા તે સુંદર છે રુચિકર છે. પણ કાન્તનું દર્શન તો તેમના કરુણ કાવ્યોમાં જ છે. દરેક કવિને પોતાનું દર્શન હોય છે. દર્શન વિના કવન સંભવે નહિ. સાધારણ મનુષ્યને જે રુચિકર સુંદર આહ્લાદક લાગે એને વાઙ્મય રૂપ આપે તે પણ કવિતા તો ખરી જ પણ કવિ ક્રાન્તદર્શી પણ કહેવાય છે. સાધારણ માણસો જે દેખે છે તેની પાર જઈ, પોતાના વિશાલ

સમભાવથી કવિ નવુ જ અનુભવે છે. કાન્તમા એ વિશાલ સમભાવ હતો અને તેથી તેમનો અનુભવ પણ અસાધારણ વિશાલ અને ગહન હતો આ વિશાલ અનુભવને કવિ પોતાની કલ્પનાથી એક, સમગ્ર, કરી જોવા મથે છે. માત્ર બુદ્ધિથી તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી નહિ, પણ કલ્પનાથી એક કરી હૃદયમા એક તરીકે તેને અકિત કરવા મથે છે. સામાન્ય મનુષ્યમા અને કવિમા કલ્પના તો એક જ પ્રકારની હોય છે, કવિની કલ્પના વિસ્તારમા મોટી હોય છે એ જ મુખ્ય ફરક છે માણસ માત્રના અનુભવો એની કલ્પનાની વિશાલતા ઉપર આધાર રાખે છે. મહાવનમા જે માત્ર એક એક ઝાડ જ જોઈ શકે તે ઝાડ જ જુએ છે તે વનની ગહનતા સમજતો નથી. જે ટૂકી નજરે પર્વત જુએ છે તે પથરા જ જુએ છે પર્વતની ભવ્યતા અનુભવતો નથી. જે ટૂકી નજરે દરિયો જુએ છે તે માત્ર પાણી જ જુએ છે, તે સાગરની વિશાલતા, ગહનતા, ભવ્યતા, નિરવધિ બલ સમજવાનો નથી અને જે સમજતો નથી તે કહી શકવાનો નથી. આવા ક્રાન્તદર્શી કવિઓ જ, જેઓ પોતાની પાર, પોતાની જાતિની પાર, પોતાના જમાનાની પાર, જઈને જોઈ શકે છે, અને જોયેલુ અનુભવેલુ કહી શકે છે, તેઓ જ સાહિત્યમા અમર પદ પામે છે.

કાન્તનુ દર્શન કાવ્યમા કરુણ રૂપે વ્યક્ત થાય છે.

વિશાલ કલ્પનાથી જગતને જોના તેમને જગતની યોજનામાં કોઈ અમાપ્ર વિષમતા પ્રતીત થાય છે, એ યોજનાની નીચે કોઈ ક્રૂર અમાપ્ર અન્યાય તેમને જણાય છે. કવિનું હૃદય એ અન્યાય સામે લડત ચલાવે છે, એ વિષમતાનું સમાધાન કરવા મથનમાં પડે છે અને સમાધાન ન થતાં જગતના અન્યાય માટે કરુણમાં દ્રવે છે.

તેમનાં કરુણ કાવ્યો લગભગ બધાં જ ખંડ-કાવ્યો છે સૌથી નાની વયમાં લખેલું કાવ્ય 'મૃગતૃષ્ણા' છે. મધ્યાહ્નના ઉગ્ર તાપમાં એક મૃગબાલા બિચારી તૃષાથી વિહ્વલ થઈ પાણી માટે દોડાદોડ કરે છે. અને વિધિની વિષમતા તો જુઓ ! આ બાલાને પીવાનું પાણી નથી મળતું ત્યારે માણસો ધારાગૃહોમાં જલક્રીડા કરે છે, વિધિ કેટલો કદરહીન ! નિર્દોષને બચાવવાને પાણી ન ઉલટે આપે. જગતમાં આવી વ્યવસ્થા ચાલતી હોય તો કલ્પનાતીતને દીન–દયાલ શી રીતે કહી શકાય ?

> દિસે છે ક્રૂરતા કેવી કર્તાની કરણી મહીં !
> ત્રાતા જો હોય, તો આની કેમ સંભાળ લે નહીં ?

કેટલાક શાસ્ત્રો કહે છે કે દુઃખ એ પાપની સજા છે. પણ

> અરે ! આ કામલાગીએ કેવા પાપ કર્યાં હશે !

આ નિર્દોષ બાલા ક્યાં પાપ કરવા ગઈ હતી ? અને કર્યાં હોય તો પણ—

કર્યાં હોય, તથાપિ આ ક્રૂર શિક્ષાથી શું થશે?

શિક્ષા તો પાપીને સુધારવાને માટે હોય ના! આ તો પાપીને બસ મારી જ નાખવાની વાત! અને તે પણ પાણી ન પાવા જેવી ક્રૂર રીતે! કવિને આ કશુ સમજાતું નથી. બધા માણસો પરમ દયાળુ પરમ ન્યાયી ઈશ્વરમા જે સાન્ત્વન લે છે તે કવિને લભ્ય થઈ પડે છે અને તેની નિરાશામા કવિ ઉદ્ગારો કાઢે છે —

> નથી ઈશ્વર દુખીનો· થયું જે જે હતું થતું
> દુનિયામા હવે શાને, અરેરે! હાય જીવવુ

'રમા'મા પણ કરુણ જ છે અને તે જુદી જાતનો છે; જો કે અંત, કરુણ નથી અને આખુ કાવ્ય કરુણ ભાવને યોગ્ય ઉઠાવમા મૂકી શકતુ નથી

> વ્યોમથી જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી;
> ઢળી પલગને પાયે સુદરી રડતી હતી

ગા માટે ?

> આપાઢી કૃષ્ણ રાત્રિના બાર વાગી ગયા હતા,
> પતિની રાહ જોવામા બે કલાક થયા હતા!

પતિ બે કલાક મોડા આવે એ અહીં કરુણનુ કારણ નથી એમ હોત તો ઉપહસનીય કરુણાભાસ થાત. પણ કરુણનુ કારણ માનવી સમજીવનમા રહેલી એક ગૂઢમા ગૂઢ વિષમતા છે.

"લગ્નના દિવસમાં નવી હતી,
ઠીક તેથી રમણીય લાગતી,
આપ તો પણ હતા જ તે રહ્યા,
માહરા ગુણ બધા ગયા વહ્યા !

સ્ત્રીની નવીનતાનો મોહ ઉતરતાં પુરુષનો સ્નેહ મંદ થાય છે; સ્ત્રી બિચારી એના એ જ સ્નેહથી ચાહ્યા કરે છે, —તેનો સ્નેહ વધતો જાય છે. સ્ત્રીપુરુષના સ્વભાવમાં રહેલી આ વિષમતા લગ્નજીવન, જે ઉપર સમસ્ત વ્યવહારનો આધાર છે, તેને રોમરોમ વિષમય કરી નાખે એવી નથી? એ જ અહીં કરુણનું કારણ છે.

સામાન્ય રીતે માણસ માને છે કે દુનિયામાં દુ:ખ હોય પણ કલ્પનાના વિહારમાં તો માત્ર સુખ જ હોય! ત્યાં તો બધું સુંદર સુંદર જ હોય! ક્રાન્તદર્શી કલ્પનાથી કવિને ઉલટો અનુભવ થાય છે. કવિની હૃદયરાણી કવિતાની દાસી કલ્પના કવિને દુનિયાની રચના જોવા લઈ જાય છે. કવિ એક સુંદર ગિરિપ્રદેશ જુએ છે. ત્યાં દૂરથી એક દોડતો આવતો કસ્તૂરીમૃગ જુએ છે જે

વૃત્તિની કે ખબર ન પડે, એ પ્રમાણે હસે છે!

એ મૃગ કોઈ સંગીત તરફ આકર્ષાઈ ધસ્યો જતો હતો. કોઈ ગારુડી અસામાન્ય છટાથી બીન બજાવતો હતો.

મૃગને જોઈ લુબ્ધકનુ ચિત્ત કિન્નરીમા લુબ્ધ થતા બીનનો નાદ મદ પડે છે એ નાદ સાભળતા બિચારા મૃગ દરેક નાડીને ફૂલાવીને તંગ કરે છે તે પ્રાણદાન દેવા તૈયાર છે, માત્ર મરતા સુધી સગીત સાભળવાની તેની એક યાચના છે પણ પારાધિ તો શર મારવાની તૈયારીમા જ પડ્યા છે કવિને આ અસહ્ય લાગે છે તેને શિક્ષા કરવાની ઇચ્છા થતા કલ્પના શસ્ત્ર આપે છે કવિ તેને તરવાર મારે છે પણ તેથી શુ ? બીન તો નજ બચ્યુ અને તે પડતા મૃગ મૂર્છિત થયો હવે કવિ પાસે ઉપાય ન રહ્યા આ નિર્દોષ રાગમુગ્ધ મૃગ, તેને સગીતથી ખેંચવાની શક્તિ નિષ્ઠુર પારાધિમા, અને સૌથી ખરાબ તો એ કે પાપીને પાપની સજા કરતા પણ નિર્દોષને તેની પૂર્વની સ્થિતિમા મૂકી ન્યાય આપી શકાતો નથી જગતની રચનામા સજા શક્ય છે, ન્યાય શક્ય નથી ! કલ્પના આ વિષમતા બતાવી આપે છે, તેનો ઉપાય બતાવતી નથી આટલે લાવ્યા પછી

કલ્પના જાય છે ઊડી, એકલો રડી જાઉ છુ !

તૃષાકુલ મૃગી અને રાગમુગ્ધ મૃગ ની કરુણકથા થઈ તેનુ કારણ તો કદાચ એમનામા માનવ જેવુ જ્ઞાન નથી એ હોય એ મૃગ અને મૃગી પણ વાસ્તવિક રીતે તો માનવ નિર્દોષતા અને માનવ રાગમુગ્ધતાના પ્રતીકો જ છે પણ

તેમનામાં માનવજ્ઞાનનો આરોપ કવિએ નથી કર્યો એ ખરું તો હવે માનવજ્ઞાન જોઈએ—માત્ર જ્ઞાન શા માટે અતિજ્ઞાન જોઈએ. એને માટે કવિએ કરેલી વસ્તુ અને નાયકની પસંદગી અતિ ઉચિત છે. સહદેવનું અતિજ્ઞાન, ત્રિકાલ જ્ઞાન સુપ્રસિદ્ધ છે. તેને જ્ઞાન છે પણ તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની મના છે. તેનું જ્ઞાન જગતને ઉપયોગી થઈ શકતુ નથી, અરે! તેના સ્વજનોને, તેને પોતાને ઉપયોગી થઈ શકતું નથી. આ જ્ઞાનથી બીજાં માણસો જે વિપત્તિ પતન પછી જ અનુભવે છે તેને તે પતન પહેલા પણ અસહ્ય ચિંતારૂપે ભોગવે છે. અને એ ચિંતા કોઈને કહેવાય નહિ ને સહેવાય નહિ! આવી ચિંતામા તેને એક સાન્ત્વન હતુ, જે રમણીના પ્રેમના સદ્‌ભાગી પુરુષને હોય છે—સૌંદર્યનો સાત્ત્વિક ઉપભોગ. પણ અહીં તો દ્રૌપદીનું જ ભયંકર અમાનુષ અપમાન થવાનું છે અને પોતે તેનુ રક્ષણ કરી શકનાર નથી, ત્યા તેનાથી એ ઉપભોગ શી રીતે થાય!

> પ્રિયે! સ્પર્શ કરું હું, અધિકાર જરા નથી.

નિરાશાનો ઉપાય માત્ર એક રહ્યો છે. એ જ્ઞાનને જ બેશુદ્ધિમાં ડુબાવી દેવું. અને આ ત્રિકાલજ્ઞાની જ્યોતિષી કોઈ જલદ ઘેન લઈ પી જાય છે, જેની ગંધથી જ સતી તો બેભાન થઈ જાય છે. આ અતિજ્ઞાનની દશા!

આ અપૂર્ણતા માત્ર અતિજ્ઞાનની નથી માણસના જ્ઞાન માત્રમા કંઈક એવી અપૂર્ણતા છે કે તે બરાબર જીવનવિગ્રહમા પડ્યા હોય ત્યા, કર્ણના અસ્ત્રોની પેઠે, તે તેને કામ આપી શકતુ નથી દુનિયાની યોજનામા કંઈક એવુ છે જે સમજાતુ નથી, જે માણસ જેટલુ જ્ઞાનવાન નથી, છતા જ્ઞાનવાન માણસને યુદ્ધમા હરાવે છે આ સત્ય 'વસન્તવિજય'મા પ્રતીત થાય છે તેનુ પણ વસ્તુ મહાભારતમાથી લીધુ છે પાડુ રસિક છે, પત્ની તરફ તેને ઘણો પ્રેમ છે છતા એ પ્રેમનો રસાસ્વાદ એ જ એનુ મૃત્યુ છે આ ઘટનાનુ કારણ જે શાપ હતો તે વસ્તુ કવિ આપણને કહેતો નથી કારણ કે કાવ્ય–નિષ્પાદ્ય કરુણમા તે બાધક છે તેણે એવો રસાસ્વાદ લેતા મૃગયુગલને માર્યું હતુ એમ જો વાચનારના મનમા સ્ફુટ વિચાર આવે તો તેને પાડુનુ મરણ પણ કરુણ છતા ન્યાયી લાગે અને તેથી કવિને નિયમતામાથી જે કરુણ ધ્વનિ કરવો છે તે ન થાય માટે એ શાપની હકીકત બહુ જ દૂર રાખી પાડુ અને કુન્તા તથા માદ્રી વનમા રહેતા હતા ત્યાથી કાવ્ય શરૂ થાય છે ત્યા કામીઓને ઉન્માદક વસન્ત ઋતુ બેસે છે સવારથી જ સ્વપ્ન અને ઉજાગરાથી તેનુ ચિત્ત આજે અસ્વસ્થ હતું તેમા પાછુ 'માદ્રીવિલાસ' સરોવર માદ્રીના નામથી તેના મનને વધારે સક્ષુબ્ધ કરે છે રાજા સ્નાન કરી નિત્યકર્મમા

તેમ અહીં પણ પાંડુ પોતાની વૃત્તિ સાથેના યુદ્ધમાં હારી જાય છે અને એ વૃત્તિ જ એને ઉથલાવી પાડે છે. પણ નૈતિક યુદ્ધનો ચિતાર આપવો એટલું જ આ કાવ્યનું રહસ્ય નથી. તેમ જ માણસનું જ્ઞાન એકલું માણસનુ રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી એટલુ જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી. કવિને એ બતાવવું છે કે હારજીત કોની કોની વચ્ચે થઈ તે જુઓ. એક બાજુ રસિક પ્રણયી ચેતનવાળો પાંડુ છે અને બીજી બાજુ વસન્ત છે, જેને નથી ચેતન, નથી રસ, નથી પ્રેમ કે દ્વેષ. સૃષ્ટિની રચનામા ક્યાંક એવું કોઈ ગૂઢ અચેતન બલ રહેલું છે જે માણસને, જ્ઞાનવાન પ્રણયી ચેતનવન્તા માણસને હરાવી દે છે. જગતની યોજનાની જ આ વિચિત્રતા છે.

'ચક્રવાક મિથુન'નું વસ્તુ 'મૃગતૃષ્ણા' અને 'કલ્પના અને કસ્તૂરી મૃગ'ની પેઠે કવિસમયમાથી લીધુ છે. ચક્રવાક અને ચક્રવાકીને અત્યન્ત પ્રેમ છે પણ રાત્રિએ બન્નેને વિયોગમા રહેવું પડે છે એવો કવિઓનો સમય છે. કાન્ત આ જ સમયમાથી એક જોડું કલ્પે છે. તેમની વચ્ચે પહેલેથી પ્રેમ શરૂ થાય છે, અને વખત જતાં તે ગાઢ થતો જાય છે.

પણ પ્રેમ શરૂ થયો ત્યારથી જ રાત્રિવિયોગ પણ શરૂ થયો હોવો જોઈએ. ત્યારે કાલ જતા એ વિયોગ સહન કરવાની ટેવ ન પડી જાય! કવિ કહે છે ના, પ્રેમ વધતો

જાય તેમ તેમ એ વિયોગ વધારે અસહ્ય લાગતો જાય. પ્રેમ અનંતકાલમાં વિહરનાર ભાવ છે.

> સમયનું લવ ભાન રહે નહીં:
> અવધિ અંકુશ સ્નેહ સહે નહીં:

આ ચક્રવાક મિથુન પ્રેમની આવી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલાં છે. તેમનાથી વિયોગ સહન થતો નથી. સૂર્ય પશ્ચિમ તરફ નમતો જાય છે તેમ તેમ સૂર્યના તેજમાં રહેવા દંપતી ઊંચે ઊંચે ચડતાં જાય છે. આ નિત્યપાતી વિરહમાંથી બચવા ચક્રવાકી પતિને સૂચના કરે છેઃ—

> ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ;
> આનાથી કૈં અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ.

પણ આ સ્થિતિમાંથી બચાય તેમ નથી. ચાલુ જમાનાની શોધખોળો પણ તેમને બચાવી શકે તેમ નથી. ધીટ ચક્રવાક, ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશને અનુલક્ષીને, જવાબ આપે છેઃ—

> લાંબા છે જ્યાં દિન પ્રિય સખી ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,
> આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની, હાય ! આશા જ કેવી !

જ્ઞાનમાં ભલે ગમે તેટલી પ્રગતિ કરો પણ જગત ઉપર જ્યાં સુધી આવું કોઈ નિષ્ઠુર 'ઐશ્વર્ય' ચાલે છે ત્યાં સુધી પ્રણયસુખની આશા જ કેવી ?

આશાનો નહિ પણ નિરાશાનો એક ઉપાય ચક્રવાક

નિષ્પન્ન કરે છે તેનો નાયક એ વિષમતા સામે યુદ્ધ કરતો સહૃદયમા સમભાવ, આદર, બલ અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતો વિપત્તિ પામે છે. કરુણમા વીર અને અદ્ભુતના મિશ્રણથી ભવ્યતા આવે છે. ચક્રવાક અને ચક્રવાકી રાત્રિવિરહમા દીન થઈ જો માત્ર કલ્પાન્ત કરતા ચીતર્યા હોત તો તેથી પણ કરુણ નિષ્પન્ન થાત પણ આ યુગલ એમ ન કરતા વિષમતા—અન્યાયની સામે સર્વાત્મથી લડે છે અને એમા પોતાના ઐહિક જીવનનો ભોગ આપે છે. 'વસન્તવિજય'માં પાંડુના મરણથી માદ્રીને કલ્પાન્ત કરતી ચીતરી હોત તો મૃદુ કરુણ નિષ્પન્ન થાત પણ કાવ્યમા એ અંધ ચેતનહીન અર્થહીન વસન્તબલ સામે થતો, તરફડિયાં મારતો અને અંતે માનવ મર્યાદાને વશ થઈ મૃત્યુને ભેટતો આપણે પાંડુને જોઈએ છીએ. 'અતિજ્ઞાન'માં સહદેવ એ જ રીતે પોતાના જ્ઞાનની વિષમ મર્યાદા સામે લડતો અને વ્યર્થ પ્રયત્નો કરતો કરુણ અવસ્થામાં ડૂબે છે. 'મૃગતૃષ્ણા' અને 'કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ'મા મૃગ વસ્તુસ્થિતિની સામે થઈ શકે તેમ નથી પણ એ સ્થિતિના અન્યાય સામે કવિમાનસ એવો જ ક્ષોભ અને તડફડાટ અનુભવે છે. આ રીતિ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રમાં સ્ફુટરૂપે સ્વીકારાઈ જણાતી નથી. આ કરુણ, વીર અને અદ્ભુતના મિશ્રણથી સામાન્ય રીતે 'કરુણ' ગણાતા કરુણથી ભિન્ન રસાસ્વાદ આપે છે અને પશ્ચિમમાં tragic ગણાતા રસને

વધારે મળતો આવે છે પણ આ પ્રકારનો ક્ષોભ આપણા કાવ્યોમા કોઈ રીતે અસંગત નથી સ્ફુટ સ્વીકારાયા વિના પણ તેની ઝંખી ઘણી જગાએ થાય છે બીજા દાખલા ન શોધતા કહી શકીએ કે ક્રૌંચમિથુનમાના એકના વધથી આદ્યકવિ વાલ્મીકિનો શોક શ્લોકત્વને પામ્યો તેમા આવો જ ક્ષોભ અને પુણ્યપ્રકોપ હતો.

કરુણનો શામક શાન્ત છે શોકથી ક્ષુબ્ધ થયેલુ હૃદય કોઈ મહા સત્યમા સાન્ત્વન શોધે છે જગતની વિષમતાથી ક્ષુબ્ધ થયેલુ હૃદય વધારે ઊંચે ચડે છે અથવા આત્માના ગહનમા વધારે ઊંડે ઊતરે છે અને એવુ કોઈ વિશાલ સત્ય શોધી કાઢે છે જેમા વિષમતાના બન્ને વિરોધી અંગોનુ સમાધાન થઇ જાય.

કાન્તમા પણ એ જ રીતે શાન્ત પ્રગટે છે. તેમને વિરોધનુ સમાધાન થાય છે જગત પરની અપૂર્ણતાઓ સ્વામીના ધામમા પૂર્ણ થવાની છે એવી એમને અચલ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે આ શ્રદ્ધામાથી કાવ્યના 'સ્ફટિક વિશદ' 'શાન્ત મહાશિવ નીર' અવતરે છે પણ હવે એ નીર ઓસરી ગયા છે મથનના તાપમા તેના બન વિપુલતા ઓસાઈ ગયા છે કાવ્યની મધુરતા એની એ જ છે પણ સગીતનુ પ્રાધાન્ય, વિસ્તારની અલ્પતા, પક્તિઓના પુનરા-

વર્નેનો વગેરે ભ્રાતની ક્ષીણતાના ચિહ્નો જણાવા લાગે છે વળી ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયના વિચારો અને ભાવનાઓને બને ત્યાં સુધી મૂળ રૂપમાં જ રાખવાના આગ્રહથી અને ક્રિશ્ચન ધર્મશાસ્ત્રની કથાના અંતર્ગત ઉલ્લેખથી કેટલાક કાવ્યો સામાન્ય ગૂજરાતી વાચકને રસોદ્બોધક થઈ શકે એવાં નથી 'કાર્ડિનલ ન્યુમેનની પ્રાર્થના' કે 'મખીને આમ ન્ત્રણ' જેવા કેટલાક સંગીત કાવ્યોમાં અદ્ભુત સફળતા મળી છે, પણ એમનું અધિકરણ અનેક સૈકાથી સિદ્ધ થયેલું વાચકનું હૃદય છે અને ગૂજરાતમાં ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયના વિચારો અને ભાવનાઓ એના એ સ્વરૂપમાં હજી રસોદ્બોધક થયા નથી.

કાન્તની એ ગહન સરસ્વતી એકાએક કેમ લુપ્ત થઈ ગઈ!—ગહન શબ્દ એમના કાવ્યોને બરાબર યોગ્ય છે એમના અનુભવો ગહન છે, એમના મન્થનદુ ખો ગહન છે, એમના કાવ્યોના ભાવો ગહન છે અને એમના કાવ્યોમાં એ શબ્દ જ વારંવાર આવે છે—એ ગહન જલો એકાએક કેમ અટકી પડ્યાં' 'એ માગ્યા વગર સ્તોત્રો ઉપર સ્તોત્રો વરસાવનો' મેઘ કેમ અદૃશ્ય થયો' કાન્તના કાવ્યરસનું વિશેષ પાન કરવાની ઇચ્છાના જ આ ઉદ્ગારો હોય તો તેને માટે કંઈ કહેવાનું નથી

એટલું જ કે એ ઉદ્ગારો સ્વાભાવિક છે. પણ જો એના ગર્ભમા કાન્ત ઉપર જરા પણ આક્ષેપ હોય તો તેનો ઉત્તર આપવો જોઇએ *

મણિભાઈના જીવનના બનાવો ટાળીને એમ કહેવુ

* આવો જ પ્રશ્ન અગ્રેજ કવિ કોલરિજ વિશે પૂછાયો છે તેથી તેને વિશે જરા વિશેષ લખવુ અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય તેણે The Ancient Mariner કરીને એક અદ્વિતીય કાવ્ય લખ્યુ જેનો બહુ શેકસ્પિયરથી પણ વધારે ચમત્કારી ગણાય છે તે પછી Christabel અને Kubla Khan એ કાવ્યો આરભ્યા પણ નહી તે પૂરા કરી શકયો નહિ કેટલાક વાચકો તેના કાવ્યની સ્તુતિ કરી પછી તરત જ પ્રશ્ન પૂછે છે 'પણ તેણે વધારે કેમ ન લખ્યુ ? જો તેણે વસ્ગોનરસ એવુ એકાદ કાવ્ય જ આપ્યુ હોત તો અગ્રેજી સાહિત્ય કેટલુ સમૃદ્ધ થાત ?' આ અણસમજના પ્રશ્નને અણસમજનો ઉત્તર મળી રહે છે કોલરિજે પછીની વયમા અફીણનું સેવન આરભ્યુ, તેની કર્તવ્યબુદ્ધિ નિર્બળ થઇ ગઇ, તેની કલ્પનાની પાખ નબળી પડી ગઈ અને કાવ્યના પ્રયત્નો બધા નિષ્ફળ ગયા કોલરિજનો મિત્ર વર્ડ્ઝવર્થ મહાન કવિ થઇ ગયો અને કોલરિજે પોતે કાવ્ય છોડી તત્ત્વજ્ઞાન હાથમા લીધુ પછી તેની લાબી જીવનસધ્યામા અફીણનું સેવન, મિત્રો સાથે ઝગડા અને વળી પુનર્સબધ, દેશાન્તરમા રખડપટ્ટી અને પાછુ સ્વદેશાગમન, વ્રતો અને વ્રતભગો, થોડી સ્વસ્થતા અને પાછી ઉથલતી નિરાશા સિવાય કશુ રહ્યુ નથી

સહેલું છે કે તેમણે ફિલસુફી અને ધર્મની શોધમાં ન પડતાં કાવ્યમાર્ગે જ પ્રગતિ કરી હોત તો વધારે સારું પણ આપણે

પણ કવિમાનસને સમજનાર ટીકાકારે તેને ન્યાય આપ્યો છે. તે કહે છે કે એ એક નવું કાવ્ય લખવામાં જ કોલરિજને શ્રમ પડયો તે એ શો બનો હતો કે તેની બધી શક્તિ તેમાં જ ખપી ગઈ અને માણસની શક્તિને મર્યાદા ન હોય એવું નહી બન્યું હો? આ આખો પારિગ્રાફ ઉતારવો ઉચિત ધારું છું—

"All this is true enough, or at least can be made convincing by any one who sets forth the story of Coleridge's subsequent aberrations. But before we blame his weakness let us ask ourselves if it be conceivably within one man's measure to produce a succession of poems on the plane of The Ancient Mariner, and, next, if—the magic granted, as it must be granted—it would not almost necessarily exhaust a man. In other words, let us enquire if, in a man who performed that *miracle*, his failure to perform others may not be more charitably set down to a divine exhaustion than

જાણવું જોઈએ કે એ કાવ્યો પણ, જે સત્યની ખોજ તેઓ કરતા હતા તેમાથી જ ઉદ્ભવતા હતાં, અને એ સત્યની ખોજે જ ધર્મમંથનનું રૂપ પકડ્યું. મણિભાઈના પત્રોમાથી સાબિત કરી આપવું સહેલું છે કે કેવળ આવેશમય ન બની જતાં તટસ્થ રહી વસ્તુઓની પરીક્ષા કરવાની તેમણે ટેવ પાડી હોત તો તેમને અને ગૂજરાતી સાહિત્યને ઘણો લાભ થાત. પણ વસ્તુઓ સાથે સર્વાત્મથી સમભાવ કરવાની ટેવ-થીજ તેમનું હૃદય સમૃદ્ધ બનતુ, જેનાથી તેમના કાવ્યો વિશાળ સમભાવવાળા અને માત્ર પરલક્ષી જ નહિ પણ જગલ્લક્ષી થયાં છે+

---

charged upon his frailities............in his *struggles to finish it (Christabel) he was* fighting against stronger adversaries than opium; against fate and a providence under which things being what they are, their consequences will be what they will be." Sir Arthur Quiller-Couch. Studies in Literature. p. 222, 223.

+ કાન્ત પોતે જ એક પત્રમા લખે છે:-

"I have told you in self-disparagement

તેમનો કાવ્યસંગ્રહ ઘણો નાનો છે તેનું કારણ તેમના જીવનમાંથી ગમે તે શોધીને બતાવી શકાય પણ આપણે જાણવું જોઈએ કે કવિની સર્જકશક્તિને પણ સીમા હોય

---

that I was very impressible Many and various things attract me and sometimes I *might be admiring contradictory things* But this I think is a gain that I can sympathetically view more things than some of my friends can And besides it gives richness to one's feelings when he hears agreeable responses in various quarters."

(કાન્તમાળા પૃ ૨૯૩ ભાષાન્તર માટે જુઓ પૃ ૨૯૪)

આની સાથે સરખાવો અંગ્રેજ કવિ કીટ્સ વિશે મિ બ્રેડલીનો અભિપ્રાય —

"Keats had the impulse to interest himself in everything he saw or heard of, to be curious about a thing, accept it, identify himself with it, without first asking whether it is better or worse than another, or how far it is from the ideal principle" Oxford Lectures on Poetry, p 237

છે. હરકોઈ ઉત્તમ સર્જનમાં તેની શક્તિનો કેટલો વ્યય થતો હશે તે આપણે શું જાણીએ ? તેમાં પણ કાન્તને તો બધી બાબતમાં નવું જ પ્રસ્થાન કરવાનું હતું. તેમને જે ભાવો વ્યક્ત કરવાના હતા તે નવા જ હતા—હજી સુધી ગૂજરાતી સાહિત્યમાં નહિ પ્રગટ થયેલા હતા. ભાષા વગેરે હજી તેને અનુકૂલ કરવાનાં હતાં. અને એ સર્વ જોતા કાન્તે જે કર્યું છે તે કાંઈ ઓછું નથી. દલપતશૈલીના પ્રયત્નો જતા કરતા તેમણે પ્રથમ સ્વતંત્ર કાવ્ય 'મારી કિસ્તી' ૧૮૮૬ મા લખ્યું. તે પછી ૧૮૮૯ માં બાવીસ વરસની ઉંમરે તો સાહિત્યમા નદો ચીલો પાડનારૂં 'વસન્ત વિજય' સર્વાંગસુન્દર બહાર પડ્યું. તે પછી ૧૮૯૦ મા 'ચક્રવાક મિથુન' એવું જ ભવ્ય. તે જ વરસમાં 'ઉદ્‌ગાર'—નવો જ ભાવ નવી જ શૈલી. 'દેવયાની' એ જ અરસામા આરંભાયું. ૧૮૯૧ મા પ્રથમ પત્ની સૌ. નર્મદાનું અવસાન અને એ વરસે શ્રી. નરસિંહરાવ સાથેની વાતચીતમા મણિભાઈ કહે છે: "કોણ જાણે એ કાવ્ય હું પૂરૂં કરીશ કે. નહિ ?" બસ અહીં જ કવિને સર્જનનો થાક લાગ્યો. કોઈ કોઈ કવિ અત્યન્ત મંથન, સંવેગ, દુ:ખના અનુભવથી જ કાવ્ય લખી શકે છે.* જગતની વિષમતાના ચિંતનનાં મહામંથનો સિવાય, સહદેવનું અને પાંડુનું દુ:ખ સમભાવથી ભોગવ્યા સિવાય, એ

* ફરી સરખાવો કીટસ વિશેનાં મિ. બ્રેડલીનાં વાક્યો:—

તેમનો કાવ્યસંગ્રહ ઘણો નાનો છે તેનું કારણ તેમના જીવનમાંથી ગમે તે શોધીને બતાવી શકાય પણ આપણે જાણવું જોઈએ કે કવિની સર્જકશક્તિને પણ સીમા હોય

---

that I was very impressible Many and various things attract me and sometimes I might be admiring contradictory things. But this I think is a gain that I can sympathetically view more things than some of my friends can. And besides it gives richness to one's feelings when he hears agreeable responses in various quarters."

(કાન્તમાળા પૃ ૨૯૩. ભાષાન્તર માટે જુઓ પૃ. ૨૯૪) આની સાથે સરખાવો અંગ્રેજી કવિ કીટ્સ વિશે મિ બ્રેડલીનો અભિપ્રાય —

"Keats had the impulse to interest himself in everything he saw or heard of, to be curious about a thing, accept it, identify himself with it, without first asking whether it is better or worse than another, or how far it is from the ideal principle..." Oxford Lectures on Poetry. p 237.

છે. હરકોઈ ઉત્તમ સર્જનમા તેની શક્તિનો કેટલો વ્યય થતો હશે તે આપણે શુ જાણીએ ? તેમા પણ કાન્તને તો ખરી આસનમા નવુ જ પ્રસ્થાન કરવાનુ હતુ તેમને જે ભાવો વ્યક્ત કરવાના હતા તે નવા જ હતા—હજી સુધી ગૂજરાતી સાહિત્યમા નહિ પ્રગટ થયેલા હતા ભાષા વગેરે હજી તેને અનુરૂપ કરવાના હતા અને એ બધુ જેના કાન્તે જે કર્યુ છે તે કાઈ ઓછુ નથી. દલપતશૈલીના પ્રયત્નો જતા કરતા તેમણે પ્રથમ સ્વતત્ર કાવ્ય 'મારી કિસ્તી' ૧૮૮૬ મા લખ્યુ તે પછી ૧૮૮૯ મા બાવીસ વરસની ઉંમરે તો સાહિત્યમા નવો ચીલો પાડનાર 'વસન્ત વિજય' ખડકાવ્ય બહાર પડયુ તે પછી ૧૮૯૦ મા 'ચક્રવાક મિથુન' એવુ જ ભવ્ય તે જ વરસમા 'ઉદ્ગાર'—નવો જ ભાવ નવી જ શૈલી 'દેવયાની' એ જ અરસામા આરભાયુ ૧૮૮૧ મા પ્રથમ પત્ની સૌ નર્મદાનુ અવસાન અને એ વરસે શ્રી નરસિંહરાવ સાથેની વાતચીતમા મણિભાઈ કહે છે "કોણ જાણે એ કાવ્ય હુ પરુ કરીશ કે નહિ ?" એમ અહીં જ કવિને મઝનનો થાક લાગ્યો કોઈ કોઈ કવિ અત્યન્ત મથન, મનોગ, દુ ખના અનુભવથી જ કાવ્ય લખી શકે છે * જગતની વિષમતાના ચિંતનના મહામથનો સિવાય, સહદેવનુ અને પાડુનું દુ ખ સમભાવથી ભોગવ્યા સિવાય, એ

* ફરી સરખાવો ડ્રાગ્સ વિશેના મિ ઍડરીના વાક્યો –

કાવ્યો એટલા ભવ્ય બન્યા હોત ? અને એ દુખો, એ મંથનો, ભોગવવાની શક્તિને સીમા હોય તો તેમા કોનો દોષ કાઢવો ? એટલા ગહન સુદર કાવ્યો એટલા ગહન દર્દો સિવાય નથી ઉદ્ભવતા અને એ દર્દોનો થાક લાગે છે એ પણ, કાન્તે કરુણ કાવ્યોમા નિરૂપેલી વિષમતા જેવી એક કરુણ વિષમતા છે. અને જેમ કાવ્યમા તેમ જીવનમા એ વિષમતા સામે પણ કાન્તે ભવ્ય પ્રયત્નો કર્યા છે એ તેમના જીવનમા સ્પષ્ટ જણાય છે.

એમના મંથનોનુ ફળ સર્વગ્રાહ્ય થયુ નથી એ ખરૂ પણ મનુષ્યની મહત્તા તેના મથનના પુરુષાર્થથી માપવાની

"But the other kind [of Beauty] is won through thought and also through pain. And this second and more beautiful kind is also the higher, the fuller, the nearer to the Principle [of Beauty]. That it is won through pain is doubly true. First, because the poet cannot reach it unless he consents to suffer painful sympathies......and, in the second place, it has pain in itself, or at least appears in objects that are painful." Oxford Lectures on Poetry, pp. 280-81.

છે, તેના ફળથી નહિ. અને એમણે સ્વીકારેલો ધર્મસંપ્રદાય આપણને ગ્રાહ્ય થયો નથી એટલું જ, બાકી એમણે સ્વીકારેલાં મંતવ્યો તો ઘણાંખરાં સનાતન સત્યનાં જ છે અને એ જ એમણે પોતાની અમર વાણીમાં ગાયાં છે.

અને આવાં મંથનો એ કંઈક આ યુગનું લક્ષણ નથી? પશ્ચિમમાં પણ મહામન્થનમાં પડેલા કવિઓનું આમ જ નથી બન્યું? ઈબ્સેને તપ અને આનંદનો સમન્વય કરવા કેટલા પ્રયત્નો કર્યા, તેમાં તેનું બળ ઘટતું જ ચાલ્યું, તેણે જેને સમન્વય માન્યો તે કોઈએ સ્વીકાર્યો નથી, અને તે પોતે અંતે કેટલાંક વરસો ગાંડો રહી મૃત્યુ પામ્યો. ગોગોલે ઘણું જ આશાજનક હાસ્યનું મહાકાવ્ય આરંભ્યું, ધીમે ધીમે તે કલા તરફ બેદરકાર બનતો ગયો, છેવટે તેની પ્રતિભા પ્રેતાવાહનના અગમ્યવાદમાં ગુમ થઈ ગઈ. નિત્શે પણ આવા જ મહામન્થનમાં પડી શુદ્ધિ ખોઈ બેઠો. આપણા જમાનાની એવી મહામન્થન નિમગ્ન બે વ્યક્તિઓ: પ્રથમ નર્મદાશંકર કવિ અને પછી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ. નર્મદાશંકરની બુદ્ધિએ પણ ઊથલા ખાધેલા. સદ્ગત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું પણ એક પ્રકારનું સમન્વયનું મંથન ગણીએ—જો કે ખરું મંથન સરસ્વતીચંદ્રનું હતું અને કર્તા તટસ્થ વધારે હતા, અને મંથન હૃદય કરતાં બુદ્ધિનું વધારે હતું. એમનો સમન્વય પણ ક્યાં સર્વસ્વીકાર્ય થયો છે? આ યુગ જ કાંઈ એવો છે. હજી વધારે ભોગ માગતો હશે.

સર્વ જોતા પૂર્વાલાપ વિપુલ ગ્રન્થ નથી છતા તેનુ સ્થાન આપણા સાહિત્યમા અપૂર્વ છે અને ગૂજરાતી સાહિત્ય જ્યા સુધી વચાશે ત્યા સુધી તે ટકી રહેશે તેમા સશય નથી તેનુ માધુર્ય, તેના ઉન્નત અને ગહન ભાવો, તેની લક્ષ્યવેધી તરગમય શૈલી, તેનુ સગીત સર્વ અનુપમ અને અનુત્તર છે

અને એ કાવ્ય જે કવિજીવનમાથી પ્રસવુ છે તે જીવન પણ તે કાવ્યમા એવુ જ સુરેખ પ્રતિબિંબિત થાય છે વ્યક્તિની પરિસીમા તજી કાન્તે વિશાળ કલ્પના અને સમભાવથી જગતમા ગૂઢ રહેલી વિષમતા જોઈ તે તેમનુ ક્રાન્તદર્શિત્વ છે. એ જગતની વિષમતા માટે તેઓ અત ત્યાપનુ તપ તપ્યા તેથી તે આપણા પૂજ્ય છે એ અનુભવને સુદર સર્વગ્રાહ્ય વાઙ્મયમા તેમણે મૂક્યો તે તેમની કલાશક્તિ છે અને તેઓ સસારના મહામથનોની યાતનાથી મુક્ત થઈ પોતાના ઇષ્ટ જીવનમા ગયા છે એમ વિચારીએ છીએ ત્યારે

આજે અન્ય પ્રકારે આ માથૂ નમે
નમતો સાથે આત્માનો એ તન્ત્ર જો !

તા ૨૮-૮-૨૬
ગૂજરાત મહાવિદ્યાલય — રામનારાયણ વિ. પાઠક
અમદાવાદ

કાવ્યોની આનુપૂર્વી*

કાવ્ય	
મારી ફીરતી. ૧૮૮૬. શ્રી કરણાશંકરની પ્રત[1]. સૃષ્ટિસૌંદર્યથી મન ઉપર થતી અસર	પ્રો. ઠાકોર
રમા. ૧૮૮૭. કાન્તમાલા પત્ર ૯૦, પત્ર ૬. કલ્પના અને કસ્તુરી મૃગ	”
સ્વર્ગગંગાને તીર. પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન. કાન્તમાલા પત્ર ૬.	”
મૃગતૃષ્ણા અતિજ્ઞાન. વસન્ત વિજય ઉપરની મકરન્દની ટીકા. પૂર્વાલાપ પૃ. ૧૬૯.	”

---

* બને ત્યાં સુધી રચાયાના સમયથી ક્રમ નક્કી કર્યો છે અને તે ન મળ્યો ત્યાં પ્રસિદ્ધિના સમયનો આધાર લીધો છે. તારીખ, મહિનો, સાલ, બધાંમાંથી જેટલું નક્કી થઇ શક્યું તેટલું આપ્યું છે અને જ્યાં એ નક્કી ન થઇ શક્યું ત્યાં અમુક અરસાનાં કાવ્યો કૌંસ કરી ભેગાં મૂક્યાં છે. દરેક પ્રસંગે સમયનિર્ણયનું પ્રમાણ ટાંક્યું છે.

૧. કાન્તનાં લગભગ બધાં કાવ્યોની નકલો શ્રી કરુણાશંકરે એક ચોપડીમાં ઉતારી લીધી છે અને તેમાનાં ઘણાખરાની નીચે રચ્યા સાલ કે તારીખ આપી છે આ ચોપડી પ્રો ઠાકોરે જોઇ છે. એક બે ઠેકાણે એમાંની તારીખ વિસ્મૃતિને લીધે ખોટી હતી તે પ્રો. ઠાકોરે તે સમયના કાગળોને આધારે સુધારી છે.

વસન્ત વિજય. એપ્રિલ ૧૮૮૯. કાન્તમાલા પત્રો ૩, ૪, ૫. મિત્રને આમન્ત્રણ	પ્રો. ઠાકોર

રાજહંસને સંબોધન. જાન્યુઆરી ૧૮૯૦, સુગધર્મ ૪, ૨૭૭.

મત્તમયૂર. પ્રસિદ્ધ, ઓક્ટોબર ૧૮૯૦ બુદ્ધિપ્રકાશ. પણ લખાયેલું તે પહેલાં. પ્રો. ઠાકોર.

અશ્રુને આવાહન સ્નેહશંકા (મૂળ 'કોમલ ઉપાલંભ') ઉદ્દ્ગાર. ઑગસ્ટ ૧૮૯૦ બુદ્ધિપ્રકાશ.	૨૮–૫–૯૦ પહેલાં. કાન્તમાલા પત્ર ૯ ઉપરની ટીપ.

ચક્રવાક મિથુન. ૧૮૯૦ ની પહેલી ટર્મ. સુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

દેવયાની. ૧૬–૧૦–૯૦ પહેલાં. કાન્તમાલા પત્ર ૧૨.

રતિને પ્રાર્થના. ૨૨–૧૦–૯૦. સુગધર્મ ૪, ૨૭૭.

ઉપહાર. ૧૮૯૧. સુગધર્મ ૪, ૨૭૬.

વિધુર કુરંગ. ૧૨–૧૧–૧૮૯૧ ના અરસામાં. કાન્તમાલા પત્ર ૧૬, ટીપ. પ્રસિદ્ધ આષાઢ ૧૯૬૫ વસંત.

પ્રમાદી નાવિક. પ્રસિદ્ધ જ્યેષ્ઠ સંવત ૧૯૬૫. લખેલું ઇ. સ. ૧૮૯૧. कान्त*

માનસસર. સંવત ૧૯૪૯ ના કાર્તિકના જ્ઞાનદર્શનના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયું. ઇ. સ. ૧૮૯૨. પ્રો. ઠાકોરનો ખાનગી પત્ર.

---

* મૂળ 'નિરાશ નાવિક' લખેલું ૧૮૯૩ એમ પ્રો ઠાકોર કહે છે. જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૩ અંક ૧ ૧ પૃ ૪૬.

પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય. ૧૮૯૩ યુગધર્મ ૪, ૨૭૬. પ્રસિદ્ધ, સં. ૧૯૪૯ ના પોષના જ્ઞાનદર્શનમાં. અગતિગમન. પ્રસિદ્ધ, સં. ૧૯૪૯ ના ભાદ્રપદના જ્ઞાનદર્શનમાં પ્રણયવચન માટે પ્રાર્થના સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ	પ્રો. ઠાકોરનો ખાનગી પત્ર

પ્રણયમાં કાલક્ષેપ. ૧૮૯૫-૯૬. પ્રો. ઠાકોરનો ખાનગી પત્ર.
મુગ્ધાને સંબોધન. ૨૪-૮-૯૬. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
વત્સલનાં નયનો. ૬-૧-૯૭ કાન્તમાલા પૃ. ૩૪૧-૪૨.
આશા. ૧૦-૩-૯૭. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૬ ની ટીપ.
અજ્ઞાન સખા પ્રતિ. માર્ચ ૧૮૯૭. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૯, ટીપ.
રજનની માગણી. ૨૧ કે ૨૨ માર્ચ ૧૮૯૭. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૬, ટીપ.
પહેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર. ૨૩-૩-૯૭ ના પોસ્ટકાર્ડમાં. કાન્તમાલા, પત્ર ૩૫, ટીપ.
વિપ્રયોગ. ૨૭-૩-૯૭ પહેલાં. કલાપીના પત્રો, ૧૨-૫.
પ્રિયાને પ્રાર્થના. ૧-૪-૯૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. જુઓ કાન્તમાલા પત્ર ૩૬ની ટીપ.

અનામી નામ. ૧૦-૪-૯૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત કાન્ત-
માલા, પત્ર ૩૭, ટીપ.
પુરાની પ્રીત. ૧૬-૪-૯૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
ગાનવિમાન } પ્રાણલાલના અવસાન (૧૮૯૮)સમયની
મિત્રને નિવેદન } પ્રો. ઠાકોરનો ખાનગી પત્ર
સ્વર્ગગીત ૧૩-૪-૯૮ પહેલાં. કલાપીના પત્રો ૩૯-૩૨
પવિત્ર ભોજન ૨૫ કે ૨૬ માર્ચ ૧૯૦૦. શ્રી કરુણાશંકરની
પ્રતમાં પ્રો. ઠાકોરની ટીપ.
બિરાદરોને પ્રાર્થના ૨૫-૫-૦૧, કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૫
ચન્દ્રાને સમ્બોધન. ૧૯૦૧ માણેકઠારી પૂનમ. યુગધર્મ ૪, ૭૭૭
વસંતને પ્રાર્થના. પ્રસિદ્ધ ચૈત્ર ૧૯૫૮ વસંત. ૧૯૦૨.
બાલરુદન. મે ૧૯૦૨. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
સ્થિતિભેદ. ૨૬-૬-૦૨. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. પ્રસિદ્ધ
શ્રાવણ ૧૯૫૮ વસંત.
પ્રભુ પ્રાર્થના (પૃ. ૮૪) ૨૮-૬-૦૨. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત
૫૬. (વ્હાલાંઓ શા માટે સતાવો.) ૨૯-૬-૦૨. કાન્તમાલા
પૃ. ૨૮૬.
મહેમાનોને સમ્બોધન. ૧૯૦૨. શ્રી મુનિકુમાર
સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના } કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૭
સાગર અને શશી* } ૩૦-૬-૦૨. શ્રી કરુણાશંકરની
પ્રત. પ્રસિદ્ધ આષાઢ ૧૯૫૮ વસંત.

પદ. (દીન ઉપર દયા કરજો.) ૧૧-૫-૦૩. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૭.
પશ્ચાત્તાપ. ૧૧-૧૦-૦૩. શ્રી કરણાશંકરની પ્રત.
કલાપીને સંબોધન. પ્રસિદ્ધ, કલાપીનો કેકારવ ૧૯૦૩.
વ્હાલાંને આરામ. ૧૯૦૩. શ્રી કરણાશંકરની પ્રત.
સ્નેહગીત. નવેંબર ૧૯૦૩. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૬.
ચંદાનો સંદેશો. પ્રસિદ્ધ જ્યેષ્ઠ ૧૯૬૦ વસંત. ૧૯૦૪.
કુસુમની બિમારી. ૧૯૦૪. શ્રી કરણાશંકરની પ્રત. પ્રસિદ્ધ શ્રાવણ ૧૯૬૧ વસંત.
કાર્ડનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના. પ્રસિદ્ધ પોષ ૧૯૬૧ વસંત. ૧૯૦૫.
પ્રભુ પ્રાર્થના. (પૃ. ૯૫) ૧-૪-૦૫. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત. પ્રસિદ્ધ, ભાદ્રપદ ૧૯૬૧ વસંત.
આંતર સપ્તપદી. ૩-૬-૦૬ પહેલાં. કાન્તમાલા પત્ર ૭૫.
એક પ્રશ્ન. ૧૯૦૬. શ્રી કરણાશંકરની પ્રત.
વ્હાલાંઓને ઉપદેશ }
પ્રાર્થના અને પ્રતિધ્વનિ } ૧૯૦૬-૦૭. શ્રી મુનિકુમારનો પત્ર.
સખીને આમન્ત્રણ. ૧૯૦૭. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
પ્રભુની પાઠશાલા. ૧૯૦૭-૦૮ માં સાંભળેલું.
હૃદયગીતા, પ્રસિદ્ધ કાર્તિક ૧૯૬૪ વસંત. ૧૯૦૭-૦૮.
અપાવરણ પ્રાર્થના. ૧૯૦૮. પ્રસિદ્ધ માર્ગશીર્ષ ૧૯૬૪ વસંત.
કાન્તની સ્મરદશા અને સલીમશાહ નાટકના બીજાં સંગીત કાવ્યો. ૧૯૦૮-૦૯ શ્રી મુનિકુમાર.

ઇશ્વરસ્તુતિ ૧૯૦૯ શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
છેલ્લું આલિંગન. ૩૦-૪-૦૯ ના કાન્તના પત્ર સાથે. શ્રી
કરુણાશંકરનું દફતર.
સામ. ૩૦-૫-૦૯ અને ૧૩-૬-૦૯. કાન્તમાલા પૃ. ૨૮૬.
અનન્ત સહચારની પ્રાર્થના. ૧૨-૬-૦૯. કાન્તમાલા
પૃ. ૨૮૬.
નૈવદ્ય નિવેદન. ૨૭-૭-૦૯. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
અનન્ત વાત્સલ્ય. પ્રસિદ્ધ આશ્વિન ૧૯૬૬. વસન્ત. ૧૯૧૦.
નયન પ્રાર્થના. ૧-૧૧-૧૦. શ્રી કરુણાશંકરની પ્રત.
હિંદપર આશીર્વાદ. પ્રસિદ્ધ કાર્તિક ૧૯૬૯ વસંત. ૧૯૧૨.
કાન્તાની પ્રાર્થના } ૧૯૧૩. શ્રી મુનિકુમાર.
સ્મરદશા }
પરિષત્સત્કાર. ૧૯૧૬. શ્રી મુનિકુમાર.
તારક સ્તોત્ર. શ્રી મુનિકુમારનો પત્ર.
મનોહર મૂર્તિ. પ્રસિદ્ધ નવેંબર ૧૯૧૭. વીસમી સદી.
હિંદ માતાને સંબોધન. ૧૯૨૨. શ્રી મુનિકુમાર.
અંતિમ પ્રાર્થના. ૧૯૨૩.

અનુક્રમણિકા

શુદ્ધિ

ઉપોદ્‌ઘાત

પૃ		પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૬		૫	બાલ્લાવસ્થામા	બાલ્યાવસ્થામા
૭૨		૬	લભ્ય	અલભ્ય

પૂર્વાલાપ

પૃ		પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૭		૮	અમોદ	આમોદ
૮૬		૧	વ્હાલાંઓનો	વ્હાલાંઓને
૧૨૫			પરિશિષ	પરિશિષ્ટ
૧૨૭		૮	માડે	માટે
૧૩૪		૧૫	પારવર્તન	પરિવર્તન
,,		,,	બાસપાની	આસપાસની
૧૪૭		૩	આવો,	આવો, આવો,*
,,		૫	માગુ,	માગું, આવો,*
૧૫૧		૩	બેબોને	બોબોને
૧૬૩		૧૬	૧૯૧૨	૧૯૦૯
૧૬૯		૧૦	સ્વાનુભવ–	સર્વાનુભવ–
૧૭૪	ટીપ,	૧	શાન્તમા જ	શાન્તિમા જ
	ટીપ,	૭	રહેતુ–	રહેતુ દર્શાવનાની
,,	ટીપ,	૫	પ્રિયવદા	પ્રિયવદા
૧૭૯		૩	विषव्ययावृत्त	विपयव्यावृत्त

* બને પંક્તિઓમા એકવાર "આવો" વધારીને વાચવાનુ

૧૮૦ ટીપ, ૨ દાખવાનો દાખવાનો .
૧૮૩ ટીપ, ૪ કરતાં જ કરતા
૧૮૮ ટીપ, [* જોઇએ]
૧૯૪ ૧૧ મારૂ મારો
૧૯૬ ૪ ‘ પહેલાનું ’ ‘ પહેલાંની ’
૨૧૫ ૮ વર્ણવતો વર્ણવવો
૨૧૬ ૨ હોસે° હોશે°
૨૩૪ ૮–૯ [૧૮૮૯ ડિસેંબરમાં પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે ‘ અદષ્ટિદર્શન ’ લખ્યુ તે ઉપરથી તે જ અરસામાં આ કાવ્ય લખાયું છે. જુઓ યુગધર્મ ૪, ૨૭૬.] એમ જોઇએ.
૨૪૫ ૩–૪ [sure it still સુધીની સળંગ પંક્તિ અને Will થી નવી પંક્તિ જોઇએ.]
૨૫૨ ૧૬ વાગે વાગી

પૂર્વાલાપ

ઉપહાર

કર્યો તારી સાથે, પ્રિયતમ સખે *! સૌમ્ય વયના
સહવારોને જોતો વિકસિત થતા શૈલશિખરે,
અને કુંજે કુંજે શ્રવણ કરતો ઘાસ પરના
મયૂરોની કેકા ધ્વનિત ધમતી જ્યાં ગગનમાં!

તરંગોના સ્વપ્નસ્મિત સરિતમાં જ્યાં વિલસતા
વિલોકીને વેર્યો વિમલ કુસુમોનો ગણ, અને
સરી ચાલ્યો તે તો રસિક રમણીના ઉર પરે,
અને ત્યાં પામેના તરુવર રહ્યાં ઉત્સુક બની!

ફરી સ્થાને સ્થાને, કુદરત બધાંને અનુભવી,
કર્યો ઉદ્ગારો, તે બહુ બહુ હવામાં વહી ગયા;
સખે! થોડા ખીણો ગહન મહિં તોયે રહી ગયા,
કલાથી વીણ્યામાં ત્રુટિત સરખા તે અહિં ભરું.

અને તેને આજે તરલ ધરું તારા ચરણમાં,
ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરા સ્મરણમાં!

* આ સંબોધન પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને છે

ઈશ્વરસ્તુતિ

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વિશ્વ આ સકલની છે સર્વ જે તાતથી,
ઉદ્ધારાર્થે મનુષ્યના અવતરે જે માનવી માતથી,
જે ધાતા જગનો, પવિત્ર, પ્રભુ, જે ત્રાતા સ્વયં નન્દન,
તે શ્રી સાંબ દયાળુ શંકર પિતા! સ્વીકારજે વંદન!

મારી કીસ્તી

નથ સુઝે ઉપાય કે : ડોલાય મારી કીસ્તી !
આવા તોફાનમા જરૂર, ડુબશે મારી કીસ્તી !

ભવસમુદ્ર છે સખત !
બચે જો હો લખ્યુ લખત
મહસા તોયે આ વખત, ઝુકાવી છે મેં કીસ્તી !

અજાણ્યો છુ જો કે, અગર
નથી દીઠું બીજું નગર :
વિચાર કૈં કર્યો વગર, ઝૂકાવી છે મેં કીસ્તી !

અન્ય દશા જોઈ ડરત :
ધીમે ધીમે ગતિ કરત :
પણ અરે ! આ તો તરત, ઝૂકાવી છે મેં કીસ્તી !

દેખી નહીં શકુ અંદર :
કેમ દેખુ ત્યારે બંદર ?
મોટાં તોફાનોની અંદર, ઝૂકાવી છે મેં કીસ્તી !

સફરનો હતો ચરસ :
ગણતો'તો ઘણી સરસ :
દિમે ઘણાં થયાં વરસ ! ઝૂકાવી છે મેં કીસ્તી !

નવ સુઝે ઉપાય કૈં : ડોલાય મારી કીસ્તી !
આવા તોફાનમાં જરૂર, ડૂબશે મારી કીસ્તી !

મૃગતૃષ્ણા

જાગી મધ્યાહ્નની વેળા સ્વસ્થાને સહુ જાય છે
અરેરે ! કોણ બાળા આ દોડી શ્રમિત થાય છે ?

આકાશમાં રવિ અતિશય ઉગ્ર થાય,
વાયુ પ્રચંડ અતિ આકરો આમ વાય,
એવે સમે અરરર ! આ હરિણી બિચારી.
દોડે તૃષા થકી જણાય ગયેલ હારી !

કરે આકુળ દોડીને સુકુમાર શરીરને
પ્રયાસ કરીને, શોધે, અરેરે ! હાય ! નીરને !

ન્હાની હજી, નથી અનુભવ કાંઇ એને
પૂછે, કહો, જળ હશે ક્યહિં, એમ કેને !
આભાસ જોઇ મૃગજળ સ્થળમાં ભમે છે,
અત્યંત ઉષ્ણ રવિ આતપને ખમે છે !

ધારાગૃહે નિજે એવાં મનુષ્યો હાલ ન્હાય છે,
એ સમે, હાય ! નિર્દોષ બાળા આ આમ ધાય છે !

આખો અતિશય પ્રયાસથી લાલ થાય,
ને સ્વેદબિંદુ વપુનાં જલદી સુકાય;
ચાલે નહીં ચરણ, ઠોકર ખુબ ખાય,
શુદ્ધિ રહે નહિ જ, મૂર્છિત થાય, હાય !

હાશ ! આ ગમથી આવ્યું, સૂર્ય આગળ ચાલ્યું;
જાગ્યો થયો જરા તેથી, અને શાન્ત થયું ગયું !

નીચે પડી નયન તોય જરા ઉઘાડે,
દેખી જલાશય વળી વપુને ઉપાડે;
અત્યંત દુઃખ પણ એ તનમા મહે છે,
સંકલ્પ-ત્યાં ગમનનો મનમાં લહે છે.

અરે ! એ મૃગતૃષ્ણા છે : બાપડો ! કાં ભૂલ ખાય છે ?
અનુભવ વિના તારો શ્રમ સૌ વ્યર્થ જાય છે.

રે શું વિધિ કદરહીન હશે બહુ જ,
નિર્દોષતા તણી નહીં કંઈ હોય બૂજ ?
આકાશમા ક્યમ ચઢી નહિ મેઘ આવે,
આ નિષ્કલંક પશુને દુખથી મુકાવે ?

દિસે છે ક્રૂરતા કેવી કર્તાની કરણી મહીં !
ત્રાતા જો હોય, તો આની કેમ સંભાળ લે નહીં ?

રે ! આ સમે જલ મહીં રમતો કરે છે,
સાથે રહી રસિક દંપતીઓ તરે છે;
વાળા તણી અતિ મનોહર ગંધ વ્યાપે,
ઉદ્વિગ્ન કેમ નરનારી જણાય તાપે ?

અરે ! આ કોમલાંગીએ કેવા પાપ કર્યા હશે !
કર્યા હોય, તથાપિ આ ક્રૂર શિક્ષાથી શું થશે ?

થોડો રહ્યો વખત જિંદગીનો, અરે રે !
માતાપિતા સ્મરણ આર્ત્ત દિલે કરે રે !
હા દૈવ ! આંખ પણ બંધ જરાક થાય,
ને પ્રાણ છેવટ તમામ વિદાય થાય !

નથી ઈશ્વર દુઃખીનો : થયું જે જે હતું થવું :
દુનિયામાં હવે શાને, અરેરે ! હાય ! જીવવું ?

રમા

વ્યોમથી જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી,
ઢળી પલંગને પાયે સુન્દરી રડતી હતી!

ન્હાના સાદા શયનગૃહમાં સ્વચ્છ દીવો બળે છે,
વિદ્યુદ્દીપ્તિ પ્રબલ ચમકી જ્યોતિ સાથે ભળે છે,
સાહિત્યો કૈં બહુ નહિ દિસે, એક પર્યંક માત્ર,
થોડાં ઝીણાં રજનીવસનો, પાત્રમાં વારિપાન

આષાઢી કૃષ્ણ રાત્રિના બાર વાગી ગયા હતા,
પતિની વાટ જોવામાં એ વ્યાકુળ થયાં હતાં!

વારે વારે પ્રથમ દિવસો લગ્નના યાદ લાવે,
સાથે સાથે અનુભવ તણું ધ્યાનમાં ચિત્ર આવે,
આશાથી એ સહન ન થયું, આર્દ્ર હૈયું ભરાયું,
મૂંઝાવાથી કરુણ સ્વરમાં ગીત એકાદ ગાયું

પતિનું ભવભૂતિનું ત્યાં ભાષાંતર સાંભર્યું,
પોતાને યોગ્ય શોધીને અશ્રુ સાથે શરૂ કર્યું—

"છત્ર જેવા એમ હતા પિતાજી,
"લગ્નરુચિ અભિનવ ઉમાવ તાજી,
"જનેતાઓ રહેતા અચિંત જ્યારે,
"ને અમાગ દિવસો વહી ગયા છે!"

ફરતી, પલટાતીને વનિતા રડતી હતી,
આંગીએ જનની ધાગ જોરમાં પડતી હતી!

થોડી વારે ત્વરાથી પરિચિત ચરણો સીડીએ સંભળાય,
"આવ્યા છે, હાશ!" એવા વચન ઉચ્ચરતી દાદરા પાસ ધાય
માની, પ્રેમી, પ્રમાદી, અનિયમિત પતિ વાકને કેમ જાણે?
પોતાની ન્યૂનતા છે પ્રણય મહિં, કદી એમ ચિત્તે ન આણે!

"બહુ વાર થઈ!" એવું કહી માન રહી ગયો,
ઉમા હૃદયનો ઉભર, હાય! તેથી વહી ગયો!

વદનકમલ મ્લાનતા ધરે છે,
ઝળઝળિયાં નયનો જરા ભરે છે,
પતિ પણ નિરખી હવે રહે છે,
હૃદય દબાવી પછી પ્રિયા કહે છે —

"નજર નાથ! તમે કરતા નથી,
પ્રબલ ખેદ થનો હરતા નથી:
નહિ જરા દરકાર દિસે, અહો!
અરર! વાંક થયો મુજ! શું, કહો!

"આવી કૃષ્ણ રાત્રિના બાર સુદ્ધાં થઇ ગયા,
ન આવી આપને તોયે આવવા જેટલી દયા!"

નીચું જોયું તરત પતિએ, ભૂપને સ્પષ્ટ જોઇ,
હૈયું બીનું સદય બનતા માનિના મર્વ ખોઇ;
ચાલી લે છે કર મહિં પ્રિયા, હાથમા હાથ જોય,
"દેવી! મારી થઈ કઠિનતા: હું ક્ષમાપાત્ર તોય!"

"નથી, નાથ! તમારો કૈં, વાંક મારો જ છે નહૂ;
ક્ષમા હુકમથી માગો, દીનતા ન કરો બહૂ!

"મારા મહીં જ નથી માલ ખરૂ કહૂં છું,
મિથ્યાભિમાની મન નાહક હું રહૂં છું;
રે! આપને સુખ જરાય કરી શકું જો,
શાને રહો અવર પાસ કહી તમે તો?

" સમના દિવ્યમાં નવી હતી,
ટીક તેથી રમણીય લાગતી,
આપ તોપણ હતા જ તે રહ્યા,
માહરા ગુણ બધા ગયા વહ્યા !

" પ્રેમ છે, એટલા માટે પ્રેમ માગી શકું નહીં,
ક્ષમા, નાથ! નહીં એ મેં જાણેલું મનની મહીં !"

. . .

ત્યાં તો ચાથી કંઈ થઈ ગઈ બોલતી બંધ જાયા,
શબ્દો બોલ્યો પતિ પણ, અરે ! તે નહીં સંભળાયા,
કાંકે જોતા ઝટ થઈ ગયું મેઘનું ખૂબ જોર,
વ્યાપ્યું આખા નગરની મહીં તુર્ત અંધાર ઘોર !

રહી જરા જરા વ્યોમે ચમકારી થતી હતી.
સુવાડી સર્વને રાત્રિ એ પ્રમાણે જતી હતી !

કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ

" સુરમન્દન તણી જે વાડીઓમાં રમે છે,
હૃદય થકી નિહાળી આપને જે નમે છે,
પ્રમદવન તણી એ અપ્સરાનો જ સાથ,
નમન મદ મને આ મોકલે, પ્રાણનાથ ! "

આવ્યો હતો પરમ યોગ થકી પ્રસંગ,
જામ્યો હતો સકલ જનિની માંહિ રંગ,
શબ્દો પડ્યા ઉપર અમૃતધાર જેવા,
તાજા થયા હૃદય સાથ તરંગ નેવા !

માથું ઊંચું કરી નયનને સ્વલ્પ ઊંચું કરું છું,
જોવા જેવું નિરખી મનને હું સુધાથી ભરું છું.
અંગે અંગે ખૂબી નિરખીને આંખ તો જાય ચોંટી,
વાચા માને નહિ હૃદયને વાત દેખાય ખોટી !

એક અદ્ભુત વસ્ત્રોમાં અપ્સરા નજરે પડે,
વૃત્તિઓ થાય છે નમ્ર મુગ્ધાની મોહની વડે.

અધર મધુર તેનો જેકે પામે વિકાસ,
વિવિધ કુસુમની ત્યાં નીકળે છે સુવાસ,
મુજ નયનની સાથે યોગ જોડે ગગન,
ખબર નહિ પડે, તે કીકીઓથી નચાવ.

હૈયાના હોજમાંથી આ શું પાણી છલકાય છે ?
પ્રેમ છે, એ નહીં બીજું, પ્રતીતિ એમ થાય છે.

બોલે પછી પ્રણયથી ન્હવરાવતી એ
વાણી સુધારસ બધે છવરાવતી એ
" જાણ્યું હશે, હૃદય એમ મને કહે છે .
કે આપની ઇતર લોક વિષે રહે છે

" કવિતા દેવીની તેથી અમે દાસી જ આપની
દેખીએ દિવ્ય ચક્ષુથી બિના આપ પ્રતાપની.

" આવો નહીં વિપદ આપ સમી જરાય
બની રહો અમર એ કવિતા સદાય
જેની કૃપા થકી થયો સુરલોક વાસ
સાહિત્ય જ્યાં સુખદ કોટિ જણાય પાસ!

" રચના દુનિયાની હું દેખાડું સજ્જનને :
પાંખ ઉપર બેમાને જુઓ દેશ હજારને!"

આહા! એવું વચન વદતાં અન્ય દેખાવ થાય :
પાસે ઊંચો શિખિર બને, ન્હેન ગોળા જણાય :
ધોળાં ધોળાં ઝરણું ટપકે, વાદળાંઓ ધસાય :
આજુબાજુ ગહન વન આ એક ઊભું જ થાય.

રહો, એ કંઇ જોવાનું દિસે છે આ દિશા મહીં :
આવે છે કોઇ પ્રાણી એ : મને સંશય છે નહીં !

છે મંદ મંદ ગતિ આજ પ્રદેશ સામી :
આખો થકી કહી શકાય અપૂર્વ કામી :
કસ્તૂરિકા મૃગ સમાન વપુ જણાય :
દેખાવને નિરખતા મન ત્યાં તણાય.

જાણે કોઇ શર શિર વિંધી તીક્ષ્ણ વાગેલ હોય,
ટોળું છોડી પરમ દુખથી જેમ ભાગેલ હોય,
તેવી રીતે ઘડી ઘડી પછી એ અગાડી ધમે છે,
વૃત્તિની કંઇ ખબર ન પડે, એ પ્રમાણે ભમે છે!

અચાનક મને એનું અનુમાન થઇ ગયું :
વાદ્ય અદ્ભુત અસ્પષ્ટ સંભળાય અહીં કયું?

ઊંચે બધાં શિખર શ્વેત થયાં જણાય,
નીચે નદી ગહનમાં તરુઓ તણાય;
વચ્ચે જગા વિકટ ઉપર એક ચાલે,
ગારૂડી કોઈ નઝરેથી ગુફા નિહાળે.

અસામાન્ય કળાથી એ બજાવે છાય બીનને!
ચાલે છે ચિત્તના તંતુ ગાન ક્યાં રસહીનને?

દેખે છે કાનને સામે તોય પાછો નહીં વળે,
જ્વાની તો કહો, કેમ આજ્ઞા સંગીતની મળે ?

અશ્રુ પડે નયનથી, બહુ ખિન્ન લાગે
છે મૃત્યુની ખબર, તોપણ બહુ ગમે
દેદી સમાન હળવે ડગલાં ભરે છે,
અત્યંત હર્ષ સહ ચિહ્ન બધાં કરે છે.

આવે શ્યાડાનની પાસે, સુણે એકાગ્ર ચિત્તથી
મુગ્ધ મુગ્ધકનું ચિત્ત થાય કૃત્રિગિવિત્તથી !

ધીમો તેથી કદી પડી ગયો બીનનો એહ નાદ
રે ! રે ! દેવો શગપતિ આ થાય તારો પ્રમાદ !
ઝાંખું તેથી મુખ થઇ ગયું એમ જોતાં જણાય,
ધીમા તોયે સ્વર સમઝનાં નાડીઓ ધ્રુ થાય !

હવે કરણ ચોસોમા "અરે રે ! આમ શું કરે ?
પ્રાણ દાન કરે તોયે તૃષ્ણા અત્યન્ત શું ધરે ?"

અરે ! ખૂની સામે મૃગવર બિચારો ટળવળે,
તથાપિ પારાધિ હૃદય તણી પીડા કયમ કળે ?
કરે તૈયારી એ શર તણી, ફરે ચિત્ત મુજનું,
પડે ! પાપી પ્રાણી નિધન કરે હું દુષ્ટ તુજનું !

આપે છે શસ્ત્ર તેજસ્વી સખી એ અપ્સરા મને
દોડું ચાંડાલની સામે રાખીને ખડ્‌ગને કને.

માંડું જઈ શિર પરે તરવાર એને :
નીચે પડે, અરર બીન! બચાવું કેને :
તે જોઈને જ મૃગ મૂર્છિત થાય, હાય !
આવું થતું નિરખતાં જ મિજાજ જાય !

"અપ્સરા, અહીં ક્યાં લાવી ?" કહી હું ક્રુદ્ધ થાઉં છું :
કલ્પના જાય છે ઊડી, એકલો રહી જાઉં છું !

" હા ધિક્ ! હા ધિક્ ! કૃતઘ્ની હુ આમ મૌન ધરી રહું :
આવતું વાદળું દેખી મુખથી ન કશું કહું ! "

વિચારના નેત્ર જલે ભરાય છે,
શરીરનુ ચેતન ત્યા હરાય છે,
લઈ જઈને પ્રિય વક્ષની સમી.
અહી કરે મસ્તકથી રહ્યાં નમી !

રહી જરા ફરી પાછો છૂટો થાય શરીરથી :
' પ્રિયે ! સ્પર્શ કરૂં શું હું ? અધિકાર જરા નથી ! '

" કરાય શું નિષ્ફલ જ્ઞાન સર્વ આ,
થનાર ચીજો નવ થાય અન્યથા :
સદૈવ ચિંતા દિલમા વધા કરૂ,
અનેક હું એકલડો સહ્યા કરૂ !

" રજની મહિં મળી ઘણીક વેળા,
નયન મળે નહિ ઊંઘ જાય ચાલી.
કરી તુજ ગિરકેશ સર્વ ભેળા,
વદન સુધાકરને રહું નિહાલી ! "

આવું કહ્યું, ત્યા શિર ઘૂળ ચાલ્યુ,
રહ્યું નહીં મસ્તક મત્ત ઝાલ્યું,
મારી કુમારે અતિ આર્ત્ત હાય,
કહ્યું, " હવે એક જ છે ઉપાય "

થાની જગ ને અહીં એક ગાગી,
ધ્યાની ભગી દતથી ઓડ ધાગી,
ખાવી ફરી ફક શિર ત્વગથી,
ગયો બચો એ અટવાઈ આવી!

મની એબાન ગગ્યામા નધથીચર પડી ગઈ,
સનો જ્યોનિષા ધ્યાનીને બની સાથે જડી દઈ!

સ્નેહશંકા

જનોના વૃક્ષાને તરુણ વયમા જડ કરતા
જશે તે રૂઝાઈ, તરુ નવ મરી નાગ વરતા
જનોમાએ તેના જખ્મ હૃદયમા તેમ મનતુ,
થતા થોડી વેળા, ક્ષતરહિત પાછુ થઇ જતુ ।

મને મીઠાઓના નથી વચનની લેશ પરવા
સદા ચિંતા જેની અભિમુખ રહુ વૃત્તિ કરવા
નહુ સ્વેચ્છાચારે જગત ભણી દૃષ્ટિ જ ન લઉ,
બધે એવા તોયે પ્રિયજન સમીપે શિશુ છઉ ।

નહીં તેના શબ્દો કઠિન કદિયે થાય મદન,
જરા તેને લાગ્યા મન મહિં કરે દુઃખ ગહન,
વિપત્તિમા ક્યારે પણ નયન જેનું ન ડગતા,
કહે થોડુ તે, ત્યા તરત જળ એ પૂર્ણ ભરતા ।

જનેતા ! ને ભ્રાતા ! પ્રિયતમ સખા ! ને પ્રિયતમા !
જણાવુ છુ, મારે તમ વગર કોની નથી તમા,
નહીં લેખુ કાઈ સકરુણ રહો સ્વલ્પ પણ જો,
તમારી પાસે તો કુસુમ સરખો ઘાત ગણજો ।

રાજહંસને સંબોધન

બહુ દિવસથી સ્વેચ્છાએ તેં પ્રયાણ શરૂ કર્યો,
સર સરિત કે જોતાં જોતાં અનેક જગે ફર્યો;
હજી પણ, સખે! પાસે આવ્યું ન માનસ તો કિમે,
વિરતિ કરી લે માટે આજે હવે સ્થલ આ વિષે!

વિકટ વનથી થાકી દૃષ્ટિ જરા અહિંયા ઠરે,
અનિલ લહરી આવી પાસે તનુશ્રમને હરે;
મૃદુ રવ વળી ધીમે ધીમે વહી ઝરણા કરે,
સકલ રચના મેળે મેળે પ્રસન્ન તને કરે!

અનુભવ નથી રસ્તાનો કે હવે પછીના તણો,
શ્રમ પણ, સખે! આગે જતા કદાચ પડે ઘણો;
ત્વરિત ન થતા માટે આહીં જરા રહવું ઘટે,
મધુર જલમા ચિંતા છોડી જરા તરવું ઘટે!

કમલવન છે ક્રીડા માટે સમીપ મનોહર,
કુસુમિત લતાઓમાં પેસી પરાગ બધે ભર;
ક્ષણ સુખ તણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં,
અવર વિસરી એકલો થા તું સાંપ્રતની મહીં!

વસંત વિજય

“નહીં નાથ! નહીં નાથ! ન જાણો કે સ્હવાર છે!
આ બધું ઘોર અંધારું હજી તો બહુ વાર છે”

હજારો વર્ષો એ વચન નિકળ્યાને વહી ગયા,
અરે! વક્તા શ્રોતા નથી તદપિ એ વિસ્મૃત થયા,
બહુ માદ્રી પાંડુ તરત જ પિછાને ઉચરતા,
વહી જોકે વેગે નિરવધિ શતશૃંગ ફરતા

ગિરિના પ્રાંતમાં કોઈ બાંધી પર્ણકુટી ઉભય,
અને રાણી તથા રાજા કરતા કાલ ત્યાં ક્ષય

નિદ્રા પ્રશાંત જરીયે ન હતી થયેલી,
દુઃસ્વપ્ન દર્શન મહીં જ નિશા ગયેલી,
“ખુલ્લા પ્રદેશ પર જૈ ફરૂં થોડી વાર,”
ઉઠ્યો નરેન્દ્ર મનમાં કરી એ વિચાર

ધીમે શયનને છોડી જરા એ બહાર જતા ત્યાં,
“નહીં નાથ! નહીં નાથ!” શબ્દો એ સંભળાય ત્યાં

'પ્રિયે માઠી' શું છે? નથી નથી જતો સ્નાન કરવા
નદી નિરા, માટે અહિં તહિં જરા જાઉં ફરવા
મળ્યું આ અંધારું તરત, નથી રાત્રિ પણ બહુ
હમેશાને સ્થાને પછી કરીશ હું આહ્નિક સહુ

ન જવાનું કદી કેવી નિદ્રાવશ થઈ હતી
જાગર્તિ ક્ષણ રોકાઈ ફરી પાછી ગઈ હતી'

'મારું થયું પ્રિય નખી થઈ છ પ્રસુમ
નાચી બિના નહિ જ રાખી શકાત શુભ
સનોાધી નૃપતિ થાય હવે વિજય
છ અહંકાર પણ ભૂપ [illegible] ન થાય

કમારી તમરાઓના અવાજો આવતા હતા
સ્થિર કાન જ્યાં ગાત મનોને ભાવતા હતા'

નષ્ટ થતા વાયુ ફરી ગઈ બધે શાંતિ વનમાં
[illegible] ઘોર આજે ઉડુગણ પ્રકાશે ગગનમાં
હજુ એકે પ્રાણી ગિરિ મહિં નહીં જાગ્રત દિસે
નવે અધારામાં [illegible] અગારી [illegible] વિષે

ત્યાં જવું હતું તે આવ્યું નર મુકર પાસનું,
આપ્યું હતું પુર જેને નામ "માટી વિલાસ" નું

ઝાખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
જોતાં જ તર્ક નૃપના ક્યહિંએ તણાય,
બેસે શિલા ઉપર આવી સચિંત રાય,
ઊંડા વિચાર મહિં જેવટ મગ્ન થાય

અનિદ્રા શ્રમથી તેનો ધૈર્યભ્રંશ થયો હતો,
પર્વના સ્મરણો માહીં વણો કાલ ગયો હતો

થવા માંડ્યા ત્યાં તો રવિઉદયના ચિહ્ન સઘળે,
હોવી નૃષ્ટિના વિષમ સ્વર સાથે સહુ ભળે,
જવા માંડ્યું સર્વે સ્થલમહિંથી અંધારૂં ઝટ જ્યાં,
પુરાયો પ્રાચીમાં નવલ સરખો રંગ પણ ત્યાં!

કોલાહલ થવા લાગ્યો અરુણોદયથી બધે,
પર્વની રક્તિમા સાથે મહુ આક્ષોભ એ વધે!

વૃક્ષો અદૃશ્ય સઘળાં નજરે પડે છે·
ધોળાં અનેક ગમથી ઝરણાં રડે છે
એ દેશ ચક્ષુ તરુ ઉપર જ્યાં ચડે છે,
ઊંચાં પ્રચંડ શિખરો નભને અડે છે.

"અરે ! શું આટલો કાલ નિષ્કારણ વહી ગયો !"
મગ્ન એવું કહી રાજા સ્વસ્થાનેથી ઉભો થયો.

ઉઠી જોતા શોભા બહુજ બદલાયેલ નિરખી ·
ડગ્યું પાછું ધૈર્ય, સ્મરણ મહિ આવી પ્રિય સખી ·
"નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતપ્રસરને !
અરેરે શેની શી અનુભવ કરું છું અમગ એ !"

સૃષ્ટિસૌંદર્યને જોતા કં રોમાચ થયુ હતુ;
ઘણા દિવસનું પેઠુ યોગાધત્વ ગયુ હતુ.

ઉડે, દોડે, એવી જલચર કરે ગમ્મત ઘણી,
નિહાળી તે, જોયુ વળી પછી જરા પર્વત ભણી;
ગમી ના એ વૃત્તિ, હૃદયરસથી સંયમ ચડ્યો,
"થઈ ન્હાવા વેળા." નૃપતિ કહી એવું મહિ પડ્યાં.

સ્નાનથી થઈને શાન્ત પડ્યાં એ નિત્યકર્મમા,
જતાં રાગ બની વૃત્તિ પાછી તદ્રૂપ ધર્મમા.

પૂરું કરી નગ્ન ને સ્થલને તજે છે,
દૃષ્ટા વિરુદ્ધ દટ આગ્રહને સજે છે
"શાને થવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી
માંડ્યું શું ? જગત શું ? તપ એજ સાથી."

ત્યાં જવું હતું તે આવ્યું સર સુન્દર પાસનું;
આપ્યું હતું યુગ જેને નામ "મારી વિશ્રામ" નું.

આખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
જોતાં જ તર્ક નૃપના કંઈ હિંએ તણાય,
બેસે શિલા ઉપર ચાલી સચિંત ગાય,
ઊંડા વિચાર મહિં છેવટ મગ્ન થાય.

અનિદ્ર શ્રમથી તેનો ધૈર્યભ્રંશ થયો હતો;
પર્વના સ્મરણો માંહીં ઘણો કાલ ગયો હતો.

થવા માંડ્યાં ત્યાં તો રવિઉદયનાં ચિહ્ન સઘળે,
ઉઠેલી સૃષ્ટિના વિષમ સ્વર સાથે સહુ ભળે,
જવા માંડ્યું સર્વે સ્થળમહિંથી અંધારું ઝટ જ્યાં,
પુરાયો પ્રાચીમાં નવલ સરખો રંગ પણ ત્યાં!

કોલાહલ થવા લાગ્યો અરુણોદયથી બધે,
પર્વની રક્તિમા સાથે સહુ આક્ષોભ એ વધે!

વૃક્ષો અદૃશ્ય સઘળાં નજરે પડે છે:
ધોળાં અનેક ગમથી ઝરણાં દડે છે:
એ દેશ ચક્ષુ તજી ઉપર જ્યાં ચડે છે,
ઊંચાં પ્રચંડ શિખરો નભને અડે છે.

જઈ આશ્રમમાં ને કે નિત્ય માફક ભોજન
ઇચ્છે પછી જરા નિદ્રા પૂર્ણ વીસરવા વન

ઉઠ્યો થોડી વારે નૃપનિ જ્યમ નિદ્રા કંઇ થઇ
મનોવૃત્તિ તેની સ્થિર, વિમન ને સાત્ત્વિક થઇ,
જઇ થોડે છેટે પછી અનુભવે શીતલ હવા,
પડે દૃષ્ટિ માટે વન તરફ લાગે નિરખવા !

અમુગ્ધ હૃદયે જોઇ રચના એ ઋતુ તણી
મળવાને પછી ચાલ્યો બીજી પર્ણકુટી ભણી

માદ્રી જ માત્ર હતી હાજર એક વાર,
કુન્તા ગયેલ કંઇ કારણથી બહાર
માતા હતી નકુલ ને સહદેવની એ,
હા ! તાપસી નૃપની સાથ હતી બની એ

ઝીણા વલ્કલને આજે એણે અંગે ધર્યું હતું
નહીં લાવણ્યને ઓછું નવલાએ કર્યું હતું

"નથી શું કુન્તાજી ? નહિ અરર ચાલી રહી શકે
પ્રિયે તું એકાકી ? સ્વજન વિણ વૃત્તિ કયમ ટકે
અરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ
જરા આ પાસેના ઉપવન વિષે કાંઇ ફરીએ"

પ્રસંગ બદલાતા એ સિદ્ધાંત વિસરી ગયો :
મટી તાપસ એ પાછો ભર્તા–સ્વામી–ખરે ! થયો !

શાંતિ મટી નહિ થયો કંઇ ફેરફાર,
તેથી જ લાલસ નૃપતિ વિસર્યો સ્દવાર :
માટી નહીં કરી શકી કંઇએ નકાર :
જાણેલ હોય કદિ શું વિધિના પ્રકાર ?

પૂર્વાશ્રમ તણી બુદ્ધિ પાછી આવી ગઇ હતી :
ફરે સાંપ્રતને ભૂલી વનમાં સાથ દંપતી

વહી જતા ઝરણા શ્રમને હરે,
નિરખતા રચના નયનો ઠરે ·
મધુર શબ્દ વિહંગ બધા કરે,
રસિકના હૃદયો રસથી ભરે !

વસંતે સ્થાપેલું પ્રબલ નિજ સામ્રાજ્ય સઘળે,
નવાં રૂડાં વસ્ત્રો તરવર ધરે છે સહુ સ્થળે,
બધી સામગ્રી એ મદનરસની સૃષ્ટિ ભરતી,
જનોના જુસ્સાને અતિ ચપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી.

ઉછળ્યું લોહી તેથી એ સાવધાન થયો નહીં :
સ્ત્રીસંગે નર્મગોષ્ટીમાં વધે છે વનની મહીં.

ઉત્તુંગ નગ્ન મદકાર દિસે વણાય,
શાખા વળી અગુરુ ચંદન શા જણાય,
વૃક્ષો, લતા, નકુલ કૈંક અપૂર્વ રંગ,
જામે ન કાં પ્રબલ મિત્ર વડે અનંગ ?

ફરતા ફરતા આવ્યો એક માધવિમંડપ,
પ્રવેશ મતીની સાથે કરે છે તે મહીં નૃપ

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજે લઇ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય,
એમાંને કોણ જાણે ક્યહિં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળા નાખે હવાની રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી નાશ જાય

“ સાંભળ્યું મોદ માનીને હવે કોકિલકૂજન :
પ્રિયા પંચમ વૃષ્ટિથી ન્હાવાનું થાય છે મન ”

જરા શંકા પામી, તદપિ નહિ કાંઈ કહી શકી,
વળી એવા નીતિ નૃપવદન જોતાં નહિ ટકી.
નહીં ગુરૂજીનો હુકમ પણ પાછો કદિ ફરે,
વિચારી એ માટી તરત જ જરા હું શરૂ કરે.

ઉપાલંભ

જોયું મે ન મળ્યું મને નયનમા, ગળ્યો મહીંએ નહીં,
હર્ષોન્મત્ત સદૈવ છેક બનતો તે કેક આજે કયહીં
કે પ્હેલા ન હતી કદી અનુભવી આવી ઉદાસીનતા,
દીઠી શુ ન કઠોર ! તેં કરણ જે વ્યાપી મુખે દીનતા ?

હૈયાનુ ઝરણુ રસાલ સહસા ખૂટી પડયુ શુ સખે ?
પૃથ્વી કર્કશ જોઈ કાયર થના બીજે વળ્યુ શુ રખે ?
સ્વાર્થી તુ ન ગણી શકાય મનથી તોયે રહુ રોપમા,
મર્માઘાત ન શાન્ત થાય નિજને માનું બધા દોષમા.

વર્ષોના સહવાસથી પણ અરે જાણ્યો નહીં તે મને,
જાણે શા થકી યોગ્ય છે પ્રણયના શા તુ ઉપાલમ્ભને ?
સ્નેહી,-સ્નેહ તણો અનાદર કહે શા રીતથી હુ સહુ ?
આશ્રમી ઉછરેલ કેવલ રહુ શાથી નિરાધાર હુ ?

જો કે હોય વિકાર વૃત્તિ મહી તો છે વ્યર્થ આ બોલવુ,
શાને નિર્દયની કને હૃદયને મર્માનમા ખોલવું ?
પ્રેમી છુ નહિ, પ્રેમથી અવશ છુ, સ્વાતંત્ર્ય તો કે નથી,
રાખી તોય શકાશ વૃત્તિ મનમા તાટસ્થ્ય સામે મથી.

પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર

મોહ્યો હું દગથી, દગે નમન ના કીધું પછી કોઇને,
ગાંભીર્ય, દઢતા, અને સરલતા તારા, સખે ! જોઇને;
ગર્વોન્મત્ત થયો, ખરી ફરજ કે ભૂલ્યો, પડ્યો ગહ્વરે,
સ્નેહી માનવ! સાથ તું પણ પડ્યો એવો જ ! શું તું કરે ?

હાવા કે સ્મૃતિસાગરે લહરમાં આંસુ મિલાવી, અને
હૈયાને ન્હવરાવતો, પણ સખે ' ના એ પુરાણું બને:
છે તારું જ તથાપિ નિર્મલ નહીં, તોયે ખરું રાખતુ
વાત્સલ્ય પ્રતિબિંબ આત્મગાહને રે'શે હમેશાં જતુ '

ચક્રવાક મિથુન

પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ રંગરજની .
ન જણાય, જશે કેવી મધ્યા એ મધ્ય આજની !

અરુણના જળ કૃષ્ણ જળ થયા,
કિરણ સૂર્ય તણા શિખરે ગયા,
અભય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે,
વિરહ સંભવ આકુલના કરે !

ઝાંખા ભૂરા ગિરિ ઉપરના એકથી એક શૃંગ
નર્તાવે જલધિજલના હોય જાણે તરંગ !
પામે નાશે તમ પ્રસરતાં એક ઉદ્દીપ્ત જ્યોત,
બાર શ્યામા પણ નયનમાં આંસુ અશ્રુ ન્હોય

વિહગયુગ્મ કિશોર રમન્ત એ,
રસ મહીં જ પરસ્પર મગ્ન એ,
નિભૃત ત્યાં અહર્નિશ આવતું,
રમણ આચરતાં મન ભાવતું !

ફરી બેઠાં રતિવિકલને છેદ સાથે વિલોકે,
ઘેરાં જોયાં શાં ! સ્મૃતિ થતાં જે દિશે સંશોકે;
ચાલ્યાં બાના વિરહ પર એ ત્યાં નિહાળે સુવર્ણ,
માણિક્યોથી ખચિત નભમાં રંગ જ્યાં થાય પર્ણ

હરિત નીલ સુંદરે વનસ્થલી—
પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે,
ઉપવનો તણી સઘન આવલી—
મહિં જવા પ્રણયી તરુણો ભમે !

ન્હાના ન્હાના ક્યહિં શુચિ સરો, કચ્છ ઉત્તાન રમ્ય,
સ્નેહે જોવા થકી ઉપજતી ભાવના કૈં અગમ્ય !
આછું આછું મુદિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય
શાનો ક્યાંથી કંઈ નિસરતો મિષ્ટ આમોદ વાય !

અસર સુંદર અદ્ભુત રંગની,
સકલ સૃષ્ટિ નવીન ખરે બની,
રવિમરીચિ બને હિમને હરે,
ગહનમાં તદનન્તર ઊતરે.

શાખાઓમાં તરુવર તણી ચક્રવાકી છુપાતી,
શોધ્યા કરે દયિત નયનો, જોઇને હૃષ્ટ થાતી;
ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઇ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે,
ક્રીડા એવી કંઈ કંઈ કરે મૌગ્ધ્યમાં દંપતી તે !

સુતનુ બે ચરણો થકી ગળતા,
પવનથી પડતાં, ફરી ઊડતાં,
વિમુખ એકલી ન્હાતી પ્રિયા શિરે
પતિ જઈ અભિષેક કદી કરે !

'કાંઈ એમાં નજર કરતાં આત્મછાયા જણાય,
બીજાંની ત્યાં પ્રતિકૃતિ ભણી એક દૃષ્ટિ તણાય
પૂરાં અંગો નહિ કંઈ દિસે, પ્રેમ તો તોય વાધે,
જોતાં જોતાં મુખ અવરનું ગાઢ આશ્લેષ સાધે'

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથી.
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી :`
સમયનું લવ ભાન રહે નહીં :
અવધિ અંકુશ સ્નેહ સહે નહીં !

હાવાં રક્ત દ્યુતિ ઉડી જતાં થાય વૃક્ષો અરોગ,
હાવાં ચંડી મૃદુ વદનથી સૂચવે છે પ્રરોગ :
આકાશે જ્યાં હતી વિચરતી દેવનાઓ સહીંથી,
જાગ્યાં પ્રેમી વિરલ સુખની મોહનિદ્રા મહીંથી.

અંધારાના પ્રલયજલથી યામિની પૂર્ણ ઘોર,
સ્વેચ્છાના વા કુટિલ કૃતિના મંદ અવ્યક્ત શોર,
ઊંડાણોમાં પડી સૂઈ જતો નિષ્ઠુરપ્રાણ કાલ
આભાસોથી થતુ યુગલ ઉન્મત્ત એ સ્નેહબાલ!

થઈ તથાપિ વિમુક્ત પ્રયાસથી,
લઈ વિદાય નદીતટ પાસથી
મિથુન એક ચડે અવકાશમાં,
સ્થિતિ કરે દિનતેજ સકાશમાં

અવર કાંઈ હવે નથી દેખતા
અવર કાંઈ હવે નથી લેખતા
ચપલ, આખરની, ક્ષણ એ છતા,
ઉભય [illegible]ન એક થતા દિસે!

ધીમે ધીમે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ઊડી બને ગ્રહણ કરતા ઉન્નત સ્થાન તેમ,
દૃષ્ટિ પ્રેરે વિતત ગગને, કાન્તિ કે ના જણાય,
આછી આછી રસ સહિત ત્યાં વાદળીઓ તણાય

ઉદધિને રવિબિંબ હવે અડે,
અતિ સમુચ્છ્રિત તેય હવે ચડે
ક્ષણ વળી પરિરંભ કરી સરે,
હૃદય કંપિત સાથ ધરી રહે!

✓રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી બળે છે,
છૂટી છૂટી, સહુન ન થતા, મત્ત પાછા મળે છે,
વેળા થાતા વિધિદમનની ગાત્ર ખેંચાય સામા,
પ્રેમી બન્ને ધૃતિ અતિ છતા થાય સમૂહ આમા

ટળવળે નિરખી રચના વને,
તરફડે સમજી રચનારને
શ્વસન દુ:ખિત છેવટ સારતી,
પ્રિયતમા વચ આમ ઉચ્ચારતી –

" પોપાણોમા નહિ નહિ હવે આપણે, નાથ ' રહેવુ :
શાને આવું, નહિ નહિ જ, રે ' આપણે, નાથ, ' સ્હેવું '
ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જેમા સદૈવ,
આનાથી કે અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યા હોય દૈવ ? "

પ્રવદતા અટકી ગઇ એ અહીં,
અધિક ધીરજ ધારી શકી નહીં,
થઇ નિરાશ હવે લવના સ્વે,
મદુલ પિચ્છ થકી પ્રિય તે લુવે '

પણ હજી દિન શેષ રહ્યો જરા,
નઝર ફેરવી જોઇ બધી ધરા,
પ્રણયવીર લહી સ્થિરતા કહે,
બાગર જે રજ અંતરમા મહે —

હા ! શબ્દો આ સરલ સરખા મર્મને તીવ્ર ભેદે,
ગર્ભોમાંને સ્ફુરિત કરતા ધૈર્યને છેક છેદે,
" લાંબા છે જ્યાં દિન, પ્રિય સખી ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની, હાય ! આશા જ કેવી !

" અવર કાંઇ ઉપાય હવે નથી.
વિરહ, જીવન, સહરીએ મથી:
ગહનમાં પડીએ દિન દેખતા:
નયન મીચી કરી દઈ એકતા ! "

* * * *

પાછું જોતાં દ્વિજયુગલને અન્યથા થાય ભામ,
ઊંડું ઊંડું દિનકર સમું કૈંક દેખાય ધામ,
આહા ! આહા ! અવર દુનિયા ! ધન્ય ! " એ બોલતામાં,
નીચે નીચે ઉતરી પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં !

અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો,
જળ જનાગ તણો વધતો જતો,
અમિત એ અનરાગ તણી મહીં,
કયદિ અચેતન એક ક્રિમે નહીં !

❦

દેવયાની

" રજનીથી ડરું, તોયે આજે એ દેખાતી નથી,
ક્યા છો? ક્ચ ' સખે ' ક્યા છો? કેમ હું દેખતી નથી? "

લપાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માહે કરે છ,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતન શ્રી ભરે છે,
ન્હાના ન્હાના વપુ ધરી શકે શોધતા એ દિશામા,
રેલંતા એ રતિ વિવિધ શી કૈ શશીની નિશામા '

દિવ્ય પ્રભા નિરખી ઉત્સુક જે થયેલી
દેખાડવા સુહૃદને પ્રણયાર્દ્ર ઘેલી,
તે આ સ્વભાન સરવા કરી દોડ ન્હાની,
બોલાવતી ધસતી બાલક દેવયાની

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલ હરિણી,
સરે વા જે રીતે સુર સરિતમા સૌમ્ય કરિણી,
કરે એવુ જ્યોત્સ્નાભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યા અટકતો
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ યેથે ઝમકતો '

તરુઓ અલિનાદે આ અંગો નલિતને નમી,
સમય નલ રહે છે, આહા ' ઊપરથી ભમી '

ધીરો મીઠો કુમુદવનનો માતરિશ્વા વહે છે,
ક્રીડંતો જ્યાં તરલ અલકશ્રેણિ સાથે રહે છે;
ભાલાને એ વ્યજન કરતો દાખવે આભિજાત્ય,
પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકનો અગ્રણી દાક્ષિણ્ય !

જેવી તરંગ શિખરે જલદેવી નાચે,
વક્ષઃસ્થલે શિશુ મસી ગણી બિંદુ રાચે;
અજ્ઞાન તેવું રમણીય નિહાળી લાસ્ય,
પામે પ્રમોદ વસુધા ઉભરાય હાસ્ય !

હવે તો મેદાને વરતનુ દિસે છે વિચરતી,
વિશેષે સામે, ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી;
રહ્યાં બંને બાજુ તરુવર, નહીં કાંઈ વચમાં,
વસેલું આવીને પણ સકલ સૌંદર્ય કચમાં !

રોહિણીપતિના ભાલે રશ્મિઓ રમતા હતા:
તુહિનાચલના જાણે શૃંગમા ભમતા હતા !

શોભિતા શા મૃદુ અવયવો, સ્નિગ્ધ, ગોરા, ભરેલા,
યોગાભ્યાસ પ્રબલ થકી શા યોગ્યતામાં ઢળેલા :
ભાલે, નેત્રે, સકલ વદને, દીપ્તિ સર્વત્ર ભાસે,
જ્યોત્સ્નાનેએ વિશદ કરતો સ્વચ્છ આત્મીય હાસે !

આકાશ મંડલ ભણી દૃગ એ નથી જ,
વિશ્રામ આજ નથી ભૌતિક કોઈ ચીજ;
નેત્રો નિમીલિત થતાં હૃદયે તણાય,
અધ્યાત્મ ચિંતન નિમગ્ન થયો જણાય!

હવે તો આ આવી નિકટ ગુરુકન્યા કચ તણી,
અવસ્થાને જાણી નહિ, અગર જાણી નહિ ગણી;
"નિહાળે શું ? હા ! તો સફળ સમજું આગમનને !
નહીં : નીચી દૃષ્ટિ : અરર ! અવમાને ગગનને !"

કર સાહી કહે મીઠું : "વ્યોમસાગરને તટે,
મુખ તો વિધુલક્ષ્મીનું જો, અયે ! આમ ના ઘટે !"

પાડી નાંખે તનુ પર પડ્યું બિંદુ જે હેમ આવી,
ઝાડીમાંથી મૃગપતિ જરા યાળ જેવો હલાવી;
કીધો નીચે સુતનુ કરને એ પ્રમાણે કચે જ્યાં,
ઝાંખા જેવો વિધુ પણ થયો દૈન્ય દેખી નભે ત્યાં !

આશંક ભીરુ નિરખી રહી આસપાસ,
ન્હાનું દીસે મુખ અનાદરથી ઉદાસ;
ધીમે હવે કચ ભણી જયમ એ વળે છે,
તેવું જ હા ! ઉતરતી દૃગને મળે છે !

જરા જોયું, ત્યાં તો અતિશય દિસે છે પ્રેમની,
કુમારીને લજ્જા, નયન પણ નીચાં જ ધરતી,
રહી વેળા થોડી કંઈ પણ હવે આમ ઉચરે,
હતું ધીમું તોયે, પરિચિત જના એ પણ ડરે !

" અવસ્થાએ હતું, દેવી ! તને ભાન દિસે નહીં ·
મુગ્ધ ! શું સમજે છે તું બાળભાવ બધા મહીં ? "

રે રે ! એને શ્રવણ ન કદી વાક્ય એવું પડેલું,
હૈયું એનું મૃદુલ વિરલું ગર્ભમાથી ઘડેલું,
આંસુ આવ્યાં નહિ, પણ બની બાલિકા છેક ઝાંખી,
ઊભી ઠરીને, વિવશ ચરણે, મર્મ નિઃશ્વાસ નાખી !

આ તે ઉભી કુમુદિની સરખી નમેલી,
જે ચંદ્રની વિકૃતિને ન કદી ખમેલી,
લાવણ્યને વિવશ જોઈ નહીં શકે જે,
ચિત્તે અરે ! વચન ગેય ક્યહાં ટકે તે ?

ત્યમાં જેવી, જેને દિલગીર કરેલી નહિ કદા,
રહી માથે જેની શિશુ સમ બનેલો પણ સદા,
કરી તેની આવી સ્થિતિ નિજ કઠોર પ્રવચને,
થયો પશ્ચાત્તાપ પ્રબલ મનમાં દુર્ત ક્યને

શબ્દ સાંત્વનને માટે શોધે, પણ મળે નહીં,
વિચારે બહુધા, તોયે કંઈ ચેન વળે નહીં!

રોતી હોશે અનન્ત સુખે એમ શંકા કરીને,
ઊંચી લીધી તનુ કટિ કને બાહુ સાથે ધરીને,
"બાલે! શું છે વદ નભ વિષે, મન્જુ હું સર્વ જોવા,
તારી સાથે, અધિક રહશે તો પછી સાથ રોવા!"

રોકેલ અશ્રુજલ જે હૃદયે જડીને,
ભીંજે કપોલ કચના હમણાં પડી તે,
ઢાંક્યું હતું ઘનપટે મુખ જેહનાએ,
ત્યાં એ સુહાસ્ય વિધુના સમ અલ્પ થાય!

ધરી હૈયા સાથે સદય મૃદુ આલિંગન કરી,
વહીને ઓષ્ઠેથી મધુર વદને ચુમ્બન હર્યું,
કરી નીચી હાવાં સજલ નયને એ નિરખતો,
છવાયેલું દર્પે વદન સ્મિતથી હર્ષિત થતો.

સ્ફુરે લાવણ્યનું શું આ પદ્મિનીના અંગમાં
રમતી રમણી ભાસે દિવ્ય નૂતન રંગમાં!

શોભે જેવી શુચિ નિમગ્ની માનસેથી મરાલી
નાચે રંગ વિમલ જલમાં નાચતી વા મૃણાલી,
ઓચિંતી વા તનુ ચમકતી મેઘથી જેમ વીજ,
બાલા તેવી બની ગઈ, અરે અદ્ભુત સ્પર્શથી જ!

ત્યાંત પૂર્વ સ્મરણ વિસરી ગઈ એ,
દૃશ્યમાં દ્વિગુણબદ્ધ હવે થઈ એ,
સ્નેહોર્મિથી મન્મથની થઈ આંખ ભીની,
જેનો રહ્યો મરાલના રૂપ સુન્દરીની!

તરે જે શોભાયા વન વન વિષે બાલહરિણી,
મરે વા જે રીતે સુરસરિતમા સૌમ્ય હરિણી,
ફરે એવું જ્યોત્સના ભ્રમણ, ભ્રમણે ત્યા અટકતો
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ મેંઘે ઝબકતો!

વિશુદ્ધ સ્નેહનું જોડું વિશ્વસૌન્દર્યમા વહે:
વૈરાગી વિધુ ને તારા નભથી નિરખી રહે!

❧

ઉદ્દગાર

(ખંડ શિખરિણી)

વસ્યો હૈયે તારે :
રહ્યો એ આધારે :

ગ્રિયે તેમાં મારે પ્રણય દુનિયાંથી નવ થયો !
નવા સંબંધીનો સમય રસભીનો પણ ગયો !

નહિ તદપિ ઉદ્વેગ મુજને :
નયન નિરખે માત્ર તુજને :

હરે દૃષ્ટિ, વ્હાલી, સદય મૃદુ તારીજ રજને !

સદા રહેશે એવી :
સુધાવર્ષાં જેવી :

ગણી માનું, દેવી ! ક્ષણ સકલને જીવન તણી :
પ્રમત્તાવસ્થામાં નજર પણ નાખું જગ ભણી !

માનસ સર

અંતર ઉભર્યુ હો ! સહસા ધૈર્ય ગળ્યુ હો !
ક્ષોભ થયો વૃત્તિમા અતિશય, તરંગ જબ્બર ચાલે :
માનસસર માંડ ડોળાયુ, ખૂબ ચલિત જલ હાલે :
સ્થાનક ન મળ્યુ હો ! સહસા૦

હાય ! વધે જલ, અલ્પ હિમે સ્થલ, છેવટ રે ! શુ થાશે ?
નાજુક પાળ, પ્રચંડ ભરાવો : હા ! શી રીત સમાશે ?
જલમય ન ચસ્યુ હો ! સહસા૦

આવે ઉગ્ર ઉછાળા ઉપર, તોફાન ખરૂં જામે :
ન્હાનું સર, દેખાવ ભયાનક ! શાથી સહુ વિરામે ?
પાછું ન વળ્યું હો ! સહસા૦

રંગ ગયો બદલાઇ, પરિખર નિર્મળતા પણ ઊડી !
જલસેના ઉભરાવા માંડી, પાળો પણ ગઈ બૂડી :
સ્થલ સાથ ભળ્યુ હો ! સહસા૦

ઉપર થઈ ટોળાંય બધેથી મસ્ત ઘોધવા દોડે :
જંગ બરાબર થાતા નિર્બલ પરિસીમાને તોડે :
આખર ન કળ્યું હો ! સહસા૦

ॐ

અદ્વૈત

એક જ અગણ્ય સત્ત્વ વ્યાપ્ત સર્વ વિશ્વ વિષે,
અવકાશ કાલથી અનંત જેવું ભાસે છે,
જ્ઞાન, પ્રેમ, દયાથી વા દૃષ્ટિગતડચ દૂર થતા
ભિન્નત્વ પ્રતીતિ પણ સ્વલ્પ વાર હ્રાસે છે,
અભેદની સાથે ઐક્યાનુભવ પ્રસંગોપાત્ત
અજ્ઞાન સ્વરૂપ જના સર્વ કોઇ પામે છે,
પ્રેમા વિષે સંશય વા અવિશ્વાસ લાવી જેઓ
તદ્રૂપ ન બને તેઓ પછીથી વિમાસે છે!

દૂરત્વને દૂર કરી એક જ જણાય તેમ,
અનુરક્ત માતા બાલ હૃદય સમુ ધરે,
શરીર જ ભિન્ન, નહીં અંશ, એમ સૂચવતા,
સખાઓ સખાઓ સાથ સ્નેહથી ક્રીડા કરે,
અનુગ્રહ વા તો અનુકંપાની અવસ્થા વિષે,
મનુષ્ય અમાનુષને ઓળખે નહીં, ખરે!
પ્રેમથી થઇને મગ્ન, એકત્વ જાણી, કરીને,
યોગ્ય ઇષ્ટ, યુગ્મ રસસાગર વિષે તરે!
નવોઢા સ્થિતિમાં જ્યારે અંગ મૌગ્ધ્ય હતું, ત્યારે
એકત્વ વિષેની મારી પ્રાર્થના ન માનતી,
જડ દૃષ્ટિને જ માત્ર અનુસરનારી બાલા
તાત્પર્ય અભેદ તણું કશું નહીં જાણતી,

અશ્રુને આવાહન

બધે આ વેળાએ ગહન સરખી શાંતિ પ્રસરી,
વહી ચાલી રાત્રિ જગ સકલને નિદ્રિત કરી,
કર્યાં કોટી યત્નો, બહુ બહુ ઉપાયો પણ વળી,
તથાપિ મારી તો, અરરર ! હજી આંખ ન મળી !

મળે એ શી રીતે? નથિ હૃદય પ્હેલા તણું હવે,
બન્યું એ તો બીજું બહુજ બદલાયું અનુભવે,
હવે સૂના દેતુ નથિ શયનમાં તુર્ત પડતાં,
નિશાઓ ગાળું છું અતિશય ઘણી વાર રડતાં !

અરે ! એનો એ છું, બહુ વખત વીતી નથિ ગયો,
હતો કેવો ! આજે, અરર ! પણ આવો કયમ થયો ?
જરા ન્હોતી ચિંતા, હૃદય સુખમાં રોજ રમતું
ખુશીથી, સૌ રીતે, સકળ વખતે, સર્વ ગમતું

અરે ! આજે તો આ રજ હૃદયને દારુણ દમે,
બહુ રાખું ધૈર્ય, પ્રબળ પણ આઘાત ન ખમે,
નહીં આવે આંસુ, કઠિન બળ સાખી કયમ શકું,
નથી ગ્રાસા જાતી, અશરણ હવે હું નહિ ટકું !

અરે! આવો, વ્હાલાં! અવર નથિ આધાર જ રહ્યો,
વહો, આંસુ મીઠાં! વિષમ ભર જાતો નથિ સહ્યો;
તમે ચાલો, વર્ષો, નયન થકી ધારા થઈ પડો,
અધે, અંગે અંગે, સુહૃદ સરખાં અત્વર દડો!

રહ્યાં છો તો મારાં શિશુપણ હતું તે સમયથી,
વિનંતીને મારી કદિ પણ અકારી કરી નથી,
ઘણી વેળા ભીંજી તનુકુસુમને સૌમ્ય કરતાં,
ગમાવીને હૈયું તરત વળી સ્વસ્થાન સરતાં!

નથી પામે કોઈ પ્રિય હૃદયને શાન્ત કરવા,
ધરી માથે છાતી જ્વલિત મહિં પીયૂષ ભરવા;
વહો માટે વ્હાલાં, વિવશ બનતાં હું કરગરું,
તમે આવો વ્હાલાં! સ્ફુટિતઉર આવાહન કરું!

અરે! આ તો મોડી મગ્ન દિલમાં દૂર ઉછળ્યાં,
ચડ્યાં ઊંચે વેગે, ઉદાગ નયનો અંદર ગળ્યાં,
પડી ધારા ધોળી અમૃત સરખી શીતલ હવે,
નહીં થાતાં ઓછી પ્રચલિત રહી તાદૃશ જવે!

વિચાર્યું મેં, વસ્તુ પ્રણય સરખી છે નહિ અહીં,
પ્રતીતિ કીધી, કે ફલ લવ નથી જીવન મહીં;
દુર્ભાગી વાતોના સ્મરણ ગહને જ્યાં પડી ગયો,
રહ્યાં એ અશ્રુ તો નહિ, તદપિ નિરાશ થયો!

પ્રણયમાં કાલક્ષેપ

નહીં આવે આડે પ્રણય પ્રણયીના હિત મહીં
કદા, કહેવું એવું, પ્રિયતમ સખે ! લાયક નહીં;
દિસે તોયે ખોટું, સદય પર શું નિર્દય થવું?
તપાસી જો, જોશે અનુભવ વિષે અંકુર નવું !

વિચારે કે મોડું ક્ષણ પણ હતે, હા ! નહિ વળે,
મળે જ્યારે ત્યારે : સમય વહી જાતાં નહિ મળે;
સખે ! ધારા પ્રેક્ષી જલદ, રસમાં સ્નાન કરવું,
જરા વ્હેલું ? હૈયે નહિ, અરરર ! એવું ન ધરવું !

નથી તારૂં એ કે, સકળ રચના છે કુદરતી,
નિસર્ગે બંધાતી, ત્રુટિત પણ મેળે થઇ જતી;
પડ્યું જે સંગીત શ્રુતિ પર નભોમંડળ તણું,
અરે ! જો મા તારો સમય, વિરલું, અંતર ઘણું !

સુધાના મત્સ્યોનું મધુર મધુ કોને નહિ ગમે ?
સ્વભાવે પ્રેરાતુ પ્રિય હૃદય નિષ્કારણ દમે !
ઉઘાડી દે દ્વારો પણ વિહગને પિંજર જવા,
બની ઘેલું પેલી કુસુમરજમાં મૂર્છિત થવા !

રતિને પ્રાર્થના

મન્મથ અન્યા કૈં કૈં ક્રીડા પ્રદર્શનથી પ્રિયે!
વિવશ કરવા, સ્પર્શે સ્પર્શે, સગર્વ મથ્યા પ્રિયે!
નવલ મધુરા હાસ્યે હૈયું દ્રવી ગરજે ગયું,
રતિ વિરમવું દેવી! હાવાં બચાવ ખરું થયું

મૃદુ મદભર્યાં ગાત્રો ત્હારાં તજી ન શકું કદા,
વિરલ કરથી આસ્વાદીને પ્રસન્ન રહું સદા;
નયન નમણાં, ગ્રીવા ધોળી, લલાટ સુહામણું,
અવિરત ફરી ચુંબી ચુંબી કૃતાર્થ નહીં ગણું!

અધિક સુખના કાર્યે આજે નિયોગ કરે જરા,
વિનત કરવી પક્ષો કાન્તે! પ્રવાસ પગે જરા,
ઉડુગણ હજી ભામે વ્યોમે સહવાર પડે નહીં,
ત્યમ વિચરવું તેજેથી ત્યાં વિમોહમયી મહીં!

નિજ સદનમાં શય્યા મધ્યે નિહાળીશ મિત્રને,
ચપલ દગથી જોશે શોધી સમાગમ ચિત્રને;
પ્રહર પણ આજે વીતે તેજ એક જ અંતનો,
દિન છે આજે ત્હારા પ્રિયે! બલવતનો!

સ્ફુરિત કરજે સ્વપ્નુ આવુ સખી ! હળવે રહી–
સુહૃદ પળનો રાત્રિમા જ્યા પરિક્રમણે વહી !
વિમલ કુસુમો વર્ષે હાંં સુમિશ્રિત વિસ્મયે.
ત્વરિત નિરખે ત્યા બાલા બે રસાલ નના વયે.

લલિત નમનેથી ' આયુષ્માન્ ' થવા વરદાન દે,
" જય જય " તણા મીઠે કંઠે વળી વચનો વદે,
કરી અભિનયે અંગોની કૈં સુકોમલતા છતી,
જલધિજલના તારાઓમા પડી ઉનરી જતી

સ્વન મધુરતા વાદ્યે જેની પ્રશાન્ત થતા વધે,
પરિમલ જતા આવે અગો મહીં પ્રસરે બધે,
સહજ હળવે તેવી રીતે પ્રબોધ થવો ઘટે,
અમર સુખની ઉડી જેથી નહી સહસા મટે !

રવિકિરણને રંગી સેજે મનોહર રગમા !
મૃદુ પવનના મોજા દેજે સુશીતલ સગમા !
વિજ્ય સરખો દર્શાવીને મહોત્સવ સૃષ્ટિએ !
પ્રણય હરતો જેજે હર્ષ પ્રકાશિત દૃષ્ટિએ !

નજર જ પડે તેવામા જો કદી પ્રતિમા ભણી,
નરત બન્ની દેવી તારે પ્રભા નયનો તણી,
વદન હમણા માગે જાણે હસી અભિનન્દશે,
પ્રકટિત થતા સ્નેહ સ્નેહી સખા અભિનન્દશે.

શુચિ હૃદયના સૌંદર્યોની-સખી! અધિદેવતા!
પ્રણયમય આ વિશ્વે બાલે! ત્હને મ્હુ સેવના;
રતિરસ બધે રેલાવીને ફરી વળજે પ્રિયે!
સત્ય રહીને ક્યારે ક્યારે મ્હને મળજે પ્રિયે!

વિધુર કુરંગ

શશી નિરખતો, અને ગગન મધ્ય ઊદી કરી,
સુદૂર દગથી કુટુંબરત તારલાઓ ફરી,
સુધા વરસતી બધે, નહિ જ ભગ્ન હૈયા પરે,
ફરે તરફડે, ઠરે નહિ જ, દેહ શાથી ધરે !

प्रिया प्रियतमा गता ! જગત સર્વ ઝાંખુ થયુ,
ગયુ સુખ, ગયું બધુ, ન પણ જીવવાનું ગયુ.
તજી ગઇ વિલાસિની નિજ કુરંગને, શાવને,
સુતો મૃદુલ બાલ તાત ચરણે, ન માતા કને !

દિશા કંઇ ભવિષ્યની ન કંઇ ભૂત તે સૂચવે,
પડી વિકટ વર્તમાન કુદરે ગ્રહેલું હવે;
પડી ઉચરવું, ગડી ઉચરવું હર્ષ અર્ણ:
પ્રિયા ! હૃદયદેવતા ! પ્રિયતમા ! સખી નર્મદા !

ફરી સ્મરણ આતના રુધિરનીર નેને ઝરે,
ક્યા સ્વજનને થતા વન પાસ પાણી ધરે,
નહીં સ્વજન તે : સખી ! સ્વજન એકલી તું હતી,
નદસરાન શાસમા હૃદયની પયાગી થતી !

વિપ્રયોગ

(અંજની ગીત)

"આકાશે એની એ તારા
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા
તરુણ નિશા એની એ દારા—
ક્યાં છે એની એ?

'શું એ હાવાં નહિ જોવાની?
આંખડી શું નહિ લ્હોવાની?
ત્યાંએ ત્યારે શું રોવાની—
દારા એની એ?"

* * * *

'છે, જ્યાં છે સ્વામીની તારા
સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારા
નહિ જ નિશા જ્યાં આવે, દારા—
ત્યાં છે એની એ'

"છે ત્યાંયે એ ત્યાં જોવાની
આંખડી એ ત્યાં લ્હોવાની
સ્વામી સાથે નહિ રોવાની—
દારા એની એ

મત્ત મયૂર

નાચે રમ્બાનો અલબેલો આજે રંગમાં રે!
શ્યામા સંગમાં રે!

વીજળી જેમ છટાથી તરે છે,
ઘોર ઘટા ઘન શોર કરે છે,
જોબન જોર ભરે છે એના અંગમાં રે!

હર્ષ પ્રિયા નિરખી પિયુ પામે,
લોચન લોચન મળિ વિરામે,
પ્રેમ પરસ્પર જામે પૂર્ણ પ્રસંગમાં રે!

રાગ પ્રસન્ન, મનોહર, ઘેરો,
દાદુર નાજુક ટેલડી કેરો;
કરતો વિવશ નમેરો છેક અનંગમાં રે!

હૃષ્ટ ઉઠે ચરણો પ્રિય પાગ,
મોદ કરે મધુકે મુખ લાગે
ધમતો ભાગે વીર કુશલ રણજંગમાં રે!

પિચ્છ પ્રદેશ જલે જળગાળો,
ગર્જનનું કરી પાન ધરાગો
આવી હવે પ્રિય પાસ ભરાયો સંગમાં રે!

પ્રિયાને પ્રાર્થના

'મને તુ એક દુનિયામાં રખે ઠપકો, પ્રિયે, દેતી'
રહી એ એક ઠપકાની મને પરવા : રખે દેતી!

ચડયો સંગીતને નાદે : બન્યો ચકચૂર હું રસમા :
તને સ્વર જો સુનાવું તો, અરે! ઠપકો રખે દેતી!

નહીં એ નાહની, બાલે! કદર કે પામરો સમજે :
કદરની ના મને આશા! કહું, બેદિલ રખે કહેતી!

ન હોવાં કાલ પણ, વ્હાલી! જતો રસપૂર્ણ જીવનનો :
નહીં દોલત તહીં મારી : રખે કંઈ મોદમાં રહેતી!

બનાવીશ કેક જો કે હું તને ભુવના ચમત્કારો :
ગરીબી તોય રહેવાની : રખે મદ ગર્ત્તમા વહેતી!

કદાપિ ના શકીશ બોલી ફરીને સ્પષ્ટ આ શબ્દો :
ડુબી રસસાગરે પડના જતા ઠપકો રખે દેતી!

મુગ્ધાને સંબોધન

તને રાખું હમેશાં નેત્રમાં હૈયે ન્હાની!
કદી તકલીફ તોપણ થાય તો કહીયે ન્હાની!

નિશા નિરખી! ગણી દીનતા મારી ઉપર
જરા કંઈ મશ્કરી મરેવાય તો સહીયે ન્હાની!

" હવા ભોગી થતા મુગ્ધા કદી શકશે ક્યાંથી? "
વિચારી એમ મ્હેં જ ગુમાનમાં રહીયે ન્હાની!

બહુ શરમાળ જો તું તો ન હું ઓછો અંદર
અમે તો મર્દ હિમ્મત મ્હારની વહીયે ન્હાની!

ડરીને ધ્યાન બાને! ચાલ જો ચહીયે વ્હાલી!
ચઢી જશ આગળી મોજે પડી વહીયે ન્હાની!

❧

અજ્ઞાન સખા પ્રતિ

નહિ નહિ કદા તારે શબ્દે જરી લઘુતા ધરે :
નહિ કયમ હજી માયાની એ તને જડતા મરે !
હૃદય પણ શું ભૂલે ? આસ્થા ડગે ? નહિ સાંભરે,
પ્રણય રસની બ્રાહ્મી'વસ્થા ? સખે ! ન ધરે ખરે !

નહિ રસ, સખે ! આત્માનો એ કદાપિ કમી થનો :
રસમય લસે આત્મા તો એ ચરાચરમાં છતો !
સ્મરણ કરજે મારે, વ્હાલા ! સ્વરૂપ તણું, અને
અકલમયતા ધ્યાને આવી પછી મળજે મને !

આશાગીત

અહા ! ના આજ વર્તાવે સ્વર્ગ આત્મા પરે, આશા !
બજેલો આર્ત્ત એ શો એ સ્વપ્નાને દરે, આશા !

ખરે ! શું આવશે ત્યારે ફરીથી સાથ એવો દિન,
કદાપિ સ્નેહને સ્વર્ગે ? કહે છે શું ખરે, આશા ?

અને શું રૂઝશે આખિર જખમ એ શુદ્ધ હૈયાનો ?
અને એ ચાલશે સાથે ? દયા કરી કરે, આશા !

નહીં પરવા જરા અમને કશાએ નવું ઐહિકની
હજુ સંતોષ જો તેને, મને તો ઉદ્ધરે, આશા !

નિહાળું હા ! ભવિષ્યે જો ધરી પણ નેનમાં જૂનો,
સખાનો સૌમ્ય, હૈયું તો સુખે ભવમાં તરે, આશા ?

મને માંદી રહી આસ્થા મળ નવ ગાનમાં, દેવી !
વળી એ દિવ્ય રુદનને ભરી ને નાખજે, આશા !

અનામી નામ

અનામી નામ તારું હા! સખે એ રહેવાનું!
નહીં મારે કદાપિ કોઈને એ કહેવાનું.

તને પણ આખરે જ પ્રતીત છે સ્નેહી થવાની:
નહીં મારે અહીં સૌહાર્દ સુખ હા! દેવાનું!

ચડે આસ્માન તું, હું તો હજી ચોણું પાંખો:
તને દેખાય ક્યાંથી રૂપ મારા જેવાનું!

છતાં સાચી પુરાની પ્રીત તારા આત્માની:
મને સરજ્યું જ આત્મ વિયોગ અંતર સહેવાનું!

તથાપિ એક દિનની સાભરે આશા જ્યારે:
રસીલા કોઈ જીવન સાગરે છે વહેવાનું!

અને જ્યારે અનામી વિશ્વને વ્હાલું એ નામ:
પ્રતિક્ષણ સ્વર્ગના વીણા મુખે છે લેવાનું!

પુરાની પ્રીત

સ્વરો તારા મને મીઠા સદા લાગે વ્હાલી !
છતાં આત્મા સદા બીજા સ્વરો માગે વ્હાલી!

તને ચાહું હમેશાં પોષતો આશા અંતર :
છતાં સંતોષ હોવા ના બીજા રાગે વ્હાલી !

નહીં એ છે અજાણ્યો રાગ છેક તને બાલે
સુણે તેવી સ્મૃતિ લહરી તટે વાગે વ્હાલી !

સખી ! જો સાભળે ઉસ્તાદની કે એ બાની:
સુખે અમભેદ આત્મા તો બધા ત્યાગે વ્હાલી !

અને બ્રહ્માંડમાં પ્રતિશબ્દ ફેલાતા. આખર
પુરાની પ્રીત સાચી સ્વમથી જાગે વ્હાલી !

રજાની માગણી

રજા આ હસ માનસને, સખી! જાવા દેવો
વ્યથાઓ સ્નેહની સૌને, સખી! માઠી સ્હેવી!

રહ્યો સાથે બહુ કીધુ જગ કઇ મીઠ ગાન
જવા દેવો ઘટે માલેકની મરજી એવી!

જવાનુ જો બધાને એક દિન ત્યા આત્માને,
વગે છૂટા થતા કઇ કાન તો સ્થિરતા લેવી!

મના સભારશે એ માનમે પણ સ્નેહીને,
તૃષા રહેશે સમાગમની તને જેવી તેવી!

બધુ તો રાખજે જૂનુ નવુ કઇ સભારી,
મળી નિજ વાસમા વાતો, સખી! પડશે કહેવી!

મિત્રને આમંત્રણ

તપની વાતે મૂરખ ! તાપે સૂર્ય ધામમા રે !
ગુરખાની ગભીર મગોવર નીતર પામમા રે !

સ્નેહી છ માટે સમજાનુ
નહિ આ જડ પાણીનુ ન્હાવુ
જ્ઞાનગંગનુ ગાવુ આતમ વાસમા રે !

દોલત ને ધન્ન મે મોટી,
ઝરણી ને માયાની દોડી
મોહાધીન પચ્યા તુ વ્યર્થ પ્રવાસમા રે !

જ્ઞાન સમી વાતિ ના તેમા
ભોગા રે ! ભરમાયો એમા ?
શુ મેલો દગ ખોઈ અવિદ્યાભ્યાસમા રે !

ચાલ, સખે ! હાવા તો સાથે
તોનાન્યા ગનેને નાથે !
હને અરણે હાથે નિર્મલ હાસમા રે !

રજાની માગણી

રજા આ હસ માનસને, સખી! હાવા દેવી :
વ્યથાઓ સ્નેહની સૌને, સખી! માઠી સ્હેવી!

રહ્યો સાથે બહુ : કીધુ જરા કંઇ મીઠું ગાન :
જવા દેવો ઘટે : માલિકની મરજી એવી!

જવાનું જો બધાને એક દિન ત્યાં આત્માને,
ઘટે છૂટાં થતાં કંઇ કાલ તો સ્થિરતા લેવી!

સદા સંભારશે એ માનસે પણ સ્નેહીને,
તૃષા રહેશે સમાગમની તને જેવી તેવી!

બધું તો રાખજે જૂનું નવું કંઇ સંભારી,
મળી નિજ વાસમાં વાતો, સખી! પડશે કહેવી!

મિત્રને આમંત્રણ

તપની શાને, મૂરખ ! તાપે સૂકલ ઘાસમાં રે !
ગુરુજ્ઞાની ગંભીર સરોવર શીતલ પાસમાં રે !

સ્નેહી છે માટે સમજાવું :
નહિ આ જડ પાણીનું ન્હાવું :
જ્ઞાનસ્વરનું ગાવું આતમ વાસમાં રે !

દોલત ને કીરત બે મીઠી,
ઝરણી તેં માયાની દીઠી;
મોહાધીન પડ્યાં તું વ્યર્થ પ્રવાસમા રે !

✓ જ્ઞાન સમી શાંતિ ના તેમાં :
ભોળા રે ! ભરમાયો શેમાં ?
શું બેઠો દગ ખોઈ અવિદ્યાપ્યાસમાં રે !

ચાલ, સખે ! હાવાં તો સાથે :
બોલાવ્યા બંનેને નાથે !
હેને ગ્રહશે હાથે નિર્મલ હાસમાં રે !

:

ঔ

રજાની માગણી

રજા આ હંસ માનસને, સખી ! હસતાં દેવી
વ્યથાઓ સ્નેહની સૌને, સખી ! મોટી રહેવી !

રહ્યો સાથે બહુ કીધું જગે કંઈ મીઠું ગાન
જવા દેવો ઘટે માલેકની મરજી એવી !

જવાનું જો બધાને એક દિન ત્યાં આતમાને,
તો છૂટા થતાં કંઈ જ્ઞાન તો સ્થિરતા લેવી !

મળ્યા સભાગ્યે એ માનસે પણ સ્નેહીને,
તૃષા રહેશે સમાગમની તને જેવી તેવી !

બધું તો રાખજે જૂનું નવું કંઈ સંભારી,
મળી નિજ વાસમાં વાતો, સખી ! પડશે કહેવી !

મિત્રને આમંત્રણ

તપની શાને, મૂરખ! તાપે સૂકા ઘાસમાં રે!
ગુરુઆની ગંભીર સરોવર શીતલ પાસમાં રે!

સ્નેહી છે માટે સમજાવું:
નહિ આ જડ પાણીનું ન્હાવું:
જ્ઞાનસ્વરનું ગાવું આતમ વાસમાં રે!

દૌલત ને ઈશ્ક એ મીઠી,
ઝરણી તેં માયાની દીઠી;
મોહાધીન પડ્યાં તું વ્યર્થ પ્રવાસમા રે!

✓જ્ઞાન સમી શાંતિ ના તેમાં:
ભોળા રે! ભરમાયો શેમાં?
શું બેઠો દગ ખોઈ અવિદ્યાધ્યાસમાં રે!

ચાલ, સખે! હાવાં તો સાથે:
બોલાવ્યા બંનેને નાથે:
હેતે ગ્રહશે હાથે નિર્મલ હાસમાં રે!

અગતિ ગમન

બધા ઝાખા તારા, વિધુ પણ મહીં તેજ નુ મળે,
થયેલુ અધારૂ પથિક તરુછાયાથી સઘળે,
નહીં ચાલે તેમા ચરણ, દિલ તો દૂર ફરતુ,
મુખે ' બીજે તો ક્યા ? પ્રિય હૃદયની પાસ સરતુ '

નથી તેં શુ ક્યારે ક્ષણ વિરલ એવી અનુભવી ?
સ્ફુરતી ઊડાણે અસર સહસા અદ્ભુત નવી :
વિચારો રેલીને પ્રણયરસ સર્વત્ર ઉભરે,
અને ન્હાતા ન્હાતા હૃદય હૃદયાલિંગન કરે '

બને ત્યારે આખો મૃદુલ શિશુના સ્વપ્ન સમ, ને
જતી ભાસે સ્વર્ગે સહજ શિરના સ્વપ્ન નમને '
ફરી પાછુ હૈયુ ક્ષણ અનરમા વામ વસતુ,
અને અધારાથી ચરણ નમતુ શીઘ્ર ખમતુ '

પ્રણયવચન માટે પ્રાર્થના

(મિસિઝ બ્રાઉનિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

કહે, કે ચાહે છે : ફરી ફરી કહે, કે જિગરથી
મને ચાહે છે તું ; કવિવર ! સુખેથી વચન એ
લખ્યું કાવ્યે તેવું પરભૃત તણું કૂજન બને !

વિચારી લે, વ્હાલા ! રસમય ટુહૂકા વગર એ
નદીતીરે, ખીણે, અમર ગિરિશૃઙ્ગસ્થિત વને,
બધી લીલા સાથે નહિ કદી વસંત પ્રગટતી !

પડ્યા દૈવી જેવાં મધુર વચનો કૈં શ્રુતિ પરે,
હતી અંધારે ત્યાં; પ્રિયતમ ! પ્રતીતિ નહિ થતાં,
તને ચાહું છું, એ ફરી પણ કહે, એમ વિનવું.

કહે માટે, ચાહું ! જિગર થકી ચાહું, પ્રસરતી
ભલે વાણી એ તો રજત જે ઝણકાર સરખી,
અને એકાન્તોમાં પણ નહિ જતો માત્ર ! વિસરી !

સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ

(મિસિઝ બ્રાઉનિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

સખે ! એવું છે શુ ? મરણ મુજ શુ સત્વર થતા,
તને ઓછું આવે કંઈ પણ પછી જીવન મહીં ?
અને શું આ મારે શિર કબરમા ભેજ પડતા
તને ઝાંખા લાગે રવિકિરણ કાલાતર અહીં ?

સદા તારી, તોયે હૃદયગત આવી થઇ શકું,
નહીં એ જાણેલું: તદપિ કયમ હાલાં જઇ શકું ?
અરે ! મૂકી દે રે મરણ પરથી, જીવ ! મમતા !
અને હાલા, પ્રેમી ! પ્રણય વરસાવી નયનથી,
પ્રિયાની સામે જો; શ્વસન કર મારા મુખ પરે !
અને જે બાલાઓ પરમ પદવી અર્પણ કરે,
ઝમીનોની સાથે, પ્રણયસુખની ખાતર મથી,
કરૂં હુંએ તેવું: કબર દઈ આપી, જગતમા
રહું તારી સાથે, નયન પરનું ઝુમત તજી

પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય

(મિસિઝ બ્રાઉનિંગના એક કાવ્ય ઉપરથી)

સખે! મારી સાથે પ્રણય કરવો, તો પ્રણયના
વિના બીજા માટે નહિ, નહિ જ આવું મન કહી
"સ્મિતો માટે ચાહું, દગ મધુર માટે, વિનયથી
ભરી વાણી માટે, અગર દિલના એક અગત્યા
તરંગોને માટે, અમુક દિન જેથી સુખ થયું !"
બધી એ ચીજો તો પ્રિયતમ ! ફરી જાય, અથવા
તને લાગે તેવી, અભિમુખ અને તું પ્રથમથી
થયો, તે એ રીતે વિમુખ પણ રે ! થાય વખતે !
અને આવા મારા જલભરિત લુછે નયન જે,
દયા તારી, તેથી પણ નહિ, સખે! સ્નેહ કરતો:
રહે કાંકે તારી નિકટ, ચિર આશ્વાસન લહે,
ખુવે તે એ પ્રીતિ, સત્ય ! નિજ આસુ વિસરતાં!
ચહો વ્હાલા ! માટે પ્રણય જ તણી ખાતર અને:
ગ્રહે કે જેથી એ નિરવધિ યુગોમાં અમરતા !

વ્હાલાંઓને પ્રાર્થના

(અજની ગીત)

રોનારૂં ભીતરમા રોતુ.
લ્હોનારૂં ભીતર ના લ્હોતુ.
દૂર સખ્યાનું હૈયું
સાથે રોતુ ને જોતુ!

વ્હાલાઓ' વ્હાલાને કહેજો'
સાગરમા તો સાથે વ્હેજો'
સ્હેવાના એકાબીજાના
સાથે સૌ સ્હેજો

ગાનવિમાન

સખી ! એ દૂર માનસના મને સ્વપનાં ભાસે :
હવે થાકયો બની લાચાર પલ્વલના વાસે !

વસ્યો વર્ષો ઘણાં: વર્ષો ઘણાં ધોયાં ગાત્રો :
ન પોષી પ્રાણને હાવાં શકું ઘરડે ઘાસે !

દૃગે દૃગ સ્નેહની તારા સમી ઝાખું તારી :
નહીં પણ પાંખની શક્તિ હવે મારા શ્વાસે !

રહ્યું કર્તવ્ય પણ ના, જો ! સલુણો આકાશે,
તરે કલહંસ તારો નિર્ભયે હસતો હાસે !

પ્રિયે ! પ્રેરાય જો તવ દિવ્ય ગાનવિમાન હાવાં,
અહીં ઊડી શકું મ્હોંચું પછી ક્ષણમાં પાસે !

મિત્રને નિવેદન

વદને બહુ નીર ભરાય, સખે!
તનુ ચેતન માત્ર હરાય, સખે!
જલને પડદે સઘળે નિરખું.
નિરખું નહિ નેહ જરાય, સખે!

કર વ્હાર, સખે!
કંઇ સાર, સખે!
હૃદયામૃત માર્દવધાર, સખે!

ભવમાં તવ એક સહાય, સખે!
નયનો હૃયને જ ચહાય, સખે!
નવ ઐહિક આશ, હૃદા સહ જો
હૃદયે થકી સિંધુ તરાય સખે!

વત્સલનાં નયનો

તિમિરાશયના ગહને પડતા,
સપના વિધુરા નજરે ચડતા :
સહું તે, પણ કેમ શકાય, સખે ! સહી
વત્સલના નયનો રડતા ?

નહિ તે કંઇ દોષભર્યાં નયનો :
પણ નિર્મલ નેહસરોવર સારસ–
યુગ્મ સમાં પરિપૂર્ણ દયારસ :
એ જખમી દિલના શયનો !

સ્વર્ગગીત

(અંજની ગીત)

" માગો, કે વ્હાલાંઓ ! મળશે :
શોધો, કે વ્હાલાંઓ ! જડશે :
ઠોકો, કે વ્હાલાંઓ માટે
દ્વારો ઉઘડશે !

" માગે છે તે તે કામે છે :
શોધે છે તે તે પામે છે :
ઠોકે છે તે તે વ્હાલાને
દ્વારો ઉઘડશે ! "

ખવાયલો બુલબુલ

(અંગ્રેજી ગીત)

અંધારામાં ઝૂરાએલો •
મુંઝવાએ ચૂરાએલો •
કારાગારે પૂરાએલો •
આપણ હા ' બુલબુલ '

કેમ તે શાથી એ બોલે ?
શાથી એ બોલાવ્યો બોલે ?
ઉલ્લાસે એ શાથી ડોલે–
ડોલાવે બુલબુલ ?

સ્થિતિભેદ

(અંજની ગીત)

આમ્બાડાળે કોયલ બોલે :
મલ્હારો મોરલિયા ખોલે :
વ્હાલાઓ પોઢ્યાં હિંડોળે :
જાવું ત્યાં હાવાં !

* * *

આંખડલીનાં આંસુ ખૂટ્યાં :
હૈયાનાં દોરડિયાં તૂટ્યાં :
રઘુવગડે લુટારે લૂટ્યાં :
જાવું ક્યાં હાવાં ?

પવિત્ર ભોજન

(ભજની ગીત)

ભૂખે ના ભાખર જે ભાગ્યો
તરસે ના આસવ જે ફાવ્યો
છોડી તે સેવક સ્વામીનો
શબ્દ સુણી આવ્યો !

હાથ તવ ભાખર છે લીધો
દેવોનો દ્રાક્ષાસવ પીધો
દુનિયાએ છો અળગો કીધો
સ્વામી, સાચવજો !

પ્રભુપ્રાર્થના

(અંજની ગીત)

સાગર મોટા તાત દયાના !
એકલડા આધાર હયાના !
તારક ! ધારક ! વિશ્વશયાના !
સ્વામી ઓ મારા !

પાવન તારૂં નામ કરાજો :
સુસ્થિત તારૂં રાજ્ય ઠરાજો :
ઇચ્છા તારી સફલ સરાજો :
સ્વામી ઓ મારા !

મનાવતાનું મૃત્યુ

અશ્રુ ઉભરે આજ જનેતા અશ્રુ ઉભરે આજ
ન્હાય સકલ આ વિન્ધ્યા શિખર
તારાનો સ્નેહ સમાજ—જનેતા—

વર્ષ ગયાં થઇ રાજ્ય ગયા પછી
આજ ગણું ગયું તાજ,—જનેતા—

તાજ હવે નહિ જોય તું સફુરા
માનવ જાતિ સમાજ,—જનેતા—

લુપ્ત થશે વસુધા પરથી નહિ
તે તવ અદ્‌ભુત કાજ,—જનેતા—

તું જનની નહિ માત્ર ગુરુ પણ
છે તવ ભેખ કૃપા જ,—જનેતા—

હાવા થયું ભવસાગરની પર
એકલ મ્હારૂં જહાજ,—જનેતા—

❀

વ્હાલાંઓનો ઉપદેશ

સાંભળજો, વ્હાલાંઓ ' વચનો દીનનાં !
દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર જો:
મોટો એ અધિકાર તમારો, માનવી '
અધિકારી છો જેના માનવ માત્ર જો '

એક પિતા પરમેશ્વર જાણો આપણો,
નિકટ સગાઓ સમજો ભાઇ બ્હેન જો;
નીકો ન્હાની મોટી જે જીવો તણી,
વરતું તેમાં એક અખંડિત વ્હેન જો !

હસનારાની સાથે હસવાનું ઘટે,
રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો;
એક બીજાનાં આંસુડાંઓ લૂછતાં,
ઊંચે ચડશો સ્ત્રી પુરુષો સૌ એમ જો '

ભૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂળમાં,
સઘળાએ સંતોનો એ ઉપદેશ જો;
દિવ્ય દયાસાગર ! યાચનાં આપજો,
દીન જનોને અમને એનો લેશ જો !

કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના

પ્રેમળ જ્યોતિ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને :

આસપાસ અંધાર છે, રજની કાળી ઘોર :
દૂર રહ્યો ઘરથી ઘણો, પગમાં લેશ ન જોર!
ઓ સ્નેહજ્યોતિ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને!

પદરક્ષા કરજો, પ્રભો! પદ પર પાડી પ્રકાશ :
એકજ પદ માગું, નહીં આગળનો અભિલાષ!
ઓ સ્નેહજ્યોતિ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને!

ન હતો આવો સર્વદા, ન હતો પ્રાર્થત આમ :
દોરો, તાત! દયા કરી, પહોંચું જેથી ધામ!
ઓ સ્નેહજ્યોતિ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને!

માર્ગ નિરખવા ચાહતો, પસંદ કરવા તેમ :
પણ દાવા પ્રાર્થું, પિતા! દોરો આપ જ એમ!
ઓ સ્નેહજ્યોતિ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને!

મેહમાનોને સંબોધન

મેહમાનો ! ઓ વ્હાલા ! પુન: પધારજો !
તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો !
કરજો માફ હજારો પામર પાપ, જે
દિનચર્યામાં પ્રભુ પામે પણ થાય જો !
મેહમાનો ! ઓ વ્હાલા ! પુન: પધારજો !

ઉન્નત ગિરિશૃંગોના વસનારા તમે
ઉતર્યા રંક ઘરે, શો પુણ્ય પ્રભાવ જો !
શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી :
લેશ ન લીધો લલિત ઉરોનો લ્હાવ જો !
મેહમાનો ! ઓ વ્હાલા ! પુનઃ પધારજો !

વસંત પ્રાર્થના

વસંત વનદેવતા ! શુભ, સદૈવ સત્યંવદા,
કરે વિહગ વિશ્વના મધુર ગાન તારા સદા;
અને વનવને, અનેક ગિરિને તટે, સાગરે,
ભરે અનિલ બાલકો વિરલ દિવ્ય તારા સ્વરો !

વિભૂતિ વિભુની પ્રસન્ન તવ નેત્રમાં દીપતી,
તૃષા હૃદય દર્દની નિમિષ માત્રથી છીપતી;
સખી સકલ જીવની ! સદય દેવિ ! સાષ્ટાંગથી
નમી ચરણમાં અમે યુગલ યાચીએ આટલું—

વસો અમ શરીરમાં, હૃદયમાં, અને નેહમાં,
ક્રમો પ્રકૃતિ સર્વથા પ્રણયદાનની ચેહમાં;
વિશુદ્ધ સુખના લતાકુસુમ જીવને જામજો,
અપત્ય પરિશીલને વિમલ ધર્મને પામજો !

વસંત વનદેવતા ! શુભ, સદૈવ સત્યંવદા,
કરો વિહગ વિશ્વના મધુર ગાન તારા સદા !
અને અનિલ બાલકો વિરલ દિવ્ય તારા સ્વરો,
ભરો વનવને, અનેક ગિરિને તટે, સાગરે !

સાગર અને શશી

આજ, મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોઇને
ચંદ્રનો હ્રદયમા હર્ષ જામે,
સ્નેહઘન, કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન,
નિજ ગગન માહિ ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !
નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે,
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !

જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માહિં સરતી,
કામિની કોકિલા, કેલિ કૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી:
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !
તરલ તરણી સમી સરલ તરતી,
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !

બાલ રુદન

પિતા! પિતા! જગત્પિતા! તવ બાળકો રડે :
તવ બાળકો રડે, પિતાજી! ધોધવા દડે! પિતા૦

મદદ કશી આપે નહીં, મોટાં તવ સંતાન :
ન્હાના નિર્બળ બાળકો, પિતા! અમે હેરાન!
તવ બાળકો રડે, ને નૈને ધોધવા દડે! પિતા૦

ન્હાના પણ તારા અમે, નહિ એ કોને ભાન :
સાચું કહેતા સાચને, દુનિયા કહે નાદાન!
તવ બાળકો રડે, ને આંસુ ધોધવા દડે! પિતા૦

પશ્ચાત્તાપ

અરે! ધિક્કાર છે હુને! બન્યો પાપી. બન્યો પાપી!
પિતાની સ્નેહની આંખો મહીં શૂળી, અરે! આપી!

તરફડું ધૂળમાં લાવા. બદન પર ખૂબ મારૂં ખાક:
છતાં ના આગ હોલાતી! બન્યો પાપી: બન્યો પાપી!

પડ્યો - કંગાલ હું મેળે, નજરથી પાપને જોતો,
સળગતા નીચ ખાડામાં! બન્યો પાપી! બન્યો પાપી!

પિતા! આ પાપથી રક્ષો: શરણ માગું: દયા બક્ષો!
અરે! હું દુષ્ટ શું માગું? બન્યો પાપી! બન્યો પાપી!

છતાં માગું: પિતા! માગું: ક્ષમા માગું! મઝા માગું:
અને એ નૂરની ઝાંખી પડેલો દાસ ના ત્યાગું!

ચંદાને સંબોધન

તને હું જોઉં છું, ચંદા! કહે, તે એ જુએ છે કે?
અને આ આંખની માફક કહે, તેની રૂએ છે કે?

અને તવ નેત્રમાં તે નેત્રનું પ્રતિબિંબ જોવાને,
વખત હું ખોઉં તેવો શું, કહે, તે એ ખુએ છે કે?

સખી! હું તો તને જોતાં, અમે જોયેલ સાથે તે,
રમતાં ના શકું સૂઈ! કહે, સાથી સુએ છે કે?

સલૂણી સુંદરી ચંદા! ધરી તવ સ્વચ્છ કિરણોમાં
હૃદયના ઘાવ ધુ પડ છું: કહે, તેએ ધુએ છે કે?

વ્હાલાંને આરામ

(અંજની ગીત)

માગુ હો વ્હાલાને આરામ !
યાચુ હો વ્હાલાને આરામ !
પ્રાર્થું હો બક્ષાના, સ્વામી !
વ્હાલાને આરામ !

વ્હાલા, જેં નાધેલા માગી
વ્હાલા, જે સાધેલા જાગી .
પ્રાર્થું તે રક્ષાના, સ્વામી !
બક્ષાવા આરામ !

પ્રભુ પ્રાર્થના

નમુ નમુ જગત્પિતા ! નમુ નમુ નમું !
દયા કરો કે સર્વદા <u>પદામ્બુજે</u> રમુ !

આજ્ઞા પ્રમાણે નિત મહીના દોષને દમુ
જે હું નહીં, હું તો ભવાટવી વિષે ભમુ !

પાપોની સજા થાય તે નીચે પડી ખમુ
ઉતારો જગન્નાથ ! શાંતિએ પછી શમુ !

દુનિયામાં ભલે કોઇને હું દીન ના ગમું.
તમને ગમુ જો તાત ! તો ન કાંઇ તે સમુ !

ફેરો પ્રભો ! પ્રસાદ તે રાજી થઇ જમું
માગુ નમી નમી આજ કે રસેશમાં રમુ !

એક પ્રશ્ન

(અંજની ગીત)

સર્વોપરિ સ્વામીની સેના
સુમનસ સકલ, હૃદય રસ જેના
નાથ નિવાસ, ભુવન ઉતરે ના–
એ તે કેમ બને ?

સખીને આમંત્રણ

ચાલો ને, સહિયર! ઉન્નત જીવનજળ ઝીલવાને જઈએ રે!
પુણ્ય સલિલ અવગાહનથી, સખી! અંતર પાવન થઈએ રે!
ચાલો ને, સહિયર૦

પ્રભુના ગિરિથી અવંતરે શાંત સદાશિવ નીર:
શમવે મનુકુલતાપને છાયા તરુવર તીર!

શીતલ સૌમ્ય સુધારસ, સુંદરી! રેલી રહ્યો જઈ લઈએ રે!
ચાલો ને, સહિયર૦

સ્ફટિક વિશદ વરસી રહ્યા સુરસરિતાના ધોધ:
લલિત કરી ક્લાન્તાત્મને પ્રેરે પ્રાણ પ્રબોધ!

સાહી મજ્જો, સખી! સ્નેહસુરંગી: વારિ પરસ્પર દઈએ રે!
ચાલો ને, સહિયર! ઉન્નત જીવનજળ ઝીલવાને જઈએ રે!

પ્રાર્થના અને પ્રતિધ્વનિ

" પિતાજી ! બચાવો : બચાવો : બચાવો મહાસાગરે !
જીવ મારો બહુ ગભરાય ! બચાવો મહાસાગરે !

પારાવારે દુશ્મન મળી મારે, પિતા વિના તારે નહીં બીજો માનવી.
દયાનિધિ ! તમે જ સહાય ! બચાવો મહાસાગરે !

નથી એકલની,નાથ ! હોડીઃ પૂજી છે ના થોડી પિતાજીના સ્નેહની :
મારે વાંકે રખે એ ડુબાય ! બચાવો મહાસાગરે ! "

* * * * *

" મહાસાગર દયા મહાસાગર ! વ્હાલાઓ, ડરશો નહીં !
નથી સંસાર પારાવાર ! વ્હાલાંઓ, ડરશો નહીં !

દિલમાંના દુશ્મન દૂર થાશે, પાછા પડી જાશે પિતાજીના શબ્દથી :
પ્રભુ જીવનમાત્રાધાર ! વ્હાલાંઓ, ડરશો નહીં !

હોડી દાનવ ના શકે તોડી : વિધાતાએ જોડી બધાં નિજ બાલની :
સ્વામી સંકટે ઉદ્ધરનાર ! વ્હાલાંઓ, ડરશો નહીં ! "

પ્રભુની પાઠશાલા

અમે ચેલા બધા ઘેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !
અમે ઘેલા અને મેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમારામાં કરો ના માપ !
અમે તો મૂર્ખ ને કગાપ !
છતાંએ બાલકો છઇએ : પ્રભુની પાઠશાલાના !

અમે ઘેલા બધા ચેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !
અમે મેલા અને ઘેલા : પ્રભુની પાઠશાલાના !

ધર્મ વિજય

છો લાખવાર દમાવુ દૈવ
મનુષ્ય ક્રન્દનને કસે,
છો સાત લાખ સવાર રક્ત—
સમુદ્રમાં સામે ધસે,
ત્હોએ નહીં ડરશો, પછી
મહુ ગર્તમાં નીચે જશો,
સ્વામી સમર્થ સખા સદા
ગજાધિરાજ વિરાજશે!

નવલ નિવેદન

(રાગિણી આશાગોડી)

આપે મને ન્હવરાવ્યો, ઓ તાતજી
આપે મને ન્હવરાવ્યો !
રંક ગરીબ હું આવ્યો, ઓ તાતજી
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

શબ્દ સરોવર તારક ભર્યાં,
સ્નેહસુધા છવરાવ્યો, ઓ તાતજી
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

ભૂખ હતી શિવની કરુણાની :
ભાખર શો ખવરાવ્યો ! ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

અદ્ભુત પાઈ શરાબ કશાનો,
રાગ નવો ગવરાવ્યો, ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

તારા મહીં નિજ સ્નેહે સુવાડી,
નર્મદાને ધવરાવ્યો, ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

રંક ગરીબ હું ભાવ્યો, ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !
આપે મને ન્હવરાવ્યો ! ઓ તાતજી !
આપે મને ન્હવરાવ્યો !

અપાવરણ પ્રાર્થના

અંતરની શ્રુતિ ખોલો, ઓ તાતજી!
અંતરની શ્રુતિ ખોલો!
વેદના વાચક બોલો, ઓ તાતજી!
વેદના વાચક બોલો!

"हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥"

સુવર્ણમય પાત્રથી સત્યનું મુખ બંધ જે,
ઉઘાડી આપ તું, પૂષન્! સત્યધર્મદૃગર્થ તે!

વેદના વાચક બોલો, ઓ તાતજી!
વેદના વાચક બોલો!
અંતરની શ્રુતિ ખોલો, ઓ તાતજી!
અંતરની શ્રુતિ ખોલો!

અનંત વાત્સલ્ય

આપ જ આવ્યા તો જોયા, પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવ્યા તો જોયા !
મેં તો માનેલું, કે ખોયા, પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવ્યા તો જોયા !

દુર્બલ, દીન, નિરાશ, વળેલો,
દૂરથી દેખી શું રોયા ? પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવ્યા તો જોયા !

પંકનિમગ્ન હતા ચરણો તે
પોતે દયાથી શું ધોયા ? પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવ્યા તો જોયા !

સ્વચ્છ કરી જખમો સહુ જૂના,
પ્રેમ લગાડીને લોહ્યા ? પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવ્યા તો જોયા !

મેં તો માનેલું કે ખોયા, પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવ્યા તો જોયા !
આપજ આવ્યા તો જોયા, પિતા પ્રભુ !
આપ જ આવ્યા તો જોયા !

તારક સ્તોત્ર

(મિ. મેસનના ઇન્ફ્રિરા સ્તોત્ર ઉપરથી)

પ્રભુ તારકની સહુ કીર્તિ કરો,
 અવનીતલમા અને સ્વર્ગ મહીં :
તેનુ શાસન વિસ્તરો સર્વ જગે,
 તેના રાજ્યનો અંત જ આવો નહીં;

જે છે સારૂં અને સાચું, એ સહુનો
 તે છે આત્મા અને તે છે ઓતપ્રોત એ,
ઝરો જિંદગીનો, સવિતા દ્યુતિનો,
 બધા હર્ષ ખરા રહ્યા, તે ભેગા છે

આદિ, અંત, તે ઇશ્વર માણસ છે,
 તેનુ આતર સત્ ન કો જાણી શકે,
પણ માનવ દૈવી રૂપ મહીં તેના
 આદિને અંત પ્રમાણી શકે

જે છે, જે હતો, જે ફરી આવનારો છે,
 સનાતન, અનંત અલક્ષ્યક્ષારિમ,
પ્રભુ સૌ શક્તિમાન્, સર્વોપરિ ઇશ્વર!
 દ્યાવાપૃથિવ્યૌ બોલો, તથાસ્તુ !

મનોહર મૂર્તિ

(કવ્વાલી)

દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !
નવરંગ, પ્રફુલ્લ, ગુલાબ સમી
મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

નયને કંઇ નૂર નવું ચલકે,
વદને નવી વત્સલતા ઝલકે;
સખી ! એક જતું ગમતી ખલકે
મને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

શિરકેશ સુકોમલ સોહી રહ્યા,
સ્મિત જોઇને તારક મોહી રહ્યા;
કામધેનુ શી બાલક દોહી રહ્યા
તને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

હૃદયે શુભ, ઉજ્જ્વલ ભાવ ભરો :
પ્રણયામૃતની પ્રિય ધાર ધરો :
સહચાર મહીં ભવ પાર તરો,
સખી ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

'નવરંગ, પ્રફુલ્લ, ગુલાબ સમી
મૃદુ મૂર્તિ મનોહર માશુકની'
દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
અહા 'મૂર્તિ મનોહર માશુકની'

આપણી રાત

(કવ્વાલી)

શરદ પૂનમની રઢિયાળી સદા,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!
હસે આકાશે ચંદ્રમા, તારા લસે;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

વદને નવજીવન નૂર હતું,
નયને પ્રણયામૃત પૂર હતું:
હૃદયે રસમાં ચકચૂર હતું,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

ન્હાતાં ન્હાતાં પ્રકાશમાં, પ્રેમ તણી
કીધી વિશ્રબ્ધ વાતો રસીલી ઘણી;
કલ્પનાની ઇમારત કૈંક ચણી,
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

તારું સ્વાર્પણ અંતરમાંજ લહું;
કથા અદ્દભુત એ જઇ કોને કહું?
સ્મરના જલ માંહિ નિમગ્ન રહું:
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

રૈન રૂપાળી, રૂડી, રમાળી હતી.
આશકોની અપૂર્વ દિવાળી હતી.
આખી ઉત્સવ માફક ગાળી હતી!
મને સાભરે આપણી રાત, સખી!

પ્રાણો આપણાનો ત્યારે યોગ થયો,
અગે અગનો ઉત્તમ ભોગ થયો,
અને આખર આમ વિયોગ થયો!
મને સાભરે આપણી રાત, સખી!

હસે આકાશે ચદ્રમા, તારા લસે,
મને સાભરે આપણી રાત, સખી!
ગગન પૂનમની ચંદ્રિયાળી સદા;
મને સાંભરે આપણી રાત, સખી!

પ્રાસંગિક

કલાપીને સંબોધન

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !
ઊછળતા શા ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો !
નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકા
નયને ઝળકે નમણું નિર્મળ હાસ જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

આજે ને અજવાળે આંખડલી સખી,
અંતર ઉપર ઉઘડે આત્મમગ્ન જો !
હેત હયાના વહતી વાજે વાંસળી,
ઊડે સ્વર આકાશે અમરે દૂર જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

નંદન વનના પ્રાસાદોની ટોચથી,
મધુરી કેકા આજે શી ઊભરાય જો !
સુરભીઓની સાથે સમીરે સરી,
અંતરકોરે ગીતા શી અથડાય જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

" તત્સવિતાનું ભર્ગ વરેણ્ય ધીમહિ ! "
ગાયત્રીનો જૂનો પ્રેરક મંત્ર જો !
આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે,
નમતો સાથે આત્માનો એ તંત્ર જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

હિંદ પર આશીર્વાદ

(રાગ બાગેશ્રી)

ઉતારો જી અમ દેશે ઈશ્વર આશીર્વાદ
બાંધવ દેશ થયા જાગ્રત સૌ
એક રહી અમ સાદ !
ઉતારો જી અમ દેશે ઈશ્વર આશિર્વાદ

શતકો વીત્યાં ભર નિદ્રામાં,
કીધો પૂર્ણ પ્રમાદ,
પૂર્વજની ઉજ્જ્વલ કીર્તિની
ન કરી સાચી યાદ ! ઉતારો૦

જીવન વિગ્રહને નવ સમજ્યા,
કરતા નિષ્ફલ વાદ
આજ કરી કરુણા નવ યુગનો
નવલ સુણાવો નાદ ! ઉતારો૦

પરિષત્સત્કાર

(ઝૂલણા ગીત)

નવલ યુગનો દિસે સૂર્ય આજે ઉદિત,
હિંદ સંતાન ઉલ્લસિત કરતાં :
બાલ વીરો અને પ્રૌઢ વીરો સહિત,
વીરમાતા તણા વૃંદ સરતા !
આદરો સંઘનું કાર્ય ઉછરંગમાં,
આર્ય સંસારનું સુખ વધારો :
પૂજીએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બહેનો, પધારો !

પરિષદો છે પુરાણી પ્રથા આપણી,
નવલ આનંદ શો આજ રેલે !
સર્વના નયનમણિ દીપ્તિમય ભાસતા,
હૃદયના રંગ શા રાસ ખેલે !
કેળવો દેશમાં દિવ્ય શિશુવાટિકા,
સજ્જનો ! પ્રથમ નિજ ઘર સુધારો !
પૂજીએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,
બંધુઓ ને બહેનો, પધારો !

હિંદ માતાને સંબોધન

ઓ હિંદ ! દેવભૂમિ ! સંતાન સૌ તમારાં !
કરીએ મળીને વંદન ! સ્વીકારજો અમારાં

હિંદુ અને મુસલમિન વિશ્રામી, પારસી, જિન
દેવી ! સમાન રીતે સંતાન સૌ તમારાં !

પોષો તમે સહુને, શુભ ખાનપાન બક્ષી
સેવા કરે બને તે સંતાન સૌ તમારાં !

રોગી અને નિરોગી, નિર્ધન અને તવંગર,
જ્ઞાની અને નિરક્ષર સંતાન સૌ તમારાં !

વાલ્મીકિ, વ્યાસ, નાનક, મીરાં કબીર, તુલસી !
અકબર, શિવાજી, માતા ! સંતાન સૌ તમારાં !

સૌની સમાન માતા, સૌએ સમાન તેથી
ના ઉચ્ચ નીચ કોઈ, સંતાન સૌ તમારાં

ચાહો બધાં પરસ્પર, ચાહો બધાં પરસ્પર
એ પ્રાર્થના કરે આ. સંતાન સૌ તમારાં !

ગાયનો

હૃદયંગીતાં

(બિહાગ અને પરજના સ્વરોમાં)

ધીરજ ધરને, હૈયા તું મારા!
આત્મા શાશ્વત અમર છે!
દૂર થવાનું અંધ નિશાનું, અંધ નિશાનું, અંધ નિશાનું હા!
સ્વર્ગોમાં સ્નેહે ભેટવું!
સ્વામીનો શબ્દ તો સાંભળી માનજે:
દેહી શાશ્વત અમર છે:

નવ કુસુમ નવ મરતું!
પ્રભુ નિકટ ઝટ મરતું:
અયિ હૃદય! ધૃતિ ધર
દિલ નજર કર:
વિરલ તરુવર,
વિમલ સરવર,
સમીપ સુરજનભવન ઝળહળતાં!

કાંતાની પ્રાર્થના

(રાગ ગૌડ મલ્હાર તાલ ત્રિતાલ)

વિભુ જે વિલસે, ચરાચરે હસે,
બધે વ્યાપ્ત વસે ગમે તે ભજુ!
પૂરે પ્રચ્છન્ને!

પતિ કાંત નર વિના નહિ અંતર,
સકલ જગત સુખ મંગલ નરવર,
પરમ કારુણિક પિતા!

ઉપાધિ શમાવો,
કમાણી કમાવો
જનોમાં જમાવો
ન મારું ગજું! નૂરે ભીંજાવો

ફકીરી

(રાગ ભૈરવ : તાલ દાદરા)

હવે શરણે પ્રભુ ચરણે દયાઝરણે !
અફસોસ, અફસોસ, અફસોસ ના કરો !

સંસારના બંધ તમામ તૂટયા,
સંબંધીઓના પણ દોર છૂટયા;
હવે રહ્યું શાશ્વત જીવવાનું,
પ્રેમે પ્રભુના પદમાં જવાનું !

પ્રિય પિયૂ પરમ મુજ દિલનો :
જલમાં, સ્થલમાં, સઘળી પલમાં :

શું કરૂં ? દયિત ! શું કરૂં ?
ખમવું, ભમવું : દિલને દમવું : શિવમાં શમવું !

વિરહાનલ

(રાગ ઝિંઝોલ: તાલ દાદરા)

નહિ કંઈ ચેન પડે ક્યાય રે, સજની ઓ!
ઘડી ઘડી પલ પલ સ્મૃતિ ગભરાવે,
આંખ ન મિંચાય નહીં જાય રે રજનીઓ!

ચિંતનથી પણ ટારવા, કશો મળે ન ઉપાય
સમજી ન હતી આવડી, વિરહાનલની લ્હાય!

બહુ બહુ યત્ન કરૂં, દિલને દિલાસા ધરૂં,
તદપિ ન શાંતિ મળે ક્યાય રે, સજની ઓ!

રાસ

(રાગ બરવા જિલ્લા. તાલ હીંચ)

કાંત

સખી ! રમીએ લો રાસ રંગમાં ?
હો મારી સાહેલી રે ! મારી સાહેલી રે !
રમીએ, રમીએ લો રાસ રંગમાં !
રંગમાં ને અંગના ઉમંગમાં રે !
સખી ! રમીએ, રમીએ લો રાસ રંગમાં !
ભરી ભરતી હૈયાની ગહન ગંગમાં હો !
સખી ! રમીએ, રમીએ લો રાસ રંગમાં !

સહુ સાથે, હો ! સહુ સાથે,
પદ પાડી ફેરા ફૂદડી !
ઉભય હાથે, હો ! ઉભય હાથે,
દઈ તાલ સરો, સુન્દરી !
તરો સ્વર્ગ નરન ભર્ગ ભરી નેત્રમાં !
હરો નિસ્સાર સંસારનો ભાર આ નાર
આ ક્ષાર ક્ષેત્રમાં !

૧ લી સખી.

લમે ઉલ્લાસપૂર, હસે હૈયામા દૂર,
વસે દેવો ના દૂર, સખી સંગમા,'

૨ જી સખી.

સખી! શુ તારૂ રૂપ રચ્યુ તાતે અનૂપ!
જીવન જગમા'

૧ લી સખી.

અહો! શોભે શો આજ સુંદરીનો સમાજ,
બને અતરનો પાજ, સરે સ્વર્ગે અવાજ,
સખી કાતા શિરતાજ સમી દીપન્તી!

કાંતા

ફરતા, સરતા, તરંગે તરંતા,
કલાઓ કરતા, સુભગોં ભરતા!
ભરી ભરતી હૈયાની ગહન ગંગમા હો સખી! રમીએ

છેલ્લું આલિંગન

(રાગ જોનપુરી ટોડી. તાલ ગઝલ)

ભેટી લે પ્રાણ મારા
સ્વર્ગોમાં ફરી તો છે ભેટવું !

પ્રીતિને ના પરહરો : તાવો !
પ્રભુને ઉછંગે, પ્યારા ! લેટવું !

ભવમાં તવ આ મૈત્રી
હમેશાં ગવાશે, જનો નહીં ભૂલે !
મરછવા બનીને,
સંભારે તો, પ્રિય ! તરો, તારો !
પ્રિયોને પ્રભુને પંથે છે જવું !

પરિશિષ્ટ

સ્મિતપ્રભાને

ક્યારે મળું, ક્યારે મળું, એની એ જ ઝંખનામાં
સ્વપ્ન વિશે એકવાર ભેટ પ્રિયાની થઈ;
ઝટ દોડી ઝાલ્યો હાથ એટલે તો પાછી ચાલી
પરમ પ્રયાસ વતી હાથ છોડાવી દઇ;
પિયુ ઝંખવાણો પડ્યો, પરિતાપ તેનો જોઇ
બીતિ બધી દૂર કરી સસ્મિત પાસે ગઈ;
સ્મિતપ્રભા જોવા માડે બીજું કૈં કરી ન શક્યો
એટલામાં અરે, હાય! આખ ઉઘડી ગઇ.

એજ સ્મિતે હર્યું હશે કૃષ્ણનું રાધાએ ચિત્ત,
સુભદ્રાએ કુંતીપુત્ર મોહિત કર્યો હશે,
એજ સ્મિતે દુષ્યન્તની ફેરવેલી હશે વૃત્તિ,
એજ સ્મિતે નગરાય સતીથી હર્યો હશે;
એજ સ્મિતે પુરૂરવ લુબ્ધ થયો ઉર્વશીમાં,
એજ સ્મિતે વિશ્વામિત્ર દર્પને હર્યો હશે;
નહીં જોઉં એવું સ્મિત ફરી ફરી-એમ જાણી,
પ્રીતમ મદાલસાનો ઘેલો થઇ ફર્યો હશે.

સૃષ્ટિસૌંદર્યથી મન ઉપર થતી અસર

(માલિની)

મધુર મધુર ધડો વાય છે વાયુ આજે,
પરમ વિમલ શોભા અન્દ્રિકાની વિરાજે,
અનુકુળ સઘળી છે હર્ષની આજ ચીજે,
અવસર નહિ આવે આ સમો કોઇ બીજે.

(અનુષ્ટુપ)

વધતું કહીને શાને વ્યર્થ મારે વધારવું ?
ફરવાને જવા ચાહું પ્રિયે ! આપે પધારવું.

(મંદાક્રાંતા)

વ્યાપ્યો આખા વપુ મહીં સુણી હર્ષ અત્યંત એને,
આવી સારી ઋતુમહિં નહીં થાય આનંદ કેને !
"ચંદ્રી વાગે પ્રિય પતિ, કહી તો પછી કેમ થારી"
ભાખ્યો એવું ટહિ-હસિ-મને પ્રેમથી હસ્ત પારી.

(રથોદ્ધતા)

સજ્જ એ ઝટપથી થઇ રહી, નૌકજ્ઞા સુખદના મને વહી,
મંદ મંદ પ્રિય સાથ ભાઉરુ, વાટમાં સરસ ઠાંક માઉરું.

(પુષ્પિતાગ્રા)

રસિક સમજીને પ્રમોદ પામી, નયનથી જોઇ રહીજ મારી સામી;
કર મહિં કરને નખાવી ચાલે, પ્રણય થકી પતિને પ્રિયા નિહાલે.

(વસંતતિલકા)

દેખાવ તો બહુ જ, સુંદર આસપાસ,
શી ચંદ્રિકા ! કુસુમદામનિ શી સુવાસ !
આનંદ એ પ્રિયતણો વધતો જ ચાલ્યો
ને હૃદ્‌થી પ્રસરિને મન માંહિ માલ્યો

(અનુષ્ટુપ)

થવા લાગી મને ચિંતા, કેમ આનું હવે કરૂં ?
હદથી વધતા હર્ષ—પરિણામ થશે ખરૂં !

(મંદાક્રાંતા)

આવી ત્યાં તો વિકટ તરુની એક વિસ્તીર્ણ ઝાડી,
કે'તા જેમાં દિવસ સમયે નીચ લોકો અનાડી,
તેમાં ચાથી કંઇ પડી ગયો વાતમાંહી વિરોધ,
આવ્યો તેના પર મન થકી તુર્ત અત્યંત ક્રોધ.

(અનુષ્ટુપ)

વિનોદ સઘળો ક્યે ક્યાં કોણ જાણે શમી ગયો;
વાતચીત પડી બન્ધ સ્વર છેક નમી ગયો.

(સ્વાગતા)

વાર તો બહુ ગઈ ન હતી જ્યા એ પ્રદેશ થકી મુક્ત થયા ત્યા
અંધકાર ટળતા અજવાળુ એ સુશોભિત મહૂજ નિહાળુ

(સોરઠો)

મન્દ સ્વરથી એક નાણુ ત્યા વહેતુ હતું
તે દેખીને છેક સર્વે તર્ક ફરી ગયા

(સ્વાગતા)

ત્યા સુધી " કદરહીન બહુ છે " વાક્ય એ ઉચ્ચરતો દુઃખમા હું,
"એજ એજ જગ માહિ સહુ છે" એમ શબ્દ નિકળ્યા મુખમા ત્યા

(પુષ્પિતાગ્રા)

જગત બધુ બહૂજ શાન્ત લાગે, અતિશય દૂર પ્રમત્ત વીણ વાગે,
ગગન પણ ખુશી જણાય છે આ, પવન મનોહર રાગ ગાય છે હા '

(અનુષ્ટુપ)

મસ્તકે પડવા માડ્યા શીત અમૃતનાં કણો,
શાન્ત કોપ થયો મારો તથા હર્ષ વધ્યો ઘણો.

(વસન્તતિલકા)

પ્રાણપ્રિયા મુજથકી હતી દૂર થોડી,
ત્યા હૂ ગયો હૃદય સાથજ તૂર્ત દોડી,

દર્શાવિને નયનથી સહુ ફેરફાર,
છાતી સમી કરી રહ્યો ધરી ધીટતાર

(દુહો)

અશ્રુ આવ્યાં આંખમાં, થયો ગળગળો સાદ '
પણ બોલી નહિ શક્યો–' આપુ–ક્ષમા–પ્રસાદ ! '

(અનુષ્ટુપ)

લજ્જા તેણે તજી દીધી સ્વસ્થ તુર્ત મને કર્યો,
બાલાએ બાલચેષ્ટાથી ચિત્તના ખેદને હર્યો

(ગીત)

શું શું ચેષ્ટા કીધી, તે વર્ણવવું નહીં ઉચિત ધાર,
અનુભવ રસિકો સમજે, બીજાને શું જણાવવું વાર '

સ્વર્ગગંગાને તીર

(અનુષ્ટુપ અને મંદાક્રાન્તા)

સખે સ્વપ્ન થયું પૂરૂં ચાલી ગઈ વિભાવરી,
રે હવે સંભળાવું હું, નહિ જોઉં ફરી ફરી.

કાલે રાતે મુજ શયનમાં અપ્સરા એક આવી,
યંત્રો ઘોડા–નવિન–કરમાં રાખીને સાથ લાવી,
મારા સામું ક્ષણ નિરખિને પ્રત્યલિત્તા લહે છે,
ધીમે ધીમે મધુર વચનો આ પ્રમાણે કહે છે.

'વિમાન લઇને સાથે, આવી છું આપની કને,
સ્વર્ગમાં ફરવા ચાલો, આજ્ઞા છે બાઇની મને'

ઉભા મારા તનુપર થયા હર્ષથી સર્વ રોમ,
આવ્યું શબ્દો પ્રિયકર સુણી દેહમાં ખૂબ જોમ.
તેનાં યંત્રો ઉપર હરખે થાઉં છું હું સવાર,
ઊડું ઊંચે તદપિ નિરખું સૃષ્ટિ સૌંદર્યસાર.

પર્વતો થાય છે નાના, રસા ખાલક જેવડી;
સરિતા સર્વ મુક્તાની માલાઓ હોય તેવડી.

જોતામાં તો થઈ ગઈ સખે પૃથ્વી અત્યંત ન્હાની,
બીજા સર્વે ગ્રહગણ વિષે ઓળખું એક શાની !

આવ્યો ત્યાંતો પરમ સુખને આપનારો પ્રદેશ,
સાહિત્યોની વિવિધ સુખનાં જ્યાં નહીં ખામી લેશ.

પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રકાશે છે, વરસે છે સુધા સદા,
અંતરિક્ષ વિશે ગાય અપ્સરાઓ પ્રિયંવદા

વૃક્ષોમાંથી પરિમલ લઈ વાયુ જે સંચરે છે,
સ્થાને સ્થાને હૃદયકમલો હર્ષથી તે ભરે છે,
મીઠો મીઠો રવ કરી કરે પક્ષિઓ સર્વ ગાન,
ક્રીડા કેરાં મંદન નિરખી છેક ભૂલાય ભાન.

"બીજું જોવા નહીં દેવું આજ્ઞા છે એમ આકરી,
માટે આપ વળો આમ, કવિરાજ, કૃપા કરી"

લીધો રસ્તો પ્રિય સખિ તણું વાક્ય એ સાભળીને,
છોડી દીધું અવર .મધળું અન્ય માર્ગે વળીને;
થોડીવારે પવન લહરી આવવા માંડી શીત,
ધીમુ ધીમુ શ્રુતિ પર પડ્યું દૂરથી કોઇ ગીત

સાંભળી વિકૃતિ મારી આંખોમાં સહસા થઇ,
ઓળખ્યો સ્વર મેં એવું અપ્સરા સમજી ગઇ.

દેખાયો ત્યાં મધુર સ્વરના જન્મનો દેશ પાસે,
ઘાટાં વૃક્ષો મહિ પણ જહીં ચન્દ્રિકા સ્પષ્ટ ભાસે·

જોયો દૃષ્ટિ સ્તિમિત કરીને સ્વર્ગગંગા પ્રવાહ,
જેથી મારો ઝટ શમી ગયો ગૂઢ મર્ત્યત્વદાહ

દર્શાવે છે કરી ક્રીડા શકુન્તો મનનો રમ
મજોડ પુલિનો પાસે રમે છે હંસ સારસ

આંખોમાંથી મુખપર પડે જેમનું બાષ્પપૂર,
તે પોતાની પ્રિય સહચરી પાસ નાચે મયૂર,
ધોળાયા છે પ્રણયરસથી જેમના ચક્ષ્વપાઙ્ગ,
રાત્રીમાગે અનુભવ કરે હર્ષનો ત્યાં રથાઙ્ગ

પશુઓ પક્ષિઓ વૃક્ષો પવનો પ્રસ્તરો મહ,
ખૂબીદાર અહીં લાગે, દીસે આનન્દમાં બહુ

ધોળા ધોળા શશિ કિરણ જે તોય માથે ગળે છે,
તેથી તેને સરસ વધતી શ્વેત શોભા મળે છે,
વચ્ચે વચ્ચે રમણ કરવા યોગ્ય દ્વીપો જણાય,
પાણી માથે ગતિ સમયના ભૂષણો ત્યાં તણાય

પારવર્તન પામે છે ચીજો ત્યાં આસપાની —
જલમાં રચના જોશો તરુ-તારક-ધામની

એ સૌ શોભા તજી દઈ હવે ધ્યાન બીજેજ જાય,
આહા ! પાસે મધુર રવ એ વીણનો સંભળાય,
જાદુ જેના અજબ ગુણથી વૃત્તિઓ મંદ થાય,
ઝાઝું તો શું પણ અવયવી ચેતનાએ ભુલાય

સ્વરથી મધને સુગન્ધ વાયુએ મન્દ વાય છે,
દીપ્યા દ્વારે ખરે કોઈ મોહિની મન્ત્ર ગાય છે

થોડે થોડે પરવશ થયું, સર્વ મારું શરીર
દૃષ્ટિ ઝાંખી, જડ બની જતાં દૂર દેખાય તીર,
પાસે આ શું સ્વપ્ન તદપિ તે મેં નહીં કાંઈ જાણ્યું
શુદ્ધિ મારી મુજ મન પછી અપ્સરાએ જ આણ્યું

જ્યાં હું આંખો ઉઘાડીને ઊતરું છું વિમાનથી
અરે રે, હાય! એમાનું મારી પાસે જન નથી

નીચે ઊંડો શ્રુતિપથ થકી ઉતરીને ફરે છે
ઝીણો ઝીણો નિસ્વન એ ચિત્તમાં શું કરે છે?
ક્યાં એ મેં તે અજબ રચના આંખથી જાય ઊડી?
એની કેમે ખબર ન પડે ગોટમાં જાઉં બૂડી!

જેની પાસે હતું જવું અપ્સરા કોણ એ હતી
એ વિચાર વિશે મારી હજી મુઝાય છે મતિ

જાણું છું કે સ્વર અજબ એ હું જરા ઓળખું છું,
તો યે શાન્તિ નહિ હૃદયને થાય એવો જ હું છું
તાજા રંગો પર શ્રુતિપથે જે પડ્યો હોય, હાય!
એનો એ છે—અચિન્ત્ય—નમે, એમ શાથી જણાય!

સ્વપ્ન અદ્ભુત એ મારું લંબાયું હોત જો કદા,
સર્વ નિશ્ચય થાત તો સંતોષી રે'ત સર્વદા

રે ! હું ક્યારે ફરી નયનથી સ્વર્ગગંગા નિહાળું !
જ્યોત્સ્ના તો એ ટળી ગઈ—થયું પામ અંધારું કાળું
દુર્ભાગી હું શયન પરથી હાય ! નીચે પડું છું,
પાછું આવે નહિ તદપિ તે સ્વપ્નને હું રડું છું

જાણું છું નામ હું તોય જણાવું કેમ આપને,
અનુમાન જ હોવાથી બહુ સંદેહ રે' મને

પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન

(પુષ્પિતાગ્રા અને દ્રુતવિલંબિત)

" અરરર મુજ હશે નસીબ કેવું
નથી મળતું કવચિદ્ માન, હાય!" એવું
કહી પછી અરણો વિશે પડે છે,
પ્રિય કવિના મુજ વેગથી રડે છે.

બહુ જ વિસ્મય એહ મને થયો,
તદન સ્તબ્ધ જ મૂઢ બની ગયો;
પણ પછી ઝટ શાન્ત જરા કરી
નિજ પ્રિયા સરખી હૃદયે ધરી.

રહી પણ ગઈ એ જરાક છાની
બહુ દિલગીર હું થાઉં એમ માની;
મુજ મુખ ભણી નેત્રને લહે છે,
અતિશય આર્તસ્વરે પછી કહે છે:—

" દીલ દયા ધરી માફ કરો મને.
દૂખી થઇ કરું છું દૂખી આપને;
અરરર જીવિત આમ ભલે જતું
સહન, નાથ, નથી મુજથી થતું.

ગુણ નથી મુજ માંહિ એક સારો
નિજ મનમા, પ્રિય પ્રાણુ, એ વિચારો,
તદપિ પ્રણય શાદને કરો છો,
મુરખ પ્રિયાપર ચાહના ધરો છો

વિષમ ટેવ પડી મુજને ખરે,
હૃદયને બહુ માન ગમે અરે !
ગુણુવિના પણ કેમ જ એ મળે ?
મફત નિર્બળતા થઈ શુ વળે !

નથી નથી નથી યોગ્ય હૂ તમારે
અંતર આ નથી રાખવૂ જ મારે,
મનથી લઈ રજા હવે મરુ છુ
પણ તમને પ્રિય મુક્ત હૂ કરુ ”

નયનથી બહુ નીર મને વહે,
હૃદય ના દ કહો કયમ આ સહે ?
નચા તો મુખથી નવ નીસર્યું,
તદપિ ચુમ્બન મે હળવે કર્યું

ધડક ધડક થાય હાય છાતી,
ધીરજ રહી મુજનીય માન જાતી,
વદન કમન જોઇને કહૂં છુ,
નકર હગારી ત્યદાજ હૂ કહૂ ? –

સામ (Psalm)

(રાગણી આશાગોડી)

માર્ગો બતાવ ઓ સ્વામી ! મને તવ પથો શિખાવ દયાના !
દોર મને તવ સત્યની માંહીં, શીખવ વિશ્વાસધાના !
મને તવ૦ માર્ગો૦

તુજ પ્રભુ મુજ તારણ કેરો દિનભર તુજ પર ધ્યાન !
મને તવ૦ માર્ગો૦

[સુધારેલો પાઠ]

માર્ગો બતાવ, ઓ સ્વામી ! મને તવ પથો શિખાવ દયાના !
દોર મને તવ સત્યમાં, શિક્ષણ આપ દયાલ !
તું સ્વામી તારણતણો દિનભર તુજ હિ ખયાલ !
માર્ગો૦

શાંતિ પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓમ્ શાંતિ સદા શિવ આપો, દયાઘન ! શાંતિ૦
સંહરો સંકટો શાપો, કૃપાઘન ! શાંતિ૦

શાંતિ, પિતા, શુભ નામ તમારું
પાપ પ્રબલ, પ્રભુ, કાપો ! દયાઘન૦

સેવક હોઇ નથી કરી સેવા
શુદ્ધ જપ્યો નથી જાપો ! કૃપાઘન૦

સ્થાન ભવાટવી, ગાન પશૂનું,
તમ કરે, પ્રભુ, તાપો ! દયાઘન૦

આંતર સપ્તપદી

(૫૬)

આ પિતા, કયા ક્રૂર કર્મો
લખ્યા મર્મો પડ્યા, રડ્યો પડ્યા ! પડ્યો !

મને ન હતી આશા
ખરે, પિતા ! મને ન હતી આશા !
તેમાં અચાનક ગંભીર ગહ્વરે
દિવ્ય સુવર્ણિત જ્યોતિ જ્વલન્ત !
સ્નેહવસ્તુ ! જ્ઞાનરૂપ ! અનન્ત !

નયન પ્રાર્થના

(૫૬)

આપ જ તાતજી દોરો હવે મને આપ૦
રોતો હું આપનો છોરો હવે૦
જગવમાં ભટક્યો બહુ ઘાટે, વાટે મળ્યા ઠગ ચોરો—
હવે૦ રોતો૦
ગર્ત્ત બધે પડતો ઝગડાતો આવી રાહુ નહિ ઓરો—
હવે૦ રોતો૦

બિરાદરોને પ્રાર્થના

(રાગ્રીગ્ર આશાગોડી)

ભેદ કરો ન મનાવો, બિરાદર! સ્નેહ૦
અન્ય અહીં નહિ વ્હાલો, બિરા૦
એક પિતા પરમેશ્વર સૌનો એ નિજ કમ બતાવો—
બિરાદર૦
પ્રાણપાર્થ કરી પુરપાર્પણ કનેશ વિશેષ પતાવો—
બિરા૦

(પદ)

વ્હાનાઓ, શામાટ સતાવો?
નાક કશો જે તેય બનાવો!
પરમેશ્વરમા પાપ પતાવો
માગૂ એ હાના!

વિશ્વપિતાના આપણ બાળો
આકડમા તો નાથે આનો!
વસુધાની વાડીમા મ્હાનો
માગૂ એ હાના!

સ્નેહગીત

(૫૬)

પોકારૂ બેસી બારણે, વ્હાલા ! ઉઘાડો દ્વાર;
વ્હાલા ઉઘાડો દ્વાર, ઓ વ્હાલા, પોકા૦

હૈયુ દેવાલય ખરૂ દીન દયાનુ દ્વાર,
યજમાનો માનવ બધા સારાનો એ સાર.
ઓ વ્હાલા, શાને લગાડો છો વાર,
ખોલો દ્વાર, આવો બ્હાર, પ્રાણાધાર ! પોકા૦

અનંત સહચારની પ્રાર્થના

(૫૬)

અત્યારે અબઘડી મળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે૦
હૃદય પરસ્પર હળીએ, ઓ પ્રિયતમે, અત્યારે૦

લગ્ન થયા તે આપણો પ્રભુ ઘરમા સહબન્ધ,
સ્મરણ કરૂ, બોલી તહીં ' શિરને સોપ્યુ સ્કન્ધ '! અત્યારે૦

કવિતા દેવીને પ્રાર્થના

(૫૬)

ઓ દેવી ! દેવી ! દેવી ! ખોલાવી એ ના શકું
તારા હૃદયના દ્વાર ખોલાવી એ ના શકું.

મલિન કર્યું હૈયુ હજી નહિ તવ આસન પાત્ર,
જ્વલતાં પશ્ચાત્તાપમાં શુદ્ધ હજી નહિ ગાત્ર.
ઓ દેવી૦

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના

(પદ)

આવો આવો આવો, દેવી
આવો આવો આજ !

માગૂ આવો આવો, દેવી !
આવો આવો આજ !

રજની ખીલે છે નવી નિર્મલ ધવલ પ્રકાશ
સાગર ગાય સુહામણું હૃદયે પ્રકટે આશ
સ્વામીના દયાળુ દેવી ! કરશો ના નિરાશ
માગૂ કરશો ના નિરાશ

દેવી આવો, આવો, આવો,
આવો, આવો, આજ !

(૫૬)

દીન ઉપર દયા કરજો, નાથ, દીન૦
વિશ્વદુરિત પરિહરજો, ઓ તારક, દીન૦

દીન છતાં અમે બચ્ચાં તમારાં કરુણા સુધારસ ઝરજો
ઓ પિતા, કરુણા૦ દીન૦

ઓ સવિતા, પરમેશ, પિતાજી ! ભર્ગ નયન માંહી ભરજો
ઓ પિતા ભર્ગ૦ દીન૦

કુસુમની બિમારી

કુસુમ મારૂં કરમાય, અરર ! હૈયુ ભરમાય,
ઉંડૂં ઉંડૂં શરમાય સખે, શું કરૂં હવે ?

"દાવાનલમા દેશના બહુ બહુ કુસુમ હણાય
સહુ તે જીવન પામવા તાત સમીપ તણાય !"

શ્રુતિ સ્વર્ગોની તોય, ભુવન જેનાથી સ્હોય,
નયનધારા તે લ્હોય, સખે, શું કરૂં હવે ?

સૌમ્ય સ્નેહોને ધામ એકલાને આરામ,
કુસુમ નિરખુ તે આમ ! સખે શું કરૂં હવે ?

પતિપત્ની સંવાદ

સ્નેહ ઝરણી! સખી! સ્નેહ ઝરણી!
રૂપ વપુ શોભાય:
દેખી દિલ લોભાય!

આવ, વ્હાલમની પાસ આવ:
સુંદરતા ખાસ લાવ:
અંતરનાં હાવભાવ
લેશ, સખી! ના છુપાવ:
સ્વર્ગોની સાચી સરણી!

કૃપાના છો નિધાન:
પ્રાણના છો જી પ્રાણ:
હું તો દાસી અજાણ:
મને આવું શું માન!
અહો સ્વામી સુજાણ!
કરો ચાહે તે પાન:
દેહીએ દીધેલું દાન!

પૂર્વાલાપ

કુસની કામિની!
દિસની દામિની!
યમની યામિની!
વ્રણની વામિની!
સહુ સંતાપની શામિની!

પીડા કંઈ હરજો જી
ક્રીડા કંઈ કરજો જી!
ઉલ્લાસે ફરજો જી!
ભાગ્યોદય ભરજો જી:
મણિરિયે 'સરજોજી', રા૦!

શાસ્ત્રોપદેશ

(રાગ ખટ: તાલ ચતુસ્ર જાતિ ત્રિતાલ)

સદા વચન સત બોલોને।
અતિશય અહિત રહ્યું અસતમાં:
સાચું કહ્યા થકી હાનિ ભલે થાય,
તદપિ ન ઇતર ધર્મ મતમાં।

सत्यमेव जयते

ના ડરવાનું: ના ફરવાનું:
વિરલ ગહન વ્રત કઠિન વિષમ સત પરમ સાધુ તણું।
ફલ પણ તેમાં ઘણું।
શાસ્ત્રો બોધે એવું ફરી ફરી
ખઈ હૃદય નિજ ખોલોને।

કાંતાનો ઉલ્લાસ

(રાગ બિહાગ તાલ ત્રિતાલ)

આજ ઉલ્લાસ ઉલ્લાસ અંતરમાં થાય !
　　સ્ફુરે ઉંડાણોમાં હાસ,
　　સ્વર્ગ સરીખો ભાસ,
　　દિવ્ય દશાનો રાગ
　　રાગિણીઓ ગાય !

નિહાળીને સલૂણી છબી,
　　પ્રીતિ વર્ષે, ને આકર્ષે, હૈયું હર્ષે ન્હાય !

કાંતની સ્મરદશા

(રાગ ભૈરવી: તાલ ત્રિતાલ)

હા! અગન ઇશ્કની જાગે!
હા! અનહદ લગની લાગે!
સંસારે મસ્ત છું!

તન, મન, ધન સહુ જલસમ વિગલિતઃ
હા! હા! હો! મસ્ત છું!

સુતનુ હૃદય સહ વળગી,
ક્ષણ પણ નવ કરું અળગી;
નયનસુમણિ શિર કલગી!
હા! હા! હો! મસ્ત છું!

ઇશ્ક છે શી ચીજ તે કવિ મસ્તને પૂછવું ઘટે,
હિમ સુનેરી પાત્રને વૈરાગ્યથી લૂછવું ઘટે;
આતશી ઇશ્ક તે છે, જેમાં સમંદર બલ જાય!
કોરઆને વેદ કહ્યું: તેમાં અહંતા જલ• જાય!

વિભુતિ વિરલ પરમની,
વિમલ, સુખદ, શી રમણી !
નવલ કુસુમ શી નમણી !

ક્ષણ પણ ન કરું અળગી !
સુતનુ હૃદયથી વળગી !
નયનસુમણિ શિર કલગી !

પારાવારે હો મસ્ત છું

કાંતને સંબોધન

(રાગ ઝિંઝોટી: તાલ ત્રિતાલ)

શા વ્હાલા લાગે નેણ્ય તમારા કોડીલા કુંવરજી !

ઉછાળો મારે શૂર, તનમાં ધન્ને પૂર;
નૈનમાં હસે નૂર, ચિંતાઓ કરે ચૂર !

ઓ મારા પ્યારા! મારા પ્યારા! મારા પ્યારા!
રેલાવો રતિધારા! ખેલાવો ખેલ સારા!
કોડીલા કુંવરજી !

અમિ સુવીર ! હૃદય કીર ! નિકટ નીર ! સુખદ તીર !
ધર ને ધીર કાં ? ધર ન ધીર કાં ? ધર ન ધીર કાં ?

અંતરમાંના ઊમળકા શા ખોલું ? જાણો છો મરજી !
જાણો છો જી મરજી !

હિંદીવીરોને સંબોધન

(રાગ પહાડીઃ તાલ તિસ્રજાતિ દાદરા, તિસ્રજાતિ દીપચંદી,
તથા ચતુસ્રજાતિ ત્રિતાલ.)

પ્રમાદને   છોડી,
કીર્તિ તરફ   જોડી,
હૃદય સમરમાં ચડો,
આગ્રહથી   દોડી;

પાછી પાની જરાએ ના ધરે:

વીરો કદાયી ના ડરે લાખો શરો સામે!
દેશને બચાવવા કે લોકના ભલાને માટે,
જખ્મ કદી પડે, શ્રમ તનને ચડે,

છતાં અન્ય નહીં ધન્યઃ

નવ ડરો, નવ ફરો, શ્રમ હરો,
ઉર ધરો જય ખરો, નમન ત્યાં ચોડી!

અંતિમ પ્રાર્થના

(૫૯)

ઊંચા વાણી મને આ સતાવે પિતા!
પ્રભુ તારક! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો!
કેંક નારકી દૃશ્ય બનાવે, પિતા!
મને પાતકીને દયાથી તારી લ્યો!

મારી હોડી ખરાબામાં તૂટી ગઈ
મારી જોડી હા! માયા તેં લૂંટી ગઈ
મારી હિંમત કેંક જ ખૂટી ગઈ
પ્રભુ તારક! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો!

મારા પાપ તણો અરે પાર નથી
મારા અન્તરમાં કશો સાર નથી
ભવસાગરે અન્ય આધાર નથી
પ્રભુ તારક! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો!

ટિપ્પણ

ઉપહાર

પૃ. ૨ ઉપર ખંડો પાડેલા છે તે મુજબ વાચવું અગ્રેજીમા સૉનેટ (sonnet) નામનો કાવ્યપ્રકાર મશહૂર છે તેનું આ અનુકરણ છે. તેમા ૧૪ ચરણ આવે છે અને ચમત્કારવાળી પ્રાસરચનાઓ થઇ શકે છે

જુવાનીના પરોડમા કવિએ પોતાના સુહૃદ સાથે શાનના અનેક પ્રદેશોમાં વિહાર કરેલા તેને કુદરતની સુંદરતાવાળા કોઈ પ્રદેશમા કરેલી આનદયાત્રાના રૂપે વર્ણવે છે એ વ્યંગ્યાર્થ વિના, કેવલ કુદરતના ચિત્ર તરીકે પણ વર્ણન હૃદયંગમ છે

સૌમ્ય વય· દુનિયાના અનુભવના તાપથી હજી પ્રખર નહિ થયેલી માટે સૌમ્ય કેવળ બાલ્યજીવન નહિ પણ શાન-જીવનનું પરોડ માટે સવારે બાલસૂર્ય ઉદય પામતા જ જેમ પર્વતના શિખર ઉપર પ્રથમ કિરણો નાખે છે તેમ જુવાનીમા કલ્પના અને બુદ્ધિ ઊંચા આદર્શો બાધે છે માટે શૈલશિખરો

અને કુજે કુજે. "આ કુજે કઈ? આ મયૂરો કોણ? સામાન્ય વાચનાર આ શબ્દોને સામાન્ય અર્થમા

નઇને પણ કાવ્યાર્થ અને તેમાનો રસ પામી શકે છે તોપણ આ સૉનેટ (sonnet) લખાઈ તે વખત અમારા મનમા ખાસ કરીને કઇ કુંજે હતી તે જાણીને કેટલાકને રસ ચિતા વધારે આકર્ષક પણ બને પહેલે દરજ્જે અંગ્રેજી સાહિત્યની કુંજ બીજે દરજ્જે પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યની કુંજ, ત્રીજે દરજ્જે યુરોપીય સાહિત્યની કુંજ અને એ કુંજોમાના મયૂરો તે એકના કવિઓ અને નાટકકારો નહિ કેમ જે મણિશંકરને સૅન્ડોર અને રસ્કિન, બેકન બાર્કીની અને માર્ટિનો, ગિબન અને હીરોડોટસ, પારકાન અને પ્લેટો પ્લુટાર્ક અને કાર્નાઈન, ગ-અ-થ અને ટ્રૅનસ્ટૅાઇ ઉપર કંઇ ઓછી પ્રીતિ નહતી દૂમા અને ગીટન, લેસિંગ હ્યૂગો અને જ્યૉર્જ ઇલિયટ, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ અને સેંટ બવ પણ એમણે ઠીક વાચ્યા હતા જુઓ જયન્તી વ્યાખ્યાન એટલે પ્રો બળવતરાયે ૨૨ કાન્તની જયન્તી નિમિત્તે વાચેલુ તા ૧૬-૬-૧૯૨૮ નુ મણિભાઇની કવિતા વિશે કેટલીક અગત માહીતી ' એ વ્યાખ્યાન યુગધર્મ પુ ૪ પૃ ૨૭૫

તરગોના સ્મિત—તા ત્યા છૂટી તરગો એજ સ્વપ્નસ્મિતો જાગ્રદવસ્થા ॥ સ્મિતોમા હપનર ભાવોનુ મિશ્રણ હોવાનો સભવ છે પણ એમના સ્મિત કેવળ આનંદનાજ નામ છે

કવિ સાક્ષે તરફનો સ્વાભાવિક આદરને લીધે તેને કુસુમો અર્પે છે તે, રમની રમતી જતી એવી સરિતા પણ સ્વીકારતી હોય તેમ ઉર પર ધારણ કરે છે આ ધન્ય દૃશ્ય જોવાને ભાગ્યશાળી થયેલા તરુઓ પણ તેથી ઉત્સુક બની ગયા! આ શ્લોકમા આવતા સમસ્મિનેનો વિલાસ, કુસુમોનુ અર્પણ, રસિક રમણીનુ તે ઉપર ધારણ કરવું અને પાસેના તરુઓનુ ઉત્સુક બનવું એ અર્થોમા કોઇ રમણી તરફના કવિના સ્નેહનું અસ્ફુટ મધુર વ્યજન છે. છેલ્લા ચરણની કલ્પના અતીવ મનોહર છે

ક્ડી સ્થાને જગતની હવામા ઘણા કાવ્યોદ્ગારો ઊડી ગયા. થોડા જ આત્માના અનુભવના કોઇ ગહન સ્થાને સચવાઈ ગ્યા .

અને તેને-તેને એટલે ઉદ્ગારોને ત્રુટિત સરખા તીણામા છે માટે તરલ

પૃ. ૩. ઈશ્વર સ્તુતિ

• સને ૧૯૧૨ મા પૂર્વાલાપ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા થયેલી ત્યારે તેના પ્રારંભમા મૂકવા રચેલી

અવતરે જે માનથી માનવી—હાથગસ્તાની પ્રાચીન • હિન્દ માન્યતાનો આ ઉલ્લેખ છે જે માનથી ગર્ભને માતા

ઉદરે અવતાર લે. અથવા જે માનવી માતાથી–મનુષ્યજાતિની માતાથી અવતાર લે. કદાચ, જીસસ ક્રાઇસ્ટ મનુષ્યમાતાથી અવતરેલ અને તેને માનવી પિતા નહોતા એ ક્રિશ્ચન માન્યતા પણ અહીં ધ્વનિત થતી હોય

કર્તાને હિન્દુઓના સર્વ દેવોમાં શંકર માટે અનન્ય ભાવ હતો.

પૃ. ૪. મારી કીસ્તી

પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું બુદ્ધિપ્રકાશના ૧૮૮૯ના ઑગસ્ટના અંકમાં. તેમાં 'કિસ્તી' શબ્દ અપરિચિત હોવાથી 'કિસ્તી' શબ્દ મૂક્યો હતો અને નીચે ફુટનોટમાં લખ્યું હતું કે 'એક નવાઈ તરીકે' એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

અન્ય દશા° : મારી જગાએ કોઈ અન્ય હોત તો આ તોફાની દશા જોઇને ડરી જાત અને ધીમે ધીમે સંભાળી સંભાળીને ગતિ કરત.

પૃ. ૫. સફરનો હતો° : સફરનો શોખ હતો...છતાં આટલાં બધાં વરસ કેમ ઝુકાવ્યા વિના બેસી રહ્યો !

પૃ. ૬. મૃગતૃષ્ણા

આકારમાં° : આકર=આકરો. ભાષાની છૂટ.

પૃ. ૮. માતાપિતાના સ્મરણ આર્ત્ત દિલે કરે છે–

આર્ત દિલથી મૃગબાલા પોતાના માતાપિતાને સંભારે છે.

પૃ. ૯ ૨મા

પૃ. ૧૦. છત્ર જેવા૦—હિંદીને મળતો છંદ છે.

પૃ. ૧૩. કલ્પના અને કસ્તુરીમૃગ

કે આપની° : આપની રાણી, કવિતા દેવી· નીચેના સંબંધથી લેવું.

આહા ! એવું°—ચિત્ર નજર આગળ ખડું થતુ જાય છે તેમ તેમ વર્ણન ચાલે છે. 'ગહન વન આ એક ઊર્દું જ થાય' અર્થાત્ આખ આગળ ખડું થાય.

પૃ. ૧૭. મારૂ જ્યહ° : કલ્પનાદસ્ય જોનાર કવિ મૃગને બચાવવા પારાધિને મારે છે. પણ તેથી બીન પડી જાય છે અને સંગીતમા ભંગાણ પડતા મૃગ મૂર્ચ્છિત થઇ જાય છે.

પૃ. ૧૮. અતિજ્ઞાન

પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયુ સુરતના 'ગુજરાત દર્પણ' નામના વર્તમાન પત્રમા–વસંતવિજય પહેલા.

ઉદ્ગ્રીવ દૃષ્ટિ કરતા : ઊંચી ડોક કરીને નજર કરતા

રાજગૃહ—ગૃ સંયુક્ત વ્યંજન નથી છતા સંયુક્ત વ્યંજન હોય તેની પેઠે અહીં આગલા હ્રસ્વને થડકારો આપી

દીર્ઘ કરે છે કાન્ત તત્સમની જોડણીમા અન્ત્ય સ્વર મિ-
વાય હ્રસ્વનો દીર્ઘ કરવાની કોઈ જગાએ છૂટ નથી લે।।
અને એ અન્ત્ય સ્વરની છૂટ કદી કર્ણકટુ લાગતી નથી ઋનાં
ઋકાર સયુક્ત વ્યંજનથી થડકારો આપે છે તેનુ કારણ
એ છે કે એનો ઉચ્ચાર 'ર'કાર યુક્ત સયુક્ત વ્યજન જેવો
જ ગુજરાતમાં થાય છે ' અમૃત ' નો ઉચ્ચાર ' અમ્રત '
કે ' અમ્રુત ' જેવો જ થાય છે, બહુ બહુ તો એ સ્વર છે
એમ પ્રતારવા એ સંયોગ નિર્બળ હોય તેવો ઉચ્ચાર થાય
છે. કવિનું ઉપાદાન બોલાની અને સભળાતી ભાષા છે એ
જોતા આ દોષ ન ગણાવો જોઇએ. અથવા કવિની સુક્ષ્મ
છૂટ ગણાવી જોઇએ ' વિકૃતિ ' ' શતશૃગ ' વગેરે શબ્દોમા
કવિએ આગળ પણ આવા પ્રયોગો કર્યા છે

અનિષ્ટભાજનેઃઅનિષ્ટ પાત્ર, કુપાત્ર એવા દુર્યોધને.
પૃ ૧૯ ત્રિકાળનું જ્ઞાન' સહદેવને ત્રિકાળનુ જ્ઞાન હતું પણ
કોઈ આપનનુ ભવિષ્ય કોઈ પૂછે નહિ ત્યા સુધી ન કહી
શકાય એવું એને બંધન હતુ

પૃ. ૨૦. લઈ જઇને° પ્રિય અર્થાત્ પ્રિયાને, વક્ષતી
નર્મા-કહેના છાતી સરસી લઈ જઈને, તેને મસ્તકથી
પોતાના હાથે ઝાલી રાખીને, તેના ઉપર પોતે (સહદેવ)
નમી રહ્યો. ચિ (સુદર છે

રહી જરી°. એ સ્થિતિમાં થોડીવાર રહીને, કંઇ વિચાર આવતાં છૂટા થાય છે

આ બે શ્લોકોમાં, સહદેવને દ્રૌપદીનું અનિષ્ટ ભાવિ પ્રત્યક્ષ થતાં કરુણાજન્ય સ્નેહ થાય છે તેથી તે ભેટીને ચુંબન કરવા જાય છે, અને એટલામાં, પતિએ પત્નીનું કરવું જોઇએ એવું રક્ષણ તે કરી શકવાનો નથી માટે, ચુંબનનો તેને અધિકાર નથી એમ વિચાર આવતાં આશ્લેષ છોડી દે છે

પૃ. ૨૩. રાજહંસને સંબોધન

પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે ૧૮૯૦ મા બી. એ. ની ડીગ્રી લીધી તે પ્રસંગ ઉપર તેમને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખાયેલું "કૉનવૉકેશનમાંથી નીકળતા જ ગ-અ-થના ફા-ઉસ્ટ (ઇંગ્રેજી તરજુમા) ની એક નકલ એમને માટે ખરીદીને જ કૉન્વોકેશનમા ગયો હતો, જે તેમા કાગળ સાથે, એમણે આ કવિતાનું પાકિટ મારા હાથમાં મૂક્યું, ને મેં એ ચોપડી એમના હાથમા મુકી દીધી." એ સંબંધી પ્રો. ઠાકોર લખે છે—મારી પાસે આ °**સંબોધનની** મૂળ પ્રત છે, તેમા

સખે રાજહંસ

એમ મથાળું છે, અને અતે

"ચાહી પ્રવાસ બાકીનો સુખરૂપ થજો તને .
અભિનન્દન આપું છું પ્રિય, ઉલ્લાસથી તને"
હું છું તારો
સારસ.

એ પ્રમાણે અંત છે. પૂર્વાલાપમા આ મથાળું અને આ અંત બન્ને છોડી દીધાં છે, તે યોગ્ય જ કર્યું છે.

ક્ષણ સુખતણી આવી પાછી કદાચ મળે નહીં;
અવર વિસરી એકત્વે થા તું સાંપ્રતની મહીં!

એ પંક્તિઓ જ અંગત આશીર્વાદ કે સલાહ કે સામાન્ય ચિત્રની અંતિમ રેખા તરીકે ઉત્કૃષ્ટ છે.

જયન્તી વ્યાખ્યાન. યુગધર્મ ૪,૨૭૭.

પૃ. ૨૪. વસંતવિજય

૧૮૯૦ ના જાન્યુઆરીના બુદ્ધિપ્રકાશમાં મકરન્દની નીચેની ટીકા સાથે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયું છે,

આ કાવ્ય મારા એક મિત્ર—જે મુંબાઈની યુનિવર્સિટીના ગ્રાડ્યુએટ છે તેમનું રચેલું છે. એમનું **મારી કિસ્તી** નામે કાવ્ય આ ચોપાનીઆમાં અને **અતિજ્ઞાન** બીજે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. **વસંતવિજય** વિરલ સ્વાનુભવરસિક કાવ્ય છે. આ કાવ્યના અર્થ અને મર્મના પ્રકાશન સારૂ જ્યાં જ્યાં જરૂર છે ત્યાં ત્યાં હું નીચે ટીકા આપું છું. સર્વ ટીકાની જવાબદારી મારે શિર છે. એક બે સ્થળ સિવાય તેમાં કવિનો કશો ભાગ નથી. મકરંદ.

આ કાવ્યની કથા મહાભારતના આદિપર્વના સંભવપર્વના-પાંડુપરમ નામના ૧૨૫ મા અધ્યાયમાંથી લીધેલી છે; એ અધ્યાયના પ્હેલા બાર શ્લોકમાં જ આ કાવ્યનું વસ્તુ આવી જાય છે. એક વખતે પાંડુ રાજા મહારણ્યમાં શિકાર કરતો હતો. ત્યાં કિંદમ નામે મુનિ અને તેની ભાર્યા મૃગ-મૃગીને રૂપે મનુષ્યોની લજ્જા મૂકી રતિ કરતાં હતાં. મૃગ જાણી પાંડુએ તેમને બાણથી ભેદી નાખ્યાં. મરતાં મરતાં

પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ને તપસ્વી ઋષિપુત્ર પાંડુને શાપ દીધો કે સર્વ પ્રાણીઓના હિત અને ઈપ્સિતકાળમાં ન મારી કામમોહિતની હિંસા કરી માટે હે મૂઢ ! તારો પણ એવી જ અવસ્થામાં અન્ત આવશે ઋષિના મરણ પછી શોકદુઃખાર્ત પાંડુએ વનમાં તપ કરી દેહ પાડવાનો વિચાર કર્યો તેની બે સ્ત્રીઓ—કુન્તી તથા માદ્રી—એ કહ્યું કે અમે પણ કામસુખ તજી ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી તારી સાથે તપ કરીશું પછી તેઓ વનમાં—ગયા અને શતશૃંગ વગેરે પર્વતોમાં ફર્યા (ત્યાં પાંડુથી ભિન્ન કારણથી કુન્તીને ત્રણ અને માદ્રીને બે પુત્ર—પાંચ પાંડવ—થયા) અધ્યાય ૧૧૮–૧૨૪ હવે આપણા કાવ્યની કથા શરૂ થાય છે એક પ્રસંગે વસન્ત ઋતુમાં વનમાં ફરતાં વનની શોભા જોઈ પાંડુના હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થયો માદ્રીએ વાર્યો છતાં પાંડુ કામને દાબી શક્યો નહિ શાપનો ભય છોડી બળથી માદ્રીને ગ્રહણ કરતાં પાંડુ કિન્દમ ઋષિની અવસ્થામાં મરણ પામ્યો આટલા પ્રસંગને લઈ આ કાવ્ય રચ્યું છે એમાં વસંતનો તપ ઉપર વિજય વર્ણવ્યો છે કેટલીક વાર કામ ઈન્દ્રિય-નિગ્રહને જીતે છે અને અનિષ્ટના પૂર્વજ્ઞાનથી તેથી દૂર રહેવા કરેલો નિશ્ચય વિકારના પ્રાબલ્ય આગળ જતો રહે છે તેનું કવિએ યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું છે સદ્ અને અસદ્ વૃત્તિનો વિરોધ થતાં મનમાં કેવી અકળામણ થાય છે, મનમાં કેવા

જુદા જુદા ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, મન કેટલી વાર સત્કર્મનો (કે ઇષ્ટકર્મનો) નિશ્ચય કરે છે ને કેટલી વાર તે નિશ્ચય તોડી પાડી નિર્બળ થઈ પડે છે અને અંતે કેવી રીતે અસદ્ (કે અનિષ્ટ) વૃત્તિનો જય થાય છે, મનુષ્ય સદ્ ઇષ્ટનું જ્ઞાન છતાં અસદ્ અનિષ્ટ કૃત્ય કરે છે તેનું રમમય ચિત્ર કવિયે અઘુત્તમ કૌશલ્યથી આપ્યુ છે નીતિશાસ્ત્રનાં એક ઉપયોગી તત્ત્વનુ ઉદાહરણ આપતા કવિયે પરોક્ષ રીતે પ્રશસ્ત ઉપદેશનુ યોજન કર્યું છે સ્વાનુભવગમ્ય કવિતાનાં ત્રણે વિષય—સૃષ્ટિરચના પ્રસગ અને જનસ્વભાવ—નો એમા સમાવેશ થયો છે વર્ણન, વૃત્તાત અને મનોવૃત્તિના ચિત્રમા છેલ્લાનું ચિત્ર વિશેષ મહત્ત્વનુ છે અને તે આ કાવ્યમા અદ્‌ભુત છે

શ્લોક ૧ [નદી નાથ°] કાવ્યની કથા ત્રીજા શ્લોકથી શરૂ થાય છે પણ પ્રસ્તાવના દાખલ વચમાથી એક શ્લોક કહાડી કવિયે પહેલો મૂક્યો છે ચમત્કારની આ એક યુક્તિ છે માદાની આ પાકુપ્રતિ ઉક્તિ છે

શ્લોક ૨ [હજારો વર્ષો° ચોથુ ચરણ પ્રથમ આ પ્રમાણે હતુ—વગી જો કે વેગા અર્મીમ શતશૃગે વિચરતા] ચરણ ૧ અન્વય એ (ઉપરના) વચન નિકળ્યાને હજારો વર્ષો વહી ગયા ચરણ ૨ 'ખરે' આ શબ્દ નિર્થક

નથી આટલા વર્ષ પછી ઉપલા વચન વિસ્મૃત થયા હશે એમ લાગે પણ કવિ કહે છે કે ખરે તેમ નથી મારા મનમા તો તે હજી આજ બોલાતા હોય એમ રમી રહ્યા છે અને તેના વક્તા શ્રોતા હજી મારી નજર આગાઢી છે. સ્થિતિનો પૂર્ણ અનુભવ કરવા કવિ સર્વ ચિત્ર પ્રથમ કલ્પના દ્વારા પોતાની સમક્ષ ઉભુ કરે છે ચરણ ૨ 'સહુ' અવબત્ત, સહુ સહૃદય, કવિના ભાવ અનુભવનારા ચરણ ૪, 'અસીમ' ખરેખરી રીતે અસીમ નહી પણ એટલી લાબી કે સ્મૃતિ રહેવા માટે અસીમ લાગતી *

શ્લોક ૩ [ગિરિના॰] પ્રાન્તમા કોઇ=કોઇ પ્રાન્તમા પર્ણકુટી=પાદડાની બનાવેલી ઝુપડી બન્ને રાણી=કુન્તી અને માદ્રી કરતા કાળ ત્યા ક્ષય (કાળનો ક્ષય કરતા) સાધારણ રીતે, કાળ સર્વનો ક્ષય કરતો કહેવાય છે પણ 'કાળનો ક્ષય કરવો' ઇંગ્રેજી 'To kill time' આવા વાક્યોમા એ કલ્પનાનો વિપર્યય થાય છે કાળ એકમા અવિભક્ત અને વિભાજક ને બીજામા વિભક્ત અને વિભાજ્ય કલ્પાય છે

* 'અસીમ' કે 'નિરવધિ' શતશૃગનું પણ વિશેષણ લઇ શકાય એ નિરવધિ શતશૃંગ પર્વતમા ફર્યાને સમય વહી ગયો છે તેનો ધ્વનિ એવો પણ હોય કે એ નિરવધિ શતશૃગ એજ જાણે નિરવધિ કાલનુ રૂપ અને વેળા, વખત તેમા ફરતો ફરતો વહી ગયો છે સંપાદક

શ્લોક ૪. [નિદ્રા°] ' દુઃસ્વપ્નદર્શન. ' આ અપશકુન અવિશ્રમાણુ અનિષ્ટની સૂચના કરે છે. તેમ જ વળી મનની અસ્વસ્થતા થતાં તે અસ્વસ્થ થઈ પોતાના અહિતમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ચરણ ૩. " જૈ " આ કવિ આવી જોડણી મધ્ય સુલભતા માટે નહિ પણ પોતાની પદ્ધતિને અનુસરીને કરે છે. કવિની પ્રાન્તીય ભાષા ઘણે ઠેકાણે જણાઇ આવે છે.

શ્લોક ૫. [ધીમે શયનને°] શબ્દો એ-પહેલો શ્લોક આખો. પહેલો શ્લોક આ જગાનો છે પણ ત્રી ઉપર આપ્યાથી અહીં તેનું પ્હેલું ચરણ જ મુક્યું છે. એ. શ્લોક પ્હેલો મુકવાથી પ્રસ્તુત વિષયના એકદમ અકૃત્રિમ આરંભ સાથે વાચનારની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. કાવ્યનો યોગ્ય રીતે આરંભ કરવો એ કુશળતાનું કામ છે.

પૃ. ૨૫. શ્લોક ૬. [પ્રિયે માઠી°] આહ્નિક=નિય- મિત સમયે કરવાના સંધ્યાપૂજાદિ નિત્ય કર્મ.

શ્લોક ૭. [ન જવાનું૦ પ્રથમમાં ' જાગૃતિ ' શબ્દ છે.] ચરણ ૩, ૪. સાધારણ રીતે નિદ્રા આવી અને ગઇ એમ કહેવાય છે. અહિં કવિયે એથી ઉલટી કલ્પના કરી છે કે જાગૃતિ (જાગૃત અવસ્થા) આવી, ક્ષણવાર રોકાઇ અને પાછી ફરી ગઈ. આ કલ્પના પણ યુક્ત છે જાગૃત અવસ્થામાં નિદ્રા આવે તેમ નિદ્રાવશતામાં જાગૃતિ આવે.

હતી અને હતી ના અનુપ્રાસથી દોર ભાસરો કે એના એ શબ્દથી અનુપ્રાસ મેળવ્યો છે પણ વાસ્તવિક રીતે 'થઈ હતી' ને 'ગઈ હતી' નો અનુપ્રાસ છે

શ્લોક ૮ [સાર થયુ°] માથી 'મિના', પોતાને દુસ્વપ્ન આવ્યા છે અને ઉન સ્વસ્થ નથી તે

શ્લોક ૯ [કમારી તમનાઓના°] ચરણ ૩, ૪, સ્થલ અને કાલ (રાત્રીનો) શાંત છતા તે બન્નેને એ અવાજો ભાવતા હતા, માફક આવતા હતા, શાંતિ અને નાદનો વિરોધ લાગતો નહોતો " એકના એક સ્વર ચાલ્યા જવાથી સ્વરભેદના અભાવને લીધે સ્વર શાંતિમા ભળી જતા હતા, બે જુદા ભાવ એકાકાર થઈ જતા હતા સરખાવો

" એ નાદ વડે નિઃશબ્દ શાન્તિના રાજ્ય વિશે,*
" નવ ભંગ થતો કંઈ લેશ,—શાન્તિ અદકી જ દીસે

કુસુમમાળા (રા નરસિંહરાવ કૃત)×

---

* શાન્તિમા ભગ્નાભાસ કરનાર અપ્રધાન શબ્દ શાન્તમા જ ડુબી જઈ શાન્તિ પૂર વ્યાપી રહેતુ —શાન્ત સ્થળ તથા કાળને શાંત છતા એ શબ્દો ભાવતા હતા, અનુકૂળ થતા હતા તદ્રૂપ થઈ શાન્તિ ભિન્ન જણાતા જ નહોતા—આ રીતે અર્થ તર્જુ ખૂબીદાર છે પ્રિયવદા ૧૮૯૦ પૃ ૧૩૨

× આ કુસુમમાળાના ઉદાહરણને સર્વથા વાક્ય ભાગ્યે પકડી લ્યા તો શાન્તિનું જોર પ્રધાન હોય, કોઈ વિરલ શબ્દ કદી આવે

શ્લોક ૧૦. [વહે ધુંડો°] ચરણ ૨. 'આજે' ન હોય તો પ્રભાત થવા આવ્યું છે તે માટે ઘણા થોડા તારા છે એમ કહી શકાય.

પૃ. ૨૬ શ્લોક ૧૨ [ઝાંખી ભરેલ°] ચરણ ૧. 'ઝાંખી ભરેલ' એ 'જલનું' વિશેષણ છે, 'સ્થિરતા'નું નહિ. ચરણ ૨. 'કર્યંહિએ' અર્થાત્ પ્હેલાં માદ્રી સાથે અહિં વિલાસ કર્યો હતો તે વગેરેમાં. રાજાની વિકૃતિની અહિંથી કંઇક શરૂઆત થાય છે, તેમાં 'માદ્રીવિલાસ' સરને વિકૃતિનું પ્રથમ કારણ કરવામાં કવિયે બહુ કૌશલ વાપર્યું છે. ચમત્કારમય અને તે છતાં અકૃત્રિમ આકસ્મિકતાથી એક પછી એક વિકારોત્પાદક કારણો આવી મળે છે.

શ્લોક ૧૩ [અનિદ્રા શ્રમથી°] ચરણ ૨. ધૈર્ય અંશ —વિકારના પ્રાબલ્યને મદદ કરનારૂં આ એક બીજું કારણ છે. ચરણ ૩, પૂર્વનાં—ગૃહસ્થાશ્રમના. સ્મરણોમાંજ,—નિદ્રા ન

તો તે ઊંઘ પડતાં જ મદછાના બળે શાન્તિ અધિક જ જણાય,—જેમ અંધકારમાં જરાક ભડકો થઇ જતાં રહેતાં અધકાર વિશેષ વ્યાપે, તેમ—; એ કારણથી જ શાન્તિભંગ નથી થતો એમ અભિપ્રાય છે. આ સ્થળમાં, તમારાંના નાદમાં પણ આ કારણ અસંભવનીય નથી. પરંતુ મકરંદનું કારણ વધારે સુઘટિત છે.

શાકર પૃ. ૧૩૨.

આવે ત્યારે ઘણી વાર વિચારપરંપરા ઉત્પન્ન થઈ કાર્યથી કારણ કે ઉત્તરથી આદ્ય એ ક્રમમા થઇ ગયેલી બિનાઓનું સ્મરણ થાય છે સરખાવો "I've thought of all by turns, and still I lie sleeploss. Wordsworth રાજાના ક્રમનમીએ પૂર્વના સ્મરણના વિલાસે વિકારને સહાયતા કરી

શ્લોક ૧૪ [થવા માડયા°] ચરણ ૨. અન્વય, ઉંડેલી સૃષ્ટિના સહુ વિષમ સ્વર સાથે ભળે (એમ થવા માડ્યું). વિવિધ પ્રાણીઓના જુદા પડતા સ્વર સઘળા સાથે ભળી કાનપેર આવવા લાગ્યા. ચરણ ૪. ' નવીન સરખો '=કંઇક નવો અને કંઇક જુના સાથે ભળી જતો.

શ્લોક ૧૫. [કોલાહલ થવા°] ચરણ ૩, ૪. સહોક્તિ અલકાર. આક્ષોભનું વધવું 'વધે' શબ્દથી કહેલું છે અને રક્તિમાનું વધવું 'સાથે' ના અર્થના સામર્થ્ય ી માલમ પડે છે. સરખાવો

सह मणिवलयैर्हि बाष्पधारा गलन्ति काव्यप्रकाश.

(મણિવલયનિ સાથે આસુધારા ગળે છે.)
ચરણ ૪ મા ' એ ' શબ્દથી અલંકાર કથળી જાય છે, ' વધે ' જાણે પ્રથમ રક્તિમા જોડે આવી ગયો હોય એમ આભાસ થાય છે, અને ' વધે ' પ્રધાનતાથી ' આક્ષોભ 'નો

વિધેય છે એ પ્રતિપત્તિ બરાબર થતી નથી. 'એ' ને બદલે 'ત્યાં' હોય તો દોષ ન આવે.*

શ્લોક ૧૬. [વૃક્ષો અદસ્ય°] ચરણ ૧. 'અદસ્ય', પ્હેલાં અદસ્ય હતાં તે હવે પ્રકાશથી દેખાય છે. ચરણ ૨ દડે છે ગબડે છે, આંસુ દડદડ પડે છે આ વાક્યમાં આ શબ્દ વપરાય છે, ચરણ ૩. 'તજી' નું કર્મ 'દેશ' છે અને 'ચડે છે' નો કર્તા 'ચક્ષુ' છે. આ શ્લોકમાં 'પડે છે,' 'દડે છે' 'ચડે છે,' અને 'અડે છે' આ ચ્ચાર શબ્દો વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદ હોવા છતાં તેમના અર્થ કંઇ જુદી જુદી છાયામાં જાય છે. 'પડે છે,' શુદ્ધ વર્તમાન, 'દડે છે'=દડતા માલમ પડે છે, 'ચડે છે'=શુદ્ધ વર્તમાન, 'અડે છે"=અડતા માલમ પડે છે. ચરણ ૪. 'નભને અડે છે,' ઘણી ઉંચાઈ માટે આ કલ્પના સાધારણ છે. સરખાવો.

"નભ ચુંબતિ આ ચેતિ માળ ગિરિરાજનિ ભીભી"

કુસુમમાળા.

"प्रासादमभ्रंकषमारुरोह" कालिदास.

---

* 'એ'='પણ' એમ લઇએ તો આ ક્ષતિ થાય ખરી પરંતુ 'એ'='તે' એમ કેમ ના લેવાય ? એ સહુ અજ્ઞાસ ઉપર કહેલો અરુણોદયથી થયેલો બધો કોલાહલ પૂર્વના રશ્મિમાં સાથે વધતા હતા-યો-આમ અર્થ, સુઘટિત થાય છે

સદર પૃ ૧૩૨

૧૩૪

પૃ. ૨૭. શ્લોક ૧૮ [ઉગી જેનો°] ચરણ ૧ આદનાયેન , સૂર્યનો પ્રકાશ વધ્યો તેથી ચરણ ૨ પ્રિય સખી = માદ્રી ચરણ ૩ મનહર વસનપ્રસર

सुपुष्पितवने काले कदाचिन्मधुमाधवे ।
भूतसंमोहने राजा सभार्यो व्यचरद्वनम् ॥

महाभारत

(અર્થ—માગ પુષ્પવાળા વનમા, પ્રાણીઓને મોહિત કરનારા ચૈત્ર વૈશાખના કાળમા રાજા ભાર્યા સાથે એક સમે વનમા ગયો) માદ્રીને સાથે લીધા પહેલા રાજા વનમા ફરી વિકૃતિ અનુભવી સ્નાન કરી આવ્યો એ પ્રસગ આપણા કવિયે ઉમેર્યો છે, મૂળમા નથી ચરણ ૪ ‘શેની શી,’ શેની અને કેવી જાત ની અસર થાય છે તે સમજાતુ નથી અને તે શાથી થાય છે તેપણ સમજાતું નથી વિકાર ચોરની માફક મનમા પ્રવેશ કરે છે ‘શેની શી’ ને બદલે ‘શેની આ’ પદ મૂકયુ હોય તો અર્થ આવો ચમત્કારી ન થાત

શ્લોક ૧૯ [સૃષ્ટિ સૌંદર્યને°] ચરણ ૨ “રોમાચ” સાત્ત્વિક (વિકાર કે સક્ષોભના બહાર દેખાતા ચિન્હ) આઠ છે સ્વેદ, વૈવર્ણ્ય, વેપથુ, સ્તભ રોમાચ સ્વરવિકાર, અશ્રુ અને પ્રલય ચરણ ૪ ‘યોગાધત્વ’ યોગથી રસ

પુગયપુના જતી રહે છે, માટે યોગનુ પરિણામ ગમિતકરિ આના પરૂ શબ્દમા જણાવે છે સરખાવો

ખેદાભ્યાસજડ ક્વ નુ વિપર્યયાવૃત્તકૌતૂહલ

કાલિદાસ

શ્લોક ૨૦ [ઉડે, દોડે°] ચરણ ૪ મહિ=માટી વિનાના મેદાનમા

શ્લોક ૨૨ [પુ° કરી°] ચરણ ૨ "ઇચ્છા વિરુદ્ધ આગ્રહ સજવો એ પણ ઇચ્છાથી જ થાય છે પણ 'ઇચ્છાવિરુદ્ધ' મા ઇચ્છા તે વિકાર ઉત્પન્ન કરેલા રંગ અનુભવવાની ઇચ્છા ચરણ ૩ આશ્રમ અર્થાત વાન પ્રસ્થ 'આશ્રમ ધર્મનાથી'' આશ્રમના ધર્મથી માટે આવો, પ્રયોગ ચાલે નહિ, માટે 'નાથી' એ આખુ પંચમીનો પ્રત્યય સમજવો

પૃ, ૨૮ શ્લોક ૨૪ [ઉદ્યો°] ચરણ ૨ સાત્ત્વિક=

---

* 'છઠ્ઠે પછી જરા નિદ્રા પૂર્ણ વીસરવા વન"

'વન વીસરવા'—એટલે વનમા દીઠેલા પદાર્થ, વનમા રહેનાર જોઇ થયેલા વિકાર ક્ષોભનુ મર્દન કરી નાખવા એ વિકાર જનક વનલીલાને વીસરવાને

આ કવિ આ રીતે એકજ શબ્દમા (જેમકે અહિ 'વન' એ શબ્દમા) ભરપૂર અર્થભાર ભરવાનુ કૌશલ સારુ ધારણ કરે છે એથીજ હાલ નૃપતિ વિસર્યો સવાર (શ્લોક ૩૦)

સત્ત્વગુણવાળી. ચરણ ૪. 'પડે દષ્ટિ માટે,' વનની શોભાથી આકર્ષાઈ કે તે જોવાની ઈચ્છાથી નહિ, પણ દષ્ટિ તે તરફ ગઈ માટે. વિકૃતિ હવે રહી નથી તે જણાવવા આ પદની જરૂર છે.

શ્લોક ૨૬ [માદ્રીજ માત્ર°] ચરણ ૪ "હા !" માદ્રીને તાપસી થવું પડયુ તે રસિક કવિને પસદ નથી પડયું.

શ્લોક ૨૭. [ક્ષીણા વાલ્કલને°] ચરણ ૧. 'વલ્કલ' આ શબ્દ અહીં વસ્ત્રના જ અર્થમા છે.*

શ્લોક ૨૮ [નથી શુ°] ચરણ ૧. 'કુંતાજી', રજપૂત કુટુંબોમા નામને છેડે 'જી', મુકવામા આવે છે. વર વહુના પઠાડી "જી" પદ મુકે એવો પણ રીવાજ છે. ચરણ ૩ રાજા વિલાસની ઈચ્છાથી માદ્રીને વનમા આવવાનું કહેતો નથી, પણ, તે એકલી છે ત્યારે કાલ નિર્ગમન કરવા તેને સાથે ચાલવાનું કહે છે.

હેમાં પણ, રહવારે બનેલો બનાવ,–વિકારક્ષોભ, રહેવું શયન, અને તે દાખવાનો નિશ્ચય ' એ બતાવવા 'રહવાર' શબ્દ અર્થઅર્થ રાખ્યો છે,-તે સરખાવો. આ કવિની સર્વ કાવ્યભાષા જ અર્થ-ભારથી ભરેલા શબ્દોવાળી છે, ધન, સંક્ષિપ્ત છે, નિરર્થક, ક્લિષ્ટ પ્રાણાયામ કરનારાં વચનોવાળી નથી. આ ગુણ સંપાદન કરવો ઘણો કઠણ તથા વિરલ છે. સદર. પૃ ૧૨૩

* "વનવાસ હતો માટે વલ્કલ અર્થ લેવો જ ઉચિત છે વલ્કલ પણ ક્ષીણ હોઇ શકે કેવલ કવિની કલ્પના ગણીએ

પૃ. ૨૯. શ્લોક ૨૯. ચરણ ૧. 'પ્રસંગ', સવારનો પ્રસંગ. 'સિદ્ધાન્ત,' દૃઢ આગ્રહ 'શાને થયું' ઇત્યાદિ. શ્લોક ૨૨ મો જુવો. ચરણ ૨. 'વિસરી ગયો,' સિદ્ધાન્તની જાણી જોઈ અવગણના કરી કે તેથી ઉલટું આચરણ કરવા ઈચ્છા કરી એવો અર્થ નથી. પ્રસંગ બદલાયાથી અગાઉ કરેલો નિશ્ચય તેની સ્મૃતિમાંથી ખસી ગયો એટલો જ આશય છે. ચરણ ૪. 'ભર્ત્તા—સ્વામી'. અર્થ વધારે દૃઢ કરવા 'ભર્ત્તા'નો પર્યાય ફરી વાપર્યો છે. 'થયો,' જાણીજોઈને નહિ પણ અજાણતાં જ સ્વામી માફક પત્નીને લઈ ફરવા લાગ્યો. હજી એ કાન્ત થયો નથી.

શ્લોક ૩૦ [શાન્તિ મહીં°] ચરણ ૨. 'સ્વાર,' સવારની બિના અને નિશ્ચય. ચરણ ૩. 'નહી કરી શકી,' પોતાનું ચાલ્યું નહિ તેથી નહિ પણ તેને સુઝ્યુ જ નહિ તેથી. આનું પરિણામ શું થશે તે જાણતી નહોતી તેથી આવતી આપત્તિને તે અટકાવી શકી નહિ.

ચરણ ૪. વિધિ=દૈવ, નશીબ, અદૃષ્ટ. સરખાવો

न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञां तु ग्रसते विधिः ।
विधिपर्यागतानर्थान् प्राज्ञो न प्रतिपद्यते ॥

महाभारत.

અર્થ—બુદ્ધિ વિધિને પહોંચી શકતી નથી, પણ બુદ્ધિને

તો વિધિ પ્હોચી વળે છે. વિધિથી આવેલા અર્થોને બુદ્ધિવાળો જાણી શકતો નથી.

શ્લોક ૩૨. [વહી જતાં°] કવિના વર્ણન સાથે વર્ણનની ભાષા પણ મનોહર છે, તેમ યોગ્ય વૃત્ત પસંદ કરવામા તેની કુશલતા છે.

શ્લોક ૩૩ [વસંતે સ્થાપેલું° બીજું ચરણ 'નવા લીલાં વસ્ત્રો°' એમ હતું] ચરણ ૨. 'લીલા'=તાજાં આ અર્થમાં આ શબ્દ ઘણીવાર વપરાય છે. ચરણ ૩. સરખાવો

पलाशैस्तिलकश्चूतैश्चंपकैः पारिजातकैः ।
अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फलपुष्पसमृद्धिभिः ॥
जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम् ।
पांडोर्वनं तं संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥

महाभारत

(અર્થ—પલાશ, તિલક, આંબા, ચંપા, પારિજાતક અને ફ્લપુષ્પની સમૃદ્ધિવાળાં બીજાં ઘણા ઝાડથી જુદી જુદી જાતના સરોવરોથી અને પોયણીઓવાળા તળાવોથી શોભતા તે વનને જોઇને પાંડુના હૃદયમા કામ ઉત્પન્ન થયો.)

શ્લોક ૩૪ [ઉછળ્યું°] નર્મ=ગમ્મત.

પૃ. ૩૦. શ્લોક ૩૫. ચરણ ૧. 'ઉત્તુંગ નમ્ર.' ઉંચા છતાં ફળભારને લીધે નમેલા. 'સહકાર,' સુગંધી જાતના

આંબા. ચરણ ૪. 'મિત્ર', વસંત કામનો મિત્ર કહેવાય છે.
मन्मथसुहृत्कालः

(काव्यप्रकाश)

શ્લોક ૨૭. [ધીમે ધીમે°] આખા કાવ્યના વર્ણનાત્મક શ્લોકમાં આ શ્લોક સહુથી વધારે રમણીય છે. ચરણ ૧. જે પ્રમાણે પવનની મન્દ મન્દ લહરીઓની ગતિ થાય તેજ પ્રમાણે આ લીટીના શબ્દો વહ્યા જાય છે. 'ડોલતો', મન્દ વાયુ ઘડીમા રહી જતો લાગે અને ઘડીમા ધીમે ધીમે આવતો લાગે તે આ શબ્દથી તેમ તેના અર્થથી સંપૂર્ણરીતે પ્રકાશિત થાય છે. ચરણ ૨. 'નેત્રને તૃપ્તિ થાય,' પરિમળ પ્રસરે તેથી નહિ પણ સ્વતન્ત્ર રીતે વનની લીલા જોઇને. સ્પર્શ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ એ સર્વ ઇંદ્રિયોની તૃપ્તિનાં સાધન આવી જાય છે. ચરણ ૩. 'કોણ જાણે કયહિ' * સરખાવો

* કોયલના ગૂઢ ગાનનૂં આ સાદું પણ અત્યંત કવિત્વ યુક્ત વર્ણન અતિ રમણીય તથા અદ્ભુત છે. મકરન્દે કુસુમમાળાની...લીટી સરખાવવાને સૂચવ્યું છે. પણ એ લીટી આ સાદી પણ તેથીજ કરીને વધારે સુદર લીંટી કરતાં જ કવિત્વ ગુણમાં નિ:સંશય ઉતરતી છે. 'ઝાડના ઝુંડમાં છુપી' એટલું પણ સવિકલ્પક જ્ઞાન હોવાથી એ લીંટીમાં કોયલનું—અને હેના ગાનનું—નિગૂઢપણું સંપૂર્ણ પ્રદર્શિત થતું નથી, ક્ષત થાય છે. અને આ

કોયલડી રહિ છુપી ઝાડના ઝુડમા રે (કુસુમમાળા)

Thrice welcome, darling of the spring
Even yet thou art to me
No bird but an invisible thing
A voice, a mystery *Wordsworth*

(આવી ભને મિઠિ વસતનિ કોકિના ! તુ
પક્ષી નથી હજિ સુધી મુજ ઇન્દ્રિયોને,
તુ કો અદશ્ય ચિજ છે સ્વર ને રહસ્ય)

લીટીમા 'કોણ જાણે ક્યહા બેશીને' એ રમણીય અનિશ્ચિતતાના શબ્દોથી એ ગૂઢતા ઘણી જ સુદર રીતે બતાવાઇ છે આથી પણ વધારે અનિશ્ચિતતામા લિપ્ત થએલી અને તેથી કરીને વધારે સુદર અને અત્યત આધ્યાત્મિક રૂપથીજ છવાયેલી વર્ડ્સવર્થની કવિતા (મકરન્દે આજ ટીકામા આપેલી) ૩ વર્ડ્સવર્થને મન કોયલ તે પક્ષી નથી પણ કોઇક અદશ્ય પદાર્થ, કોઇક શબ્દ, કોઇ ગૂઢ રહસ્ય-આધ્યાત્મિક તત્ત્વ છે વડસવર્થે એક સ્થળે કહ્યુ છે કે સર્વે ઈન્દ્રિયામા શ્રવણેન્દ્રિય સર્વ કરતા વધારે આધ્યાત્મિક છે અને ત્હેનુ કારણ એ જ કે શ્રવણેન્દ્રિય પોતાના વિષય ી સાથે કોઇ પણ પ્રકારના દર્શના, સ્પર્શના, ઇત્યાદિના-સ સર્ગની અપેક્ષા રાખ્યા વિના ત્હેનુ ગ્રહણ કરે છે માટે જ અદષ્ટ કોયલનો સ્વર તેને આધ્યાત્મિક તત્ત્વવત્ લાગે છે એ સ્વર અને સ્વરનુ અધિષ્ઠાન કોયલ તે અભિન્ન લાગે છે કોયલ "કોણ જાણે ક્યહા બેશીને ગાન ગાય છે" માટે જ એ ગાન સ્વર્ગીય છે

સદર પૃ ૧૩૩, ૧૩૪

શ્લોક ૨૮ [માંભળ્યું મોહ°] ચરણ ૨, "હવે"= હવે જ્યા. ચરણ ૩. પ્રિયાપંચમ=પ્રિયાનો પંચમ. કોયલ સપ્ત સ્વરમાનો પાચમો સ્વર પ બોલે છે એમ સાધારણ માનવું છે. રાજાએ કોકિલનો પચમ સાભળ્યો છે અને હવે પ્રિયાનો પંચમ (પ્રિયાનું ગાયન) સાભળવા મન કરે છે (પચમ એ એક રાગનું નામ પણ છે)

શ્લોક ૩૯. [જરા શકા°] ચરણ ૧, 'શકા' અર્થાત્ અનિષ્ટની શકા. ચરણ ૪. "કૈ," કૈ ગાયન.

પૃ. ૩૧. શ્લોક ૪૦. [દિવ્ય રાગ°] ચરણ ૪. 'મર્ચના' પશુ, પક્ષી વગેરે સર્વના.

શ્લોક ૪૧. [માધુર્ય એ°] ચરણ ૨. 'હલક'=રાગમાનો સહુથી ઉંચો અને મધુર સ્વર. રાગ કંપ સાથે ઉંચો ચઢી જઇ અતિ મધુરતાથી મનોહર લાગે છે તે હલક કહેવાય છે. ચરણ ૩. 'દંપતી સર્વ,'=પશુ પક્ષીના જોડા,

કુમાર સભવના ત્રીજા સર્ગમાં, કામ, મહાદેવને ધ્યાનચ્યુત કરી કામમોહિત કરવા પોતાના સખા વસન્ત સાથે આક્રમણ કરે છે ત્યા વનનું આવુ જ વર્ણન છે સરખાવો —
त देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥ રતિની સાથે, પુષ્પચાપ ચડાવીને મદન તે દેશમાં

પાડુ અને માદ્રી માત્ર નહિ. ચરણ ૪. સ્વર વિશે દઈ વૃત્તિ જોડી=સ્વર સાથે એકાત્મ થઈ જઈ, ઉંચો ચડી કાંપતા સ્વરમા તલ્લીન થઇ તેથી થતી અન્તઃપ્રેરણાને અનુસરતા. અમાનુષને આ ગાયનથી આવી વૃત્તિ થાય તો પાડુની શી દશા ! વિકારમા અવશેષ રહ્યું હતુ તે ગાયને પૂરૂં કર્યું.

શ્લોક ૪૨. [ઘેલી બની°] આ શ્લોકનો અલૌકિક ભાવ શબ્દમા જણાવવો અશક્ય છે. અનુભવવાથી જ તે સમજાશે.

શ્લોક ૪૩. [સગીતામૃત° ત્રીજા ચરણમા પહેલા 'ખેંચાયુ' એમ હતુ.] ઉપલા શ્લોકમાના 'કંક થાય છે' નું આ શ્લોકમા સવિસ્તર વર્ણન છે. ચરણ ૨. 'આવેશ,' જે આવેશને પશુપક્ષી અનુસર્યા હતા તેવો જ. ચરણ ૩. ખેંચાયું=ખેંચાયુ; પોતે યોગ્ય સ્થાનથી બીજે કઇ ખેંચાય છે એમ હૃદયને લાગ્યુ, અપૂર્વ બળથી પોતે તણાતું હોય એમ લાગ્યુ. 'ખેંચાયું' નો કર્તા હૃદય છે (અધ્યહાર)*

આવ્યો ત્યારે પરાકાષ્ઠાએ ગયેલા સ્નેહથી યુક્ત તેવા ભાવને સર્વ દ્વન્દ્વોએ પ્રગટ કર્યો. કુમારસંભવ સ ૩, ૩૫. અને તે પછીના શ્લોકો.

* હાલનો પાઠ વધારે સારો છે ઉપલી લીટીમાં આવેશ થયાનું વર્ણન છે, ત્યાં કર્તા 'આવેશ' છે કારણ કે તેમા પાડુ ધ્યાનપૂર્વક કશું કરતો નથી પણ આ લીટીમાં સ્મૃતિ જાગૃત થતા

'વેગ પૂર્ણ કરતા'=જે આવેશ થયો હતો તે પૂર્ણ કરતાં, તે પ્રમાણે વર્તન કરતા, ગાયનથી થયેલા આવેશ પ્રમાંણે આલિંગન કરતા હૃદય ખચાયુ. 'સ્થિતિ' અર્થાત્ વાનપ્રસ્થમાં પોતે શું કરવા જાય છે તે. ચરણ ૪. 'વિકૃતિ' રોમાંચાદિ.

શ્લોક ૪૫ [પ્રિયે માદી°] ચરણ ૧. મધુર સ્વરના પ્રકર્ષનો ધ્વનિ હજી રાજાના કાનમા છે; બોલતા બોલતા તેનું સ્મરણ આવ્યાથી રાજાથી વચમા "આહા!" કહેવાઈ જવાય છે, 'આહા' ને આ લીટીના વાક્ય જોડે કશો સંબંધ નથી. ચરણ ૨. "જોયે" [પહેલા એ પાઠ હતો] (પ્રાન્તીય)=જોઇએ.

પૃ. ૩૨. શ્લોક ૪૭. [સખી દેવી°] ચરણ ૧. 'સખી–દેવી–વ્હાલી,' રાજા જેમ આજે સખાથી સ્વામી અને સ્વામીથી કાન્ત થયો હતો, તેમ તેજ ક્રમમા તે મીદ્રીને સખી, દેવી અને વ્હાલી એ વિશેષણોથી બોલાવે છે. ચરણ ૨. 'રંભા'=ઇન્દ્રના સ્વર્ગલોકમાની સહુથી સુન્દર અપ્સરા અને કુબરના પુત્ર નલકૂબરની ભાર્યા. નન્દન (ઇન્દ્રના બાગ) મા જેવી રંભા તેવી તું અહીં રમમય

તે પોતાના વેગને પ્રયત્ન પૂર્વક રોકે છે માટે હતાં 'પાઠ' જ છે. અર્થ પણ આમાંજ વધારે વિશદ છે.

દીસે છે. ચરણ ૩. નયનમાંથી પ્રકાશિત થતા પ્રેમને રસ રૂપે વર્ણવેલા કલ્પ્યો છે. ચરણ ૪. 'હાય!' સતી ધાસ્તી પામે છે તેથી ખેદ કરી કવિયે હાય શબ્દ મુક્યો નથી, પણ, જે અનિષ્ટની સૂચના થાય છે તેથી થતી માદ્રીની મનોવૃત્તિનો અનુરૂપ 'હાય' શબ્દ છે.

શ્લોક ૪૮ [ગીત પૂર્ણ°] ચરણ ૨. 'કંઇ મિષે,' કંઈ મિષે ને બદલે જે મિષ રાજાએ કહાડ્યું તેના શબ્દો રાજા પાસે કહેવડાવ્યા હોત તો રસની નિષ્પત્તિ વધારે યોગ્ય રીતે થાત એમ પ્રથમ લાગે છે, પણ, વધારે મનન કરતાં. માલમ પડે છે કે કાવ્ય દૃશ્ય (નાટક) હોત તો મિષ આર્થ જોઇઅત, પણ, કાવ્ય શ્રાવ્ય હોવાથી ને આર્થ હોતાં રસનો ભંગ થાત. 'મિષ' એ શબ્દની જરૂર છે અને શું મિષ તેની જરૂર નથી. ચરણ ૩. રાજાની પ્રવૃત્તિ જોઈ માદ્રી 'ક્ષમા' કહી તેને નિવારે છે, રાજા વિનંતી 'પ્રાણ' એટલા સંબોધનથી કરે છે, માદ્રી "નહિ" કહે છે, 'બોલી' =એમ જણ બોલ્યા પછી.* ભુજા=ભુજ. બન્ને શબ્દ ખરા છે.

---

* પ્રથમ ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે હતો.
"ક્ષમા "–" પ્રાણ " –" નહીં " બોલી લેઇ એને ભુજા વિષે. આમાં દરેક શબ્દ જુદાં. જુદાં અવતરણ ચિહ્નોમાં હતા તેથી મકરન્દ માદ્રી અને રાજા વચ્ચેનો આ એકશબ્દી.

શ્લોક ૪૯ [જે હાથ°] ચરણ ૪ 'દુખે ભર્યાં નયન,' અત્યન્ત ભયને સમયે નયનમા આસુ આવતા નથી પણ, નયનની અવસ્થા દુખે ભરી દેખાય છે

શ્લોક ૫૧ [બહુ બ્હીતી°] ચરણ ૪ 'કયહિં જવુ' =શુ કરવુ

પૃ. ૩૩ શ્લોક ૫૩ ચરણ ૧ 'જાણુ મધુ'=ઋષિનો શાપ છે તે અને જેથી નિશ્ચિત અનિષ્ટ થવાનુ છે તેની પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેવુ જોઇએ તે બધુ જાણુ છુ 'સ્થિતિ આ,'=હાલ અનુભવુ છુ તે સ્થિતિ, અનિષ્ટ હાથે કરીને આણુ છુ તે જાણુ છુ તે છતા પોતાને અટકાવી શકતો નથી તે સ્થિતિ, 'નવીન' અપૂર્વ, પ્હેલા નહી અનુભવેલી એવી વિકારનુ આટલુ પ્રાબલ્ય અને પોતાની આટલી બલહીનતા પ્હેલા કદી જોવામા આવ્યા નહોતા આખા વાક્યનું તાત્પર્ય આ શ્લોકમા સપૂર્ણરીતે આવી જાય છે મનુષ્યના મનમા સદ્ અને અસદ્ વૃત્તિનો વિરોધ થતા તે કેટલીક વાર નિર્બળ થઈ જઈને જાણીજોઈને અસદ્વૃત્તિનો જય થવા દે છે અને અવિચારી થઈ અનિષ્ટમા ઝપલાવે

સવાદ માને છે હાલના પાઠમા તે એકજ વ્યક્તિની સળગ ઉક્તિ છે–પાસે જતા પાંડુને નિવારવા કહેલી માદ્રીની અથવા પ્રતિકૂળ થતી માદ્રીને વીનવવા ત્રૂટક શબ્દોમા કહેલી પાંડુની (સરખાવો "પ્રાણ ક્ષમા–પ્રસાદ" પૃ ૧૩૧)

છે તે અહીં સ્પષ્ટરીતે જણાવ્યુ છે સદાચાર માટે એકલુ સદાચારનુ જ્ઞાન બસ નથી મનુષ્યને એક વાર જ્ઞાન થયુ કે અમુક કૃત્ય સારૂ છે, અમુક કૃત્ય નઠારૂ છે, અમુક કૃત્યથી સુખ થશે, અમુક કૃત્યથી દુઃખ થશે, અમુક કૃત્ય કરવુ જોઇએ, અમુક કૃત્ય ન કરવુ જોઇએ, તો તેટલાપરથી તે સારૂ જ કૃત્ય કરશે અને નઠારૂ નહિ કરે એમ નિશ્ચય થતો નથી જ્ઞાની એટલા સદાચરણી એવો નિયમ થઈ શકતો નથી સદ્‌ગુણનુ જ્ઞાન છતા તેનુ આચરણ કરવાનું બળ ઘણીવાર મનુષ્યમા હોતુ નથી નીતિશાસ્ત્રનુ આ તત્ત્વ સોક્રેટિસ જેવા તત્ત્વચિંતકને માલમ નહોતું તેનુ કહેવું હતું કે સદ્‌ગુણી થવા માટે એકલા જ્ઞાનની જરૂર છે મનુષ્યની ખાતરી થઈ કે સત્ય એ સદ્‌ગુણ છે અને સદ્‌ગુણ પાળવો જોઇયે તો તે સત્ય જ બોલશે આ વિચારમા ભૂલ એ છે કે સદ્‌ગુણી થવા માટે જે દૃઢ આગ્રહ અને મનને અકુશમા રાખવાનુ બળ અવશ્ય છે તે એમા ધ્યાનમા લીધુ નથી જ્ઞાની સદ્‌ગુણી નથી હોતા એમ નહિ પણ તે મનના બળ વિના નહિ એક લેટિન કવિ કહે છે કે vidio molιora protoque doterιora sequor (હું સારો માર્ગ કયો છે તે જોઉ છુ અને તે પસદ કરૂ છુ પણ, નઠારે માર્ગે જાઉંછુ) મનુષ્યનુ મન નિર્મળ છે અને વિકારો

એટલા પ્રબળ છે કે સન્મતિ છતા તદનુસાર વર્તન થતુ નથી જ્ઞાન થયુ કે કૃતાર્થ થયા એ મત ભૂલભરેલો એટલા માટે છે કે સદાચરણથી આનન્દ મેળવવાની આશા એ જ સદાચરણ પળાવવા બસ નથી. કવિ વર્ડસ્વર્થ જેવો શુદ્ધ સાધુ પુરૂષ પણ કહે છે કે " I feel the weight of chance desires (મને અકસ્માત ઉત્પન્ન થતી ઇચ્છાઓનું દબાણ લાગે છે, મને બીક લાગે છે કે આકસ્મિક ઇચ્છાઓનું બળ મારાથી નહિ અટકાવાય). જ્ઞાન થયા પછી પણ સન્માર્ગે પ્રવર્તન કરવાનું બળ જોઇયે તે મનુષ્યે ક્યાથી લાવવું ? સદ્‌ગુણના આદર્શ (model)ભૂત ઇશ્વરમા વિશ્વાસથી અને તે ઇશ્વરની ભક્તિથી એ બળવિના મનુષ્ય પોતાના પ્રયત્નથી હમેશ સદાચરણી થઇ શકતો નથી બુદ્ધદેવે નીતિનો આદર્શ ઘણો ઊચો સ્થાપ્યો અને સદાચરણનો ઉદાર અને ઉન્નત માર્ગ બતાવ્યો, પણ, એ સદાચરણ એ સુનીતિ પાળવાનુ બળ ક્યાથી લાવવું તે ન બતાવ્યુ બૌદ્ધ માર્ગમા આ જ મોટી ન્યૂનતા છે કે સુનીતિનો ઊચામા ઊચો આદર્શ, સુનીતિની પ્રેરણા કરનારા અને તદનુસાર વર્તન કરવાનુ બળ આપનાર જે ષડૈશ્વર્યગુણસપન્ન ભગવાન તેનો એ માર્ગમા સ્વીકાર નથી એ ભગવાન વિના સદ્‌ગુણનો આદર્શ બીજો

કોઈ નથી. એના વિના સન્મતિદાતા બીજો કોઈ નથી, સદ્વર્તનબલનિધિ બીજો નથી. તે ભગવાન સ્વેચ્છાબળે સ્વતંત્ર છે, તેનામાં 'સ્વઇચ્છાબલ સુક્રિયાની' શક્તિ પૂર્ણ છે તે જ્ઞાન પ્રમાણે સદા સુક્રિયા માત્ર પોતાને બળે કરી શકે છે. બુદ્ધે સ્વતંત્ર સ્વેચ્છાબળવાળો પરમાત્મા માન્યો નહિ તેથી જ મનુષ્ય માટે કરેલા નીતિના નિયમ બલહીન થઇ પડ્યા, નીતિના આદર્શના (ભક્તિથી આવતા) બળવિના માત્ર પોતાના બલથી નિર્બળ મનુષ્ય ક્યાં લગણ ટકે ? ભક્તિવિના એકલા જ્ઞાનથી કેમ બસ થાય ? પામર ક્ષુલ્લક મનુષ્ય ઘણીવાર જ્ઞાન છતા પાપ કરે છે, દીવો લઇ કુવામાં પડે છે. વિકારથી થતી અધોગતિ જાણ્યા છતા તે વિકારમા ફસી પડે છે. સદાચરણ અને સદ્ગુણથી ધર્મની પદવી પામેલા યુધિષ્ઠિરે પણ એક પ્રશ્નનો અસત્ય ઉત્તર દઇ સ્વાર્થને જીતવાની પોતાની અશક્તિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. હબસીઓની ગુલામગીરી, ભારે જુલમી નિરંકુશ રાજાઓની પ્રજાનું દાસત્વ, મનની આ અસ્વતંત્ર વિકારાધીનતા આગળ કંઇ નથી. આ અમૂલ્ય નીતિતત્ત્વનો ઉપદેશ આ કાવ્ય પરોક્ષ રીતે કરે છે.

પૃ. ૩૩. શ્લોક ૫૪. [વિચાર કરવા°] માટીમા હવે કામાચાર (Freewill) રહ્યો નથી

શ્લોક ૫૫. [નહીં ચાલે°] ચરણ ૧. 'ગત વખત'

ભૂતકાળ. કવિ કહે છે કે મારી કલ્પના ભૂતકાળમા આથી અગાડી ચાલતી નથી; હવે શું બન્યું તે કવિનું હૃદય જાણી શકતું નથી, કવિ તે રસમય દૃષ્ટિથી જોઇ શકતો નથી. અહીંથી કવિની કલ્પના અટકે છે. (કથા જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે મહાભારતમા જોવું.) ચરણ ૨. 'શબ્દો છેલ્લા ' મૃત્યુ પામતા રાજાના છેલ્લા શબ્દો. ચરણ ૩. ભાગ્યું તૂટ્યું બોલનાં રાજાનો પ્રાણ નિકળી ગયો. ચરણ ૪. અન્વય. પણ હવે તો એ પછી હજારો વર્ષો વહિ ગયા. કવિની કલ્પના તે સ્મૃતિમાં આણી શકતી નથી. કાવ્યનો રસ ઘણું કરી કરુણપ્રધાન છે.

પૃ. ૩૪. ઉપાલંભ

મૂળ લખાએલું પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરને ઉદ્દેશીને.

જોયું મેં૰: અન્વયઃ—[તાગમા જે કંઇ (મિત્રસ્નેહ)] જોઇને હું સદૈવ છેક હર્ષોન્મત્ત બનતો તે આજે કોણ જાણે ક્યાં છે ? [તેને શોધવા] મેં તારા નયનમાં જોયું પણ મને એ ન મળ્યું, તારા શબ્દોમાં પણ ન મળ્યું. અરે ! [તારા તરફથી] આવી ઉદાસીનતા–(સ્નેહનો અભાવ, indifference) મેં આ પહેલા કદી અનુભવી નહોતી. [મારા] મુખ ઉપર વ્યાપેલી દીનતા પણ હે કઠોર ! તેં ન જોઇ ?

હૈયાનું ઝરણું° અન્વય—[તારા] હૈયાનુ રસાલ ઝરણ શુ એકાએક ખૂટી પડયુ ? અથવા તેને પસાર થવાની ભૂમિ, અર્થાત્ મારૂ હૃદય, કર્કશ જોઇને કાયર બનીને રખેને એ બીજે વળી ગયુ ન હોય ' તુ સ્વાર્થી થઇ ગયો છે માટે આમ બન્યુ છે એમ હુ ગણી શકતો નથી છતા મારા મનથી હું રોષમા રહ્યા કરૂછુ, મારો મર્માઘાત શાન્ત થતો નથી, હું જ આ બધામા દોષમા છું એમ મને લાગે છે.

વર્ષોના°: અન્વય—વરસોના સહવાસથી પણ તેં મને જાણ્યો નહિ તો પછી પ્રેમના કયા ઉપાલંભને તું પાત્ર છે તે તું શાથી જ જાણવાનો ! અર્થાત્ જો તું મને ન સમજ્યો તો મારૂં ઉપાલંભ પણ તુ શી રીતે સમજવાનો હતો ? તારે જાણવું જોઇતું હતુ કે હું સ્નેહી છું, અને એવો હુ, સ્નેહનો અનાદર કેવી રીતે સહન કરી શકું ? કેવલ સ્નેહને જ આલબીને ઉછરેલ હવે સ્નેહ વિનાનો નિરાધાર હું શાથી ટકી શકુ ?

જો કે° : અન્વય—તારામા જે પ્રથમ મૈત્રીભાવ હતો તેમા જ જો વિકારવૃત્તિ થઇ હોય તો પછી આ બધુ બોલવું વ્યર્થ છે. નિર્દયની પાસે હૃદયના અંતરનું મર્મ બોલવું નકામુ છે. હું ખરેખરો, આદર્શ પ્રેમી તો નથી પણ પ્રેમથી અવશ, પરવશ થઇ ગયેલો તો છુ; જરા પણ સ્વતંત્ર રહ્યો નથી છતા

પણ આ તારા તાટસ્થ્ય (ઉપર કહી તે ઉદાસીનતા—સ્નેહ શૂન્યતા) સામે મથીને પણ વૃત્તિ રાખી શકીશ, અર્થાત્ તારૂં તાટસ્થ્ય મટાડવા પ્રયત્ન કરીશ; અથવા (ચોથુ ચરણ—) એવું તાટસ્થ્ય મારામાં ન આવી જાય એને માટે મથીને જૂની વૃત્તિ-મૈત્રીભાવ રાખી શકીશ.

પૃ. ૩૫. પડેલા સ્નેહીનો પ્રત્યુત્તર

બીજી પંક્તિના

ગાભીર્ય દઢતા અને સરલતા

એટલા શબ્દો પ્રો. ઠાકોરના 'નાયકનુ પ્રાયશ્ચિત્ત' કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિમાથી લીધેલા છે. મોહ્યો હું૦ : અન્વય—હું તારી દગથી મોહી ગયો અને હે સખે ! દગમાંજ તારા ગાભીર્ય, દઢતા અને સરલતા જોઇને પછી મારી દગે બીજા કોઇને નમન ન કર્યું. પણ તે પછી હું ગર્વોન્મત્ત થયો, ખરી ફરજ ભૂલી ગયો, પાપના ગહ્વર—ખાડામા પડ્યો અને, સ્નેહી માનવ 'તુ પણ માનવ એટલે સ્ખલનશીલ તો ખરો જ અને તેમા પણ, મારા તરફ સમભાવ રાખનારો એટલે, તુ પણ મારી સાથે એવો જ પડ્યો તેમા તારો વાક નથી

હાવા હું૦. જૂના પાપના સ્મરણો લાવવાની સાથે સાથે તેમાં પશ્ચાત્તાપનાં આસુ મેળવું છું, અને એ જળમા હૃદયને નવરાવું છું અર્થાત્ પશ્ચાત્તાપથી હૃદયનું પાપ

ધોવાનો પ્રયત્ન કરૂ છુ પણ હે સખે ! તે પુરાણુ—અસલ હતુ તેવુ—બનતુ નથી શ્રી કમ્ણાશંકરની હાથપ્રતમા 'પુરાણુ' ને બદલે 'પુરાનુ' છે તે પણ સમીચીન છે કાન્તે અન્યત્ર પણ 'પહેલાનું' એ અર્થમા 'પુરાની' શબ્દ વાપર્યો છે, જેમ કે 'પુરાની પ્રીત '

એ અસલ હતુ તેવુ બનતુ નથી તથાપિ તે હાલ પણ પહેલાના જેવુ જ તારૂ છે, નિર્મલ નથી પણ તારા તરફ ખરૂ છે, સાચુ (true, faithful) છે, મૈત્રીભાવ સાચવી રહ્યુ છે અને એ હૃદય પોતાના આત્મગહનમા તારા વાત્સલ્યનુ પ્રતિબિંબ હમેશા છતુ (સ્પષ્ટ—વ્યક્ત) રાખતુ રહેશે

પૃ. ૩૬ ચક્રવાક મિથુન.

પ્રથમ મે, ૧૮૯૦ ના બુદ્ધિપ્રકાશમા પ્રગટ થયુ તેમા અર્થદષ્ટિએ કાવ્યના ખડો પાડેલા છે અને તે ઉપર 'સેહેની' (પ્રો બળવંતરાય ઠાકોર) ની ટીકા પ્રસિદ્ધ થયેલી તે નીચે આપી છે પૂર્વાલાપમા એ ખડો નહિ બનાવેલા હોવાથી, જે ખડો ઉપર ટીકા છે તે ખડો શ્લોકના પ્રતીકોથી બતાવ્યા છે

સુર્ય અને કમલ, ચદ્ર અને કુમુદ એવા કેટલાએક પ્રેમી જોડા સસ્કૃત કવિઓએ કલ્પ્યા છે ચક્રવાકચક્રવાકી વિષે તેઓની કલ્પના એવી છે કે એ બન્નેનો પરસ્પર પ્રેમ

એટલો બધો હતો કે એમાથી એકનું મોત થતા બાજુનું તેની પાછળ જીવ કહાડતુ, તેમા દૈવયોગે કોઈના શાપથી દરેક રાત તેમને વિયોગમા કહાડવાની થઇ ત્યારના, તેઓ રોજ સાંજથી સવાર સુધી કોઈ નદીને સામસામે કાંઠે કે બીજે એવે જ કોઈ સ્થળે એમીને આખી રાત એક બીજાને ગદ્ગદ સ્વરે બોલાવવામા ગાળે છે, અને દિવસે એક ઘડીભર પણ વિખુટા પડતા નથી. આ કાવ્યમા ચક્રવાકચક્રવાકીનુ હૃદય મનુષ્ય-હૃદય જેટલું જ સુકુમાર કલ્પ્યુ છે. ફેર માત્ર એટલો કે મનુષ્યનું વિશાલ હૃદય અનેક મહાન અને તીવ્ર વિકારોથી કંપાયમાન થાય છે; પણ આ પક્ષિઓનુ હૃદય એક પ્રેમ-નો જ મહાવિકાર અનુભવે છે. 'સ્નેહ બાલ' ચક્રવાકના નિરૂપણદ્વારા મનુષ્યહૃદય પ્રેમમયજ બની ગયુ હોય એ વખતની તેની સ્થિતિ સૂચવવાનો આ કાવ્યનો હેતુ છે.

૧. [ભ્રમરી રહી°] રંગભૂમિ પર્વતોથી છવાયેલી છે.

૨. [મરિતના°થી ઝાખા ભૂરા°] સંધ્યાનો સમય નજીક આવતાં ખીણ જેવા પ્રદેશમા વ્હેતી નદીના પાણીમાથી પાછલા પ્હોરનું તેજ જતા માડે છે; સૂર્યના કિરણો ધીમે ધીમે ઊચી ઊચી ટેકરી ઉપર જતા જાય છે. તેમ તેમ નીચી ટેકરીઓની હાર, વાદળાના પ્રતિબિંબથી 'ઝાખા ભૂરા' સમુદ્રની તરંગમાળ જેવા જણાય છે; અને પર્વતોથી ઘેરા-

થતા આ પ્રદેશમા ચારે તરફ અંધકારતા જાય છે. એટલે, સૂર્યાસ્ત થતાજ અવસ્ય થનાર વિરહના વિચારથી, આ 'રસમર્હીજ પરસ્પર મગ્ન' યથાર્થ 'રસંઝ' 'કિશોર' 'વિહગયુગ્મ' ચિંતાતુર થવા માડે છે. નાયિકા 'સભય' થાય છે. દુઃખથી ઊંચું જોતાં નાયકની આખમા પાણી આવે છે. પણ પૂર્ણ પ્રેમી હોવાથી હરેક એક બીજાનુ આશ્વાસન કરે છે.

૩. [વિહમ યુગ્મ°] આ સ્થાનમા બીજાં કોઇ પણ પ્રાણીનો પગરવ હતો નહીં, અને તેથી જ યથેચ્છ નિરંકુશ 'રમણ આચરવા'ની સ્પૃહા રાખનાર આ દંપતીને એ ગમ્યું હતું.

એક બીજાનો સ્નેહ કેટલો ગાઢ હતો અને બન્નેનાં અંતઃકરણ કેવાં સુકુમાર હતાં તે સૂચવવા, પક્ષિયોનિનાં નાયકનાયિકાનાં સુખદુઃખમાં વાચનારને રસ ઉપજાવવા, એમનાં જીવનના ચિત્રરૂપ આ આખા દિવસનાં એમનાં 'રમણ' નું ૪, ૫, ૬, ૭ કડિઓમાં વર્ણન કર્યું છે.

૪. [ઊંચે બેસી°થી ન્હાનાં ન્હાનાં°] (સંજ્ઞ આવલી=ખીચોખીચ હાર. ઉત્તાન કચ્છ=થોડાં પાણી ઉપર સ્હેજ જણાતી લીલોતરીવાળી જગા.) નિયોગનો

---

* કચ્છ=ભેજવાળી જગા. marshy place. આપ્ટે. ઉત્તાન=ઢળતી sloping આપ્ટે.

વખત પૂરો થતા જ તેઓ એકરૂપ થઇ જતા સૂર્ય તેજમા જ તેઓએ સયોગનુ અગાધ સુખ અને અધકારમા જ તેઓએ વિયોગનું અગાધ દુ ખ અનુભવેલુ, તેથી સૂર્યો દયથી તેમને પ્રેમોદય જેવી જ વિરલ અસર થતી અને તે જોતા, ને સાથે હમણા જ પૂરો થયનો અધકાર ક્ષણભર સાભરતા, તેઓ 'પૈના જેવા' થઇ જતા સૂર્યોદયને અને પ્રેમોદયને સમાન જ માનતા તેથી સૂર્યોદયના 'અદ્ભુત' રગથી 'નવીન' બનતી સૃષ્ટિના 'સકલ' ફેરફારો તેઓ સ્માર્ટ ચિત્તે જોતા પ્રભાતના હિમથી 'ધાટા ભીના' ઝાડના પાદડા અરણોદયથી 'માણિક્ય'મય બને છે, અને તેમા થોડા વખતમા સોનેરી કિરણો પ્રસરી રહે છે થોડીવારમા બીજી બાજુએ મૃગોના વનિત ખેન, અને પાસેની

પૃ. ૩૭ કુજોમા રમિત 'તરણો'ના પરિભ્રમણ નજરે પડે છે ઠેકાણે ઠેકાણે આવેલા નાના મોટા સ્વચ્છ તળાવો રમણીય લાગી શાત ચિત્તને 'મુક્તિ' કરે છે આરેથી આનતા મધુરા ગાયન જેવા અવા જથી મન આહ્લાદ પામે છે અને સવારની સુરભી મહેક સર્વે દિશામા ફેલાઇ રહે છે

૫ [અમર સુદર૦] ધીમે ધીમે દિવસ નકડતો જાય છે અને સૂર્યના કિરણો ઘોર ઘટાઓમા પણ પ્રવેશ કરે છે

૬ [શાખાઓમાંથી કાંઠે બેસી°] આ કડીમાં ગરમીના વખતને યોગ્ય ક્રીડાઓનું મધુરૂ વર્ણન કર્યું છે ઝાડના પાંદડાઓમાં ચક્રવાકી સતાઈ જતી અને પોતાને શોધી કહાડી સમીપ આવતા ચક્રવાકના રસમય લોચન જોઇ 'હૃષ્ટ' થતી બન્ને (મુગ્ધ) નિર્મળ પ્રેમના આવેશમાં એકબીજાને કોટી કરતા વગી, એકેક પાંખ અને પગ સાથે રાખી દિન એક તેમ કાયા પણ અભિન્ન જેવી કરી એક સાથે ઉડવાનો પ્રયત્ન કરી નિષ્ફળ જવામાં સરલ આનંદ અનુભવતા ચક્રવાકી સરોવરમાં આઘી જઇ સ્નાન કરતી ત્યારે ચક્રવાક પાછળથી આવી જલસિંચન કરી લજ્જા અને આનંદ ઉત્પન્ન કરી રીઝતો પછી તડકો જરા નમવા માંડ્યો, એટલે તેઓ નદી કિનારે આરામ

પૃ. ૩૮

લેતા, પાણીમાં નજર નાખતા પોતાની અને જરા આગે બીજાની અવ્યક્ત

"બીજાની ત્યાં પ્રતિકૃતિ ભણી એક દૃષ્ટિ તણાય [૬૨] એકની દૃષ્ટિ બીજાની પ્રતિકૃતિ ભણી તણાય છે અથવા એકબીજાની દૃષ્ટિ એકબીજાની પ્રતિકૃતિ ભણી તણાય છે આ ગદ્ય વાક્યને અર્ધ-ઘન કરીને ઉપરની પંક્તિ લખી જણાય છે 'બીજાની' ને બદલે 'બીજાની' એક વચન જોઇએ પૂરા અગોચર-પાણીમાં એકબીજાના અંગો પૂરેપૂરા દેખાતા નથી પણ એ અવ્યક્ત પ્રતિબિંબ જોઇને પણ આ યુગલનો પ્રેમ વધતો હશે સંપાદક

મધુરી છબી દેખાતી, એટલે નજર છબી તરફ જ રાખી એકબીજાનું તરફ સરતા સરતા અચાનક 'ગાઢ આશ્લેષ' સાધતાં. (દષ્ટિ=આંખ.)

૭. [પ્રણયની°] વિરહસમયનો અંધકાર ધીમેધીમે પાસે આવતો જાય છે એ આવા વિલાસોમા કેમ સાંભરે.

૮, ૯. [હાવાં રક્ત° થી અધારાના°] (મંદશોર= પોલા ખોખરા હાલા અવાજ) પણ 'અદ્દભુતરંગ'થી 'સકલ સૃષ્ટિ'ને 'નવીન' કરનાર પ્રેમ-તેજ જેવું જ સૂર્યતેજ જેમ જેમ પૃથ્વી તજી આકાશ તરફ અને ત્યાંથી દષ્ટિમર્યાદા બ્હાર જવા લાગ્યું, અનુરાગ ઉપજાવીને જતી રહેતી 'રક્તદ્યુતિ'ને લીધે ઝાડો જેમ જેમ (સરોષ) ઝાંખાં થવા લાગ્યાં, અને રૂપરંગની બધી લીલા જેમ જેમ જમીન ઉપરનાં આ વનને તજીને આકાશનાં વાદળાં .તરફ જવા લાગી (ઝાડ, સરોવર, નદી, પર્વત વગેરે સૃષ્ટિના બધા રમ્ય દેખાવોમાં દેવતાઓ અધિષ્ઠાન કરે છે એ વિચાર ઇંગ્લિશ કવિતામાં ઘણી વાર આવે છે.) તેમ તેમ આ 'સ્મૃતિનાશ' રૂપી (જવનિકા) પડદો તેમની આખોથી દૂર થયો. 'અવધિ અંકુશ' અંતરમાં ખૂંચવા લાગ્યો-વિધિપ્રેરિત વિયોગનો આબેહૂબ ચિતાર તેમની નજર આગળ ખડો થયો: સંયોગનાં 'વિરલ સુખ'મા પણ એ અનિવાર્ય વિયોગ

એક પળ અનુભ યે તે વખતનો અતરમા પેસી જતો પ્રત્યાઘકાર તે વખતનો કોઈ બેફિકર

પૃ. ૩૯ કે ક્રૂર પ્રાણીના અનભિપ્રાય અજાણ્યી થતો મર્માઘાત, તે વખતના (નિષ્ઠુર પ્રાણ) હૃદય હીન કાન્‌ડુ અસહ્ય આળમ–આ વિગેરેના એકકી ઘડીએ થયના તાદૃશ 'આભાસ' થી આ બન્ને 'સ્નેહ દાન' દીવાના થઈ ગયા, (છેલ્લી લીટીના યતિભગથી આ 'યુગ્મની' 'ઉન્મત્ત'તા સુપ્રદર્શિત કર વાની કવિની યોજના સ્તુત્ય છે પ્રસ્તુત મનોવિકારના સામાન્ય રૂપને મૂર્ત્તિમાન કરવાને કવિએ પસદ કરેલુ વૃત્ત એટલે કે કવિયે પસદ કરેલો લયબધ (rhythmical scheme) સમર્થ હોય, તો પણ એ મનોવિકારમા અવા નક થતા અસાધારણ વધારાને અથવા કોઇ જાતના અસાધારણ ફેરફારને સુપ્રદર્શિત કરવામાટે એ મનોવિકારના શરીરરૂપ એના લયબધમા અસાધારણ વિકૃતિ જરૂરની જરૂર છે)

* 'અનુભવે, ન છતા, ક્ષણ એક તે' એ પરથી એમ દર્શાવવાનો આશય છે કે હજી તો સાજ છે, વિરહને વાર છે, પણ તે વિચાર એટલો પ્રબલ છે કે ક્ષણ વાર તો ચામિની, દુખ કાલ, પ્રાણીઓની કઠોર ચીસો વગેરેનો સાક્ષાત્કાર અનુભવે છે તા ૩ ૩-૧૮૯૦ નો કાન્તનો પત્ર વસતમાના પૃ ૩૬૩

૧૦, ૧૧, ૧૨ [થઈ તથાપિ૦થી રોમે રોમે૦ (મમુ ન્ડ્ગ=ઊંચે) આ ઓચારથી મહાપ્રયત્ને વિમુક્ત થઇને મયોગમલ જેમ બને તેમ લમાવવા ' નિનેજ ' ની પામે જવા તેઓ ' અવકાશ ' મા ચડતા ચડતા એક પછી એક "ઉન્નતસ્થાન' ' ગ્રહણ કરતા ' જાય છે છેક શૂન્યહૃદય થઈ જાય છે ફક્ત જેમ જેમ વિધિપ્રેરિત વિયોગ નજીક આવતો જાય છે તેમ તેમ તેઓનો પ્રેમ ઉગ્ર થતો જાયછે, તેમ તેમ તેઓનુ દેહ–વિભિન્ન છવન માત્ર દેહવિભિન્ન જ થઈ જાય છે અને સાગ આસ્માનમા નજર નાખે છે તો બંનુજ ' રમસૂનુ ' દેખાય છે ' આડી આડી ' ધામા જેવી ' વાદળીઓ ' લૂની પાખવિનાની હોય તેમ ગમે તે દિશામા ' તણાય ' છે ' રવિબિંબ ' પશ્ચિમ સમુદ્રને અડકે છે તેઓ પર્વતમાળની ટોચથી પણ ઘણે ઊંચે ચડે છે વધારે ઊંચે ચડી શકતા નથી સધ્યાન્તની એક ' ચપલ ' ' ક્ષણ ' ગઈ છે–'આખરની ' એકજ ક્ષણ ' તેઓ એક બીજાંને બાઝી પડે છે 'કંપિત ' હૃદયને એક કરી નાખે છે છૂટા છૂટા ' વિગ્રહભય ' નો દાહ ' મહન ન થતા '

પૃ. ૪૦ ' મત્ત ' જેવા ' પાત્ર ' ભેટે છે—ત્રીજીવાર ભેટે છે ' મમૂર ' થઈ જાય છે

૧૩ [ટગ્નગે૦ અને પાપાણોમા૦] ચારે તરફ સુનકાર

જોઇને ' પ્રેમી ' ' ટળવળે ' છે પણ શુ કરે ? સર્વશક્તિમાન સૃષ્ટિક્રમ આગળ બીચારા પ્રાણીનું શુ ગજું ' આ જ આ કાવ્યનું હાર્દ છે. મનુષ્યની આશા તૃષ્ણા લાલસા ગમે તેની ઉચ્ચ હોય ગમે તેવી ચિત્તહારક હોય, પણ, સૃષ્ટિક્રમ વિરુદ્ધ હોય તો મૃત્યુથી જડાત્મા થયા સિવાય કે ઉન્માદથી ચૈતન્યહીન થયા સિવાય કે નિરાશાથી મન વાળ્યા સિવાય ચોથી કઇ બારી ! સૃષ્ટિક્રમની સનાતનતા (immutability) નું જ્ઞાન જેમ જેમ વધતું જાય છે, સ્પષ્ટ થાય છે દૃઢ થાય છે, તેમ તેમ આ પ્રકારની નિરાશા ઉગ્ર થતી જાય છે. અલબત્ત, મનુષ્યવીરોના વિશ્વશ્રેય માટેના મહાપ્રયાસથી અને દરેક જમાનાનાં અગણિત મનુષ્યોનાં વલણથી પણ આપણી આકાંક્ષાઓ એક પછી એક ઉત્તરોત્તર સાફલ્ય પામતી જાય છે, અને પરિણામે, ' નિરવધિ સતશૃંગ ફરતાં, ' (વસંતવિજયમાંથી) એવો પણ સમય આવશે જ કે જ્યારે હાલની મનવાછિંત આપણી બધી ઉત્કૃષ્ટ મુરાદો યથાયોગ્ય સિદ્ધ થઇને, મનુષ્ય જાતના હાલના દરેક પ્રકારના વ્યાધિ આધિ તદન નાબુદ થઈ જશે. એ દિવ્ય તેજોમય દિવસનો અરુણોદય થઇ પણ ચૂક્યો છે. " Not in vain the distance beacons " (Vide Tennyson's Locksley Hall) પણુ દરમ્યાન જ્યા સુધી સૃષ્ટિનો

સનાતન ક્રમ અને મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તદારક લાલસાઓ એક બીજાને એકતાન નથી થયાં, ત્યાંસુધી પ્રવર્તતા બેસૂરથી આપણા કાન ફુટે એમાં શી નવાઇ?" સંગીત સાભળવાની સ્પૃહા રાખનાર શ્રોતાથી કઠોર આલાપ તે કેટલી વાર સુધી સંખાય? પણ આ દુનિયાં તો એવી છે કે જાણે ઘણા આઘા ભવિષ્યના કોઈ જમાનામાં શરૂ થનાર સંગીતને માટે હાલના જમાનાઓને આલાપ કરવો પડે છે! ચક્રવાક દંપતીને કવિયે મનુષ્યપ્રેમની મર્ત્તિરૂપ કલ્પ્યું છે અને એ દંપતીનો અનિવાર્ય વિયોગ મનુષ્યચિત્ત અને મનુષ્યસૃષ્ટિક્રમ વચ્ચેના વિરોધનું ઘણું વધારેલું બિંબ છે. એવા અત્યંત વિરોધમાં સચેતન રહીને જીવવું અશક્ય છે. ચક્રવાકી બીચારી મનુષ્યહૃદયની માફક ઉંડો દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને જરાક પાષાણમયી જરાક ઓછી રસતેજ હીન સૃષ્ટિને માટે તલસે છે. *

---

* ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ,
આનાથી કે અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યા હોય દૈવ.

આજ ભાવ નીચેના સંસ્કૃત શ્લોકમાં છે તે, બે કવિઓ અકસ્માત એક જ કલ્પના સ્વતંત્ર રીતે કરે છે તેનો બરાબર દાખલો છે.

किमिह किमविदष्टं स्थानमस्ति श्रुतं वा
व्रजति दिनकरोऽयं यत्र नास्तं कदाचित्।

૧૪, ૧૫ [પ્રવદતા અટકી° થી અવર કાઇ°] (રજ=વેદના ગર્ભાત્મા=અંતરાત્મા સ્ફુરિત કરતા=હલાવી નાખતા,) (હજી અર્ધું 'રવિબિંબ ઉદધિની બહાર છે, હૃદયની દિઙ્મૂઢ નિરાશાથી ઉત્પન્ન થતી ચક્રવાકીએ ઉચ્ચારેલી વ્યગ્ર પ્રાર્થનાને કંઇપણ કાન લાગતો નથી) હૃદયને ઠેકે પાડવાનો પ્રયત્ન કરવાની વિવેક બુદ્ધિની ફરજ છે સુકુમાર સ્ત્રીનુ, ધૈર્યવાન પુરુષ આશ્વાસન કરે છે. પણ પોતાની આખે પણ આખી ધરા (તેઓ ઘણેજ ઉંચે હતા) એવીજ "રસસૂની" દેખાય છે ત્યા શુ આશ્વાસન કરે ? 'આ ઐશ્વર્યે પ્રણય-સુખની હાય' આશા જ કેવી' એથી વધારે કંઇપણ કહેવાને અશક્તિમાન 'પ્રણયવીર' પ્રિયહૃદય (sweetheart)-

---

भ्रमति विहगसार्थानित्यमापृच्छमानो
रजनिविरहभीतश्चक्रवाको वराकः ॥

काव्यमीमांसा पृ. ६०

અર્થ—"જ્યા આ સૂર્ય કોઇ દિવસ અસ્ત ન પામે એવું કોઇ પણ સ્થાન આ જગતમા જોયુ છે અથવા સાભળ્યું છે ?' એમ, પક્ષીઓના કાફલાને પૂછતો પૂછતો રાત્રિવિરહથી બીધેલો બિચારો ચકવાક ભટકયા કરે છે

ને નિગરાની અનધિથી યુગ થતા કેમી રીતે જોઈ શકે ?
એના ઘાતકી ' વિરહ ' નો ' જીવન ' સહે
પૃ. ૪૧ પણ સહાર કરતા છેલ્લી ઘડીની ' એકતા '
નો ઉત્કૃષ્ટ આનંદ મેળવવાનો એ કેમ નિશ્ચય
ન કરે ?–આથમતા જતા સૂર્ય તરફ એક છેલ્લી દીર્ઘ દૃષ્ટિ
નાખતા તેઓ એક બીજાને વળગીને ' નયન મીચી ' દઇ
ગહનમા ઉતરી પડે છે–કવિની કલ્પનાને ' કાનનો પ્રવાહ '
અભિલિત થયો લાગે છે (ગહન–મૃત્યુની ખીણ)

૧૬. [પાછુ જોતા° થી છેવટે સુધી પ્રથમ આ
કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિ ' અહિં જ ચેતન એક રીમે નહીં '
એ પ્રમાણે હતી] (જવ=વેગ) કવિતા દેવીએ કરેલા
દિવ્ય લોચનથી કવિને જુદો જ આભાસ થાય છે મન
વાંછિત ચિત્તહારક રસતેજપૂર્ણ એક નવીન ' દુનિયા 'મા
આ ' સ્નેહમાન ચક્રવાક મિથુન ' પૂર્ણ આવેગથી દાખલ
થઇ જતુ હોય એમ તેને વડીભર જણાય છે પણ
' Adieu ! The fancy cannot cheat so well
As she is famed to do deceiving elf.'
(Vide Keats' Ode to a Nightingale) કવિતા
દેવીનો હાથ જ્યા મસ્તક ઉપરથી ખમી જાય છે, આંખો
બંધ કરીને જ્યા પાછી ઉઘાડે છે, ત્યા તેની ખાત્રી થાય

છે કે એ દેખાવ તો ફક્ત એક ઇંદ્રજાલ હતું.–છેલ્લી બે લીટીઓથી આ કાવ્ય માત્ર હૃદયજન્ય (Pure subjective poetry, poetry of the heart, સ્વાનુભવરસિક" કવિતા એ નામ આ સ્થળે યોગ્ય ન લાગવાથી નવો શબ્દ વાપરવો પડ્યો છે.) કવિતાના કરતાં ચડતી પંક્તિનું બને છે.

સેહેની.

ટીપ—ઉપરનું વિવરણ અસલત જૂની પંક્તિ પ્રમાણેનું છે. તે પંક્તિ પૂર્વાલાપમાં

કયહિં અચેતન એક દિસે નહીં !

એ પ્રમાણે છે. તેથી આ આખા શ્લોકનું હાર્દ ફરી જાય છે. પ્રથમનો અર્થ પણ જરા અસ્ફુટ છે પણ તે આ પ્રમાણે થાય.

અવર કાંઇ૦ એ શ્લોકમાં ચક્રવાક પોતાની સહચરીને આ વિરહ દુઃખમાંથી બચવાને જે એક જ ઉપાય તેને શક્ય લાગે છે તે બતાવે છે, તે એ કે આંખો મીચી પડવા માંડીએ અને એ રીતે આ વિરહ અને આ વિરહદગ્ધ જીવન બન્નેનો અંત આણીએ. તે પછીની કુંડલીઓનો અર્થ એવો થાય કે એ દંપતી એ નિશ્ચય પ્રમાણે પડવા માંડે છે.

આંખો મીંચીને પડતાં હતાં ત્યાં 'પાછું જોતાં', ફરી વાર આંખ ઉઘાડતાં, એ દ્વિજયુગલને જુદો જ ભાસ થાય છે. તેમને

સૂર્ય જેવું કંઈક ઊંડું ઊંડું દેખાય છે અને પ્રકાશદર્શનથી તે ધન્યતાના ઉદ્‌ગારો કાઢતું કાઢતું પક્ષીજોડું વેગથી નીચે ઉતરી પડે છે.

જેમ જેમ 'એ પ્રકાશ' અર્થાત્ આગલા શ્લોકમાં જેનો ભાસ, આભાસ થયો છે તે પ્રકાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ તે પ્રકાશ જોનાર પક્ષીઓના પતનનો વેગ વધતો જાય છે. પક્ષીઓ પડી રહે છે, પ્રેમની ખાતર જે ઉદ્દામ ઉચ્ચું કરી શકાય તે કરી લે છે અને પરિણામે એ નિઃસીમ અવકાશ એવો ને એવો અચેતન–જીવનહીન–હૃદયહીન–ચેતનહીન જણાય છે. જે "ઐશ્વર્ય", જે ઇશ્વરસત્તામાં, જીવતાં પ્રણયસુખ નહોતું. તે ઐશ્વર્ય મુવા પછી પણ નિશ્ચેતન અવકાશ જ હોય છે. અર્થાત્ પ્રેમ જેવા ઉચ્ચતમ ભાવને માટે આ જીવનયોજનામાં કશું ફળ કે સ્થિતિ નિર્ણીત થયેલ નથી. જે દયાળુ અને પ્રેમી ઇશ્વર આપણે માનીએ છીએ તે છે જ નહિ.

અને કાવ્ય લખતી વખતે તો કવિનો આ જ અભિપ્રાય હતો. તે સમયના એક પત્રમાં આ કાવ્ય વિશે તેઓ લખે છેઃ—

"હું ન્યાયી કે દયાળુ કોઇ અધિષ્ઠાતા છે, એમ માનતો જ નથી. પ્રણયમાં જ સુખ હું સમજું છું, અને તે આ જગતમાં સુખી કરતાં દુઃખી વધારે કરે છે" તા. ૩-૩-૧૮૯૦ નો પત્ર. કાન્તમાળા પૃ. ૩૨૩.

હવે આ છેલ્લી પંક્તિ ફરતાં એવો અર્થ લેવો જોઇએ કે એ પક્ષિયુગલને પડવા માંડ્યા પછી કોઇ જુદો જ ભાસ, કોઇ નવા

જ સત્યની ઝાખી થાય છે, તેમને સૂર્ય જેવુ કાઈ દેખાય છે, અને પડતા પડતા તેમની જીવનની એ છેલ્લી ક્ષણો ધન્ય બને છે

એ પ્રકાશ વધતો, વસ્તુત વધતો જાય છે અને પક્ષીઓ વધારે વેગથી તે તરફ જાય છે અને આ પક્ષિયુગલે પ્રેમની ખાતર જીવનભોગ આપ્યો તેથી એ નિરવધિ અવકાશ કોઇ પણ સ્થલે અચેતન દેખાતો નથી સર્વ ચેતનમય થઈ ગયુ છે કર્તાની ઇશ્વર સબધી માન્યતા બદલાતા તેમણે કાવ્યમા પોતાનુ બદલાયેલુ મન્તવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે જેમ કોઇ કુશલ ચિતારો પીંછીઓના એકાદ બે સ્પર્શથી જ, એક માણસના જુવાનીના ચિત્રને તેના ઘડપણનુ ચિત્ર બનાવી દે તેમ અહીં પણ કવિએ એક જ પક્તિના ફેરફારથી—અરે એક જ અક્ષરના ફેરફારથી, ઉત્તર વયનુ મતવ્ય પૂર્વવયના કાવ્યમા મૂકી દીધુ છે એમા કૌશલ તો ઘણુ છે પણ કહેવુ જોઇએ કે જૂનો પાઠ સમગ્ર કાવ્યમા જેવો સુસગત સુશ્લિષ્ટ હતો તેટલો નવો નથી કાવ્યની સમગ્રતા કંઇક ખડિત થાય છે

પૃ. ૪૨ દેવયાની

કર્તાએ આખુ કાવ્ય ત્રણ ખડમા લખવાની યોજના કરેલી તેમાનો અહીં પ્રસિદ્ધ થયેલો ભાગ પ્રથમ ખડ છે બીજો ખડ લખાયેલો ખરો પણ ગુમ થયો છે અને તે હેર સુધી હાથ આવ્યો નથી, તેમ કર્તા તે સભારીને લખી પણ શક્યા નથી ત્રીજો ખડ લખાયો જ નથી

લંબાવેલા°: શકે=જાણે કે, ઉત્પ્રેક્ષાવાચક. દેવયાનીના સ્વરો જ જાણે કે નાનાં નાના શરીરો ધારણ કરીને કચને શોધવા નીકળી પડ્યા છે અને એમ કરતા. શશીની નિશામાં' વિવિધ રતિ રેલે છે. 'શશીની નિશા' એટલે 'ચાંદની રાત.'

દિવ્ય પ્રભા°: કોઇ સુંદર દૃશ્ય જોયું હોય કે કોઇ સુંદર સાંભળ્યું હોય તો સ્વજનને એ સૌંદર્યના સહભાગી કરવાની વાંછના મનુષ્ય માત્રને સ્વાભાવિક છે, બાલકમાં તે વિશેષ દેખાય છે; અને દેવયાની હજી સ્વભાવસરલા બાલક જ હતી.

તરે જે°: શોધવા માટે ફરતી બાલક દેવયાનીનુ ઘણું જ રમ્ય અને મનોહર ચિત્ર છે.

કરે એવું જ્યોત્સના ભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યા અટકતો,
શશાંક પ્રેક્ષીને, સુભગ મણિ મેંથે ઝળકતો.

"—અને દેવયાનીના ભ્રમણ દરમિયાન એ સેંથે ઝળકતો સુભગ મણિ ચંદ્રને—ચંદ્રના સદા નૂતન સૌંદર્યની અનંત મોહકતાને જોઇને, ક્ષણ અટકયો. આ 'અટકતો' શબ્દ અતિશયોક્તિ તરીકે ગણવાનો નથી. તમે કલ્પના કરી શકો કે મણિ થોડી ક્ષણ ખરે જ થંભી જાય, જો કે દેવયાની બધો વખત ગતિમાં હોય તથાપિ.

એ શ્લોક બીજી વાર આવે છે ત્યા [પૃ. ૪૭] તે માત્ર ·

પુનરુક્તિ નથી 'અટકતો' પછીનુ અ'પવિરામ કહાડી નાખો 'પ્રેક્ષીને' પછીનુ કહાડી નાખો, 'શશાક' પછી એક નવુ અલ્પવિરામ જ રાખો, અને અર્થ કરો એ સુદર ચન્દ્ર પણ પોતાના ભ્રમણમા મણિનો ભભૂકતો ઝમકાર જોતા સ્થળી રહે છે

બધા વિવેચકો સ્રષ્ટા છે, અને તેમને જે અર્થ ઉત્તમ લાગે તે લેવાનો હક્ક છે પણ બધા સ્રષ્ટાઓ વિવેચકો પણ છે, અને હું કહેવા રજા લઉ છુ કે મ્હારી કલાનો મારો અર્થ મ્હારી પક્તિઓનો સુદરમા સુદર અર્થ છે .

કાન્તનો તા ૧૬–૧૦–૯૦નો પત્ર કાન્તમાળા પૃ ૩૨૬–૨૭

પૃ. ૪૩ થડો મીર્યો માતરિશ્વા=પવન જ્યા તરવ અનકશ્રેણિ છે ત્યા તેની સાથે ક્રીડા કરતો રહે છે વ્યજન કરીને–વાયુ ઢાળીને–એવી રીતે સ્રી તરફ આદરસત્કાર

પૂર્વાલાપમાં આ પ ક્તિઓ, બન્ને જગાએ જ્યેત્સ્ના ભ્રમણ પછી માત્ર એક જ અલ્પવિરામ સાથે છપાયેલી છે અને એ હેતુપૂર્વક હશે એમ ધારી એ જ પાઠ આ આવૃત્તિમા કાયમ રાખ્યો છે આ પાઠમા પણ કર્તા પ્રમાણે બન્ને અર્થો થઇ શકે પણ બીજો અર્થ અમને વધારે સુસગત લાગે છે-આ પાઠને અને રસદ્રષ્ટિએ પણ

બતાવીને, પોતાનું આભિજાત્ય-ખાનદાની બતાવે છે. અને એ દાક્ષિણ્યમાં અગ્રણી, મુખ્ય એવો વાયુ રસિકનો પગ નૃત્યમાં પ્રેરે છે. વસંતમા દક્ષિણનો થડો વાયુ વાય છે તેને દાક્ષિણાત્ય કહ્યો છે. દાક્ષિણાત્યનો બીજો અર્થ-સ્ત્રી તરફ સન્માન દેખાડનાર-નાગરિક, સભ્ય પણ અહીં શ્લેષથી લાગુ પડે છે—દેવયાનીને તેણે વ્યજન કર્યુ છે.

જેવી તરંગ°: સ્ત્રીના નૃત્યને લાસ્ય કહે છે. એ લાસ્ય રમણીય હતું પણ મુગ્ધ દેવયાની પોતાનુ સૌન્દર્ય જાણતી નહોતી તેથી તે અજ્ઞાન રમણીય હોઇ વિશેષ સુંદર હતુ.

રોહિણીપતિ=ચન્દ્ર. રશ્મિઓ=કિરણો. તુહિનાચલ= હિમાલય.

શોભીના શા°. આવા, પ્રૌઢ સુંદર ભાષામા લખાયેલા પુરપનાં વર્ણનો આપણા કાવ્યમા બહુ વિરલ છે. છેલ્લી પંક્તિ—તે પોતાના હાસ્યથી જ્યોત્સ્નાને પણ સ્વચ્છ કરે છે.

પૃ. ૪૪ હવે તો°: હવે તો ગુરુકન્યા કચની નિકટ આ આવી-આવી પહોચી. તેણે કચની ધ્યાનાવસ્થાને, પોતાની ઉત્સુકતાના વેગમા, જાણી નહિ, અથવા જાણ્યા છતાં તેના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. અને કચને પૂછ્યુ "તુ શું નિહાળે છે ?" એ પૃછતા જ પોતાના હર્ષાવેગમા પોતાને

અનુકૂળ જ કચ નિહાળે છે એમ તર્ક કરી લઇને કહે છે 'હા. અને તુ પણ ચન્દ્રને જ જોતો હો તો હુ મારા આગમનને સફળ સમજું છું.' પણ આટલું કહ્યા પછી તેને સમજાય છે કે પોતે કરેલો તર્ક ખોટો છે એટલે ભાવ બદલાતાં પ્રથમ કહેલા વાકયનો 'નહીં' શબ્દથી નિષેધ કરે છે. 'અરેરે, આ તો નીચી નજરે અત્યારે બેઠો છે. આવા સુંદર ગગનની પણ અવગણના કરે છે !" અતિત્વરાથી એક પછી એક બદલાતા ભાવોનું બે જ પંક્તિમા થોડા જ શબ્દોમા એ ઘણું અચ્છુ ચિત્ર છે.

•

પાડી નાખે°: શૈલી, ઉપમા, ભાષા સર્વ અતિ પ્રૌઢ છે.

સાશંક ભીરુ°: કચ અને દેવયાનીની સ્થિતિનું અહીં ચિત્ર છે. પ્રથમ, 'હવે તો મેદાને'° એ શ્લોકમા, દેવયાની, દૂરથી બે બાજુ ઝાડવાની બે હારો વચ્ચે કચને જુએ છે. આખા કાવ્યના શ્લોકો ઉપરથી એમ નિષ્પન્ન થાય છે કે કચ તે વખતે કોઈ પથ્થર ઉપર કે એવ કોઇ જરા ઊંચે સ્થાને હૃદય તરફ નજર કરીને બેઠેલો છે. દેવયાની ત્યાં આવી પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછે છે અને કચ ગગનસૌન્દર્ય જોતો નથી એમ જાણી તેનો હાથ ઝાલી તે જોવા વીનવે છે. કચ તેનો હાથ તરછોડી નાખે છે. આ વખતે કચ પોતાની બેઠકની અને પોતાના શરીરની ઊંચાઈથી એટલો ઊંચો છે કે દેવ-

યાનીના મુખ કરતા તેનું મુખ ઊંચું હોય. હવે અનાદરથી ઉદ્દામ થયેલું દેવયાનીનું મુખ ધીમેથી જેવું કચ તરફ વળે છે તેવું જ, તે જ વખતે, કચ હૃદય તરફ નીચી દૃષ્ટિ કરી રહ્યો હતો તે નીચી જતી નજરને મળે છે.

પૃ. ૪૫ જરા જોયુ૦ આ શ્લોકમા દેવયાનીના દૈન્યનું વિશેષ વર્ણન છે. આમા લજ્જા શબ્દ આવે છે તે શૃગારલજ્જા એવો અર્થ લઇ શકાય નહિ. કર્તા દરેક જગાએ જ્યા નવા ભાવનો ઉદય વર્ણવતો હોય છે ત્યા, ભાવ અને ભાષા ઉપ-રના પોતાના વિરલ પ્રભુત્વથી, તે ભાવના વિભાવો, કારણો ક્રમશઃ આપીને જ તે ભાવનો ઉદય સ્થિતિ ઉપચય વગેરે દર્શાવે છે. અહીં શૃંગારી લજ્જાનુ એક પણ કારણ નથી શૃગાર ભાવની સ્થિતિ તો છેક કાવ્યના અંત નજીક, 'શોભે જેવી૦' એ શ્લોકમા થાય છે આ તો જેને સાધા-રણ ભાષામા લાજ, શરમ, કહીએ છીએ તેનુ વર્ણન છે

રહી વેળા થોડી—થોડીવાર રહીને, ગુરુકન્યાનું દૈન્ય જોઇને એ ડરતો ડગતો, સકોચ પૂર્વક પોતાની અવસ્થાનો ખુલાસો કરવા કહે છે—

અવસ્થા ભેદનું૦: જુદી જુદી અવસ્થાઓનું કોઈ અવસ્થા કેવી હોય કોઇ કેવી હોય તેનું ભાન તને નથી. હે મુગ્ધે, બધા મહીં બાલભાવ જ હોય એમ શું તું માને છે ?

પછીના શ્લોકોમાં તેનું દૈન્ય વધતું જ જાય છે.

પૃ. ૪૬. રોતી હોસે°: નીચે મુખે રડતી હશે એમ શંકા કરીને, કચે તનુ કટિ સાથે બાહુ ધરીને, પોતે જે ઊંચી જગાએ બેઠો હતો ત્યાં, પોતાની કને, દેવયાનીને ઊંચી લીધી.

રેડેલ અશ્રુ°: ઊંચી જગાએ આવવાથી હવે દેવયાનીના રોકી રાખેલાં આંસુ પડ્યાં તે કચના ગાલને ભીંજવવા લાગ્યાં. આ આંસુ સાથે તેનું દૈન્ય, વિમાનના અને અપમાનનો રોષ પણ ખરી ગયો અને દેવયાની ચન્દ્રના જેવું અલ્પ હાસ્ય હસી.

ધરી હૈયા°: આમાં બન્નેની સ્થિતિ પાછી બદલાય છે. વહીને ઓષ્ઠેથી°: ઓષ્ઠથી–અધરથી શરૂ કરીને આગળ જઈ વદન ઉપર. અહીંથી શૃંગારના વિભાવો શરૂ થાય છે. આ રીતે મુગ્ધાના સાન્ત્વનમાંથી શૃંગારનો ઉદય થવો બહુ જ સ્વાભાવિક અને સુંદર છે.

પૃ. ૪૮ ઉદ્‌ગાર

હરે દૃષ્ટિ°: તારી સદય મૃદુ દૃષ્ટિ જ મારી રુજ, વેદનાને હરે છે.

સદા એ દૃષ્ટિ એવી જ રહેશે તો જીવનની સર્વ ક્ષણોને હું કૃતાર્થ માનીશ. પ્રમત્તાવસ્થા.° " પ્રિય અને પ્રિયા

એક બીજામા લીન થાય, એક બીજા મય થઇ જાય, જે મનને વિસરી જાય, એને જગત "પ્રમત્તાવસ્થા" કહે છે આથી ઉલટુ ઉદ્દગારમા કવિ પ્રિય અને પ્રિયાના દષ્ટિબિન્દુને જ કુન્તી અવસ્થા ગણીને, પ્રેમી માણસ પ્રેમને ભૂલી જાય ને કોઈ કોઈ ક્ષણે જગત તરફ દષ્ટિ નાખે, તેને પ્રમત્તાવસ્થાની ક્ષણ કહે છે ' જયન્તી વ્યાખ્યાન સુગર્મ ૪, ૨૭૯

પૃ. ૪૯. માનસ સર

માનસ=મન. માનસ નામનુ સરોવર છે એટલે મનને જ માનસનુ રૂપક આપેલુ છે

સ્થાન ન મળ્યુ જલને સમાવાને માટે જગા ન મળી

પાછુ ન વળ્યુ તોફાન પાછુ ન વળ્યુ, તેનુ જોર કમી ન થયુ

સ્થળ સાથ ભળ્યુ જળ અને સ્થળ એક થઇ ગયા પાણીથી બધુ એકાકાર થઈ ગયુ

આખર ન જડ્યુ આનું આખર—આખર પરિણામ શુ આવશે તે કળાતું, સમજાતું નથી

પૃ. ૫૨. અશ્રુને આવાહન

આ કાવ્યમા પૃ ૫૩ ઉપરના નથી પામે૦ એ શ્લોકની પહેલી બે પક્તિઓ શ્રી બળવતરાય ઠાકોરના 'એક

તોડેલી ડાળ ' ની પ્રથમ, બે પંક્તિઓ ઉપરથી લીધેલી છે. એ પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ

નથી પાસે કોઇ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા,
ચુમી અશ્રુ છાતી સરસીં ધરીં પીયૂષ ભરવાઃ

ભણકાર પૃ ૯.

જુઓ જયન્તી વ્યાખ્યાન. યુગધર્મ ૪, ૨૭૮

પૃ. ૧૪. પ્રણયમાં કાલક્ષેપ

કેટલીએક પંક્તિઓનો અર્થ અસ્ફુટ છે.

પ્રણયમાં કાલક્ષેપ એટલે પ્રણય કરવામાં વિલંબ કરવો તે.

નહીં આવે૦:-પ્રણયીના હિતમાં પ્રણય કદી આડે આવતો નથી એમ કહેવું પડે તે, પ્રિયતમ સખે ! લાયક ન ગણાય. તો પણ તને શું આ વાત ખોટી લાગે છે? તારા તરફ દયા*–સ્નેહ રાખનાર મારા તરફ શું તું નિર્દય થઇશ ? તું વિચાર કરી જો, વિચાર કરીશ તો તારા અનુભવમાં મારા કહેલા સત્યનો નવો અંકુર તું જોઇશ.

*'દયા' શબ્દ કાન્ત ઘણીવાર પ્રેમના અર્થમાં વાપરતા જણાય છે. કદાચ અંગ્રેજી શબ્દ charityના બન્ને અર્થો-ખાસ કરીને બાઇબલની ભાષામાં-થાય છે એ ઉપરથી એવો અર્થ કર્યો હોય. સરખાવો 'પરિપ્લુત દયારસ ' વત્સલનાં નયનો. પૃ. ૭૯.

વિચારે કે°: શ્રી કરણાશંકરની પ્રતમાં બીજી પંક્તિમાં વચમાં વિરામચિહ્ન નથી. એ પાઠથી અર્થ સુગમ થાય છે.

અર્થ—વિચાર કરવાથી અથવા ક્ષણ પણ મોડું થવાથી પછી વળશે નહિ—અર્થ સરશે નહિ, પ્રેમ મળશે નહિ. એ તો જ્યારે મળે છે ત્યારે પણ સમય વહી જતા મળી શકતું નથી. રસ વરસતો હોય ત્યારે જ સ્નાન કરી લેવું જોઇએ. શું હજી તને બહુ વ્હેલું છે એમ લાગે છે? નહિ નહિ, એવો વિચાર હૈયે ધરીને વિલંબ કરવો ન જોઇએ.

નથી તારું°: વિલંબ નહિ કરવો જોઇએ કારણ કે આ રસની વર્ષા કાંઈ તારી નથી, તારી સત્તાની નથી, એ તો કુદરતી રચના છે, કુદરતથી જ એ બધાય છે અને કુદરતથી જ પોતાની મેળે તૂટી જાય છે. માટે જ્યારે મળે ત્યારે જ તેનો લાભ લઈ લેવો જોઈએ, વૃથા કાલક્ષેપ કરવો ન જોઈએ. એ જ વાત બીજા રૂપકથી કહે છે. નભોમડળનું જે સંગીત શ્રુતિ પર પડ્યું છે તેને સાભળવા અનુકૂલ સમય મેળવવાની રાહ ન જો, એ સંગીત ઘણુ વિરલ છે કારણ કે ઘણે લાંબે અંતરેથી આવે છે.

સુધાનાં સત્ત્વોનું°: પ્રેમ, સુધાના સત્ત્વોનું મધુર મધુ કાઢ્યું હોય તેવો છે તે કોને ન ગમે? એવા પ્રેમ તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રેરાતું હૃદય, કાલક્ષેપના વિચારથી, તું

હઠપૂર્વક શા માટે દમે છે? એમ દમવાનું કશું કારણ નથી. હવે તો પ્રેમપક્ષીને ઉચિત સ્થાને જવા માટે તારા હૃદય-પિંજરને ઉઘાડું કરી દે કે જેથી તે ઘેલુ બની પોતાને અનુકૂળ પ્રેમરૂપી કુસુમરજમા આળોટી મૂર્ચ્છિત બને.

પૃ. ૫૫. રતિને પ્રાર્થના

આ કાવ્ય સંબંધી પ્રો. ઠાકોર કહે છેઃ

" આજ સાલ [૧૮૯૦] મા ૨૨ મી ઓક્ટોબરે વડોદરેથી ટપાલમા નાખેલી **રતિને પ્રાર્થના** (૫૫) મ્હને ૨૩ મીની સ્હવારે મુંબાઇમા મળી. આના મૂલ કાગળમાં મથાળે ઇંગ્રેજીમા

To

Rati, the Goddess of Friendship *

એટલું વધારે છે" સદર યુગધર્મ ૪,૨૭૭

રસમય બન્યો°: તેં ક્રીડા પ્રદર્શિત કરવાથી હું રસમય બન્યો. અને સ્પર્શે સ્પર્શે મને પ્રેમવશ કરવાને તેં સગર્વ પ્રયત્નો કર્યા. તારા નવલ મધુરાં હાસ્યોથી મારૂં હૃદય દ્રવી જઈ તારે શરણે ગયું છે. તો હે રતિ દેવી! હવે બહુ થયું, હવે બચાવ, હવે વધારે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર નથી.

મૃદુ મદભર્યા°: " ' નયન નમણા ' એ બે લીટી, રા. રા. ભાઇ લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ આ [પહેલા પત્ની]

* અર્થાત્ 'મૈત્રીની દેવી રતિને'.

નર્મદાનું સૂચન કરે છે, એમ જણાવે છે. એની આગલી લીટીમા 'વિરલ કચથી' એટલે આછા વાળ એવો અર્થ નથી; બધા ગાત્ર આચ્છાદી શકાય એટલા બધા અને એવા લાંબા વાળ, જે કોઇકને જ હોય છે, એવો અર્થ છે. નર્મદાના વાળ હતા પણ એવા " સદર સુગધર્મ ૪, ૨૭૯.

આ 'વિરલ' જેવોજ અવળો પ્રયોગ 'પ્રમત્તાવસ્થા' શબ્દનો આપણે આગળ 'ઉદ્ગાર' (પૃ. ૪૮) મા જોઈ ગયા.

કાવ્યમાં બે જુદા વિચારો રસરૂપ થઈ એકત્વ કેમ પામે છે તેનો આ યોગ્ય દાખલો છે કાવ્યનો મુખ્ય ભાવ મિત્ર તરફનો સ્નેહ છે. એ સ્નેહ અને પત્ની તરફનો સ્નેહ વસ્તુતાએ ભિન્ન છે. પણ પ્રસગ મળતા, કવિ એ બન્ને સ્નેહના એકજ અભિન્ન રસબિન્દુ આગળ મરી જાય છે અને મૈત્રીની દેવીનુ મૂર્ત સ્વરૂપ પોતાની હૃદયેશ્વરીની મૂર્તિને અનુસરી વર્ણવે છે

અધિક સુખના : આજે વધારે સુખપ્રદ કામ ઉપર તારો નિયોગ, તારી નીમણૂક થાય છે. માટે હે કાન્તે ' પ્રવાસે જવા માટે જરા પાંખો પહોળી કરવી જોઈએ સ્હવાર ન પડી ગઇ હોય અને હજી તારા દેખાતા હોય એ સમયે તારે વેગથી વિમોહમયી જઈ પહોચવું.

" 'વિમોહમયી' શબ્દ મુબાઇને માટે વાપર્યો છે. અંબાલાલભાઇ મુબાઇને મોહમયી કહેતા." સદર. યુગધર્મ ૪. ૨૭૭.

નિજ સદનમા° : મિત્રને એટલે કર્તાના મિત્ર, પ્રો. બલવતરાય ઠાકોરને. " 'સમાગમ ચિત્ર' એ શબ્દો અમે બેયે થોડા વખ્ત ઉપર સાથે પડાવેલી છબીને માટે છે." આ ગ્રુપ કાન્તમાલામા છે. પ્રહર પણ° અન્વય—આજે જે અંતનો અર્થાત્ છેલ્લો એકજ પ્રહર વીતે તેજ પ્રહર, હે પ્રિયે ! ત્હારા બલવંતનો જનનદિન પણ છે. તા. ૨૩ મી અકટોબરની વહેલી સવાર એ પ્રો. બલવંતરાયના જન્મનો સમય, તેને અહીં તા. ૨૨ મીનો છેલ્લો પ્રહર કરેલો છે, જો કે ખરી રીતે તા. ૨૨ મી રાતના ૧૨ વાગે પૂરી થાય.

પૃ. ૫૬. સ્ફુરિત કરજે°: સખી ! આવું સ્વપ્નું તું તે મિત્ર નિદ્રા કરતો હશે તેનામા સ્ફુરાવજે, કે જાણે, મિત્ર રાત્રે ફરવા નીકળ્યો હોય અને ત્યા ત્વરિત—એકદમ, હર્ષ મિશ્રિત વિસ્મયે, રસાલ, નવી વયની બે બાલાઓ (રિદ્ધિ અને સિદ્ધિ) ને વિમલ કુસુમો વરસાવતી નિરખે.

લલિત નમને°: એ બે બાલાઓ સુહૃદને 'આયુષ્માન્' થવા વરદાન આપે, મીઠા કંઠથી 'જય જય'ના વચનો કહે; અને અભિનય વડે અંગોની અદ્દભુત સુકોમલતા છતી

(વ્યક્ત) કરીને, આકાશના તારા જેવા પ્રકાશતા જલધિના જલમા પડીને અલોપ થઈ જાય આ "કલ્પના હિંદુ અને ગ્રીક વિચારોનુ રમ્ય મમિશ્રણ છે" સદર

સ્વન મધુરતા°. ઉપરના સ્વપ્નના સુખની અસર જતી રહે એમ નહિ—એકદમ આઘાત લાગે એમ નહિ,—પણ ધીમેથી, મધુર કોમળતાથી, જગાડવા કહે છે તે મધુરતાને કવિ વાદ્ય બંધ પડતા તેનો મધુર રણકારો ચાલે તેની અને સુગન્ધિ દ્રવ્ય દૂર જતા તેની જે મધુરતા સર્વ અંગમા વ્યાપી જાય તેની સાથે સરખાવે છે

રવિકિરણને°. ઉત્તરાર્ધ–સૃષ્ટિમા વિજયના જેવો મહોત્સવ દર્શાવીને મિત્રની હર્ષપ્રકાશિત દૃષ્ટિમા પ્રણયને–સામાન્યરૂપે અથવા કવિ માટેના અથવા કવિના પોતાના–ઠરતો જોજે.

નજર જ°: તેવામા જો બલવતની નજર કવિની પ્રતિમા (છબી) ભણી પડે તો તારે કવિની પ્રતિમાના નયનોની પ્રભા તરત બદલાવી નાખવી અને એવું દેખાડવુ કે જાણે કવિનું મુખ હમણા જ સામે આવીને મિત્રને અભિનન્દન આપશે, અને એમ દેખાડીશ ત્યારે, મારી છબીના નયનની એ પ્રભામા પ્રકટિત થતા સ્નેહને એ સ્નેહી સખા પણ અભિનન્દન આપશે એ તુ જોઈશ

પૃ. ૫૭. રતિરસ બંધે°. કાવ્યના પ્રારંભમા સ્પષ્ટ

છે કે રતિ પોતે કવિને રસમય કરવા પ્રયત્ન કરે છે તો તેને પાછાં આવવાને અને ક્યારે ક્યારે ફરી મળવાને વીનવણી કરવાની જરૂર નથી એમ શંકા થાય. પણ સ્નેહ ગમે તેવો પૂર્ણ હોય છતા તે અધીરો જ હોય છે અને સ્નેહી મુસાફરીએ જતું હોય તેને પાછા આવવાનુ કહેવું એ સ્વાભાવિક છે એ રીતે છેલ્લી ઉક્તિયોનું સમર્થન થઈ શકે.

પૃ. ૫૮. પ્રમાદી નાવિક

કાવ્યનું મૂલ નામ ' નિરાશ નાવિક ' હતું.

પતિએ ભવસાગરમા સાથે ચાલનાર સહચરીને પોતાના પ્રમાદથી ખોઈ તેનું આ કાવ્ય છે. પતિને સાગરનો પ્રમાદી નાવિક એટલા માટે કહ્યો છે.

સુધાધવલ અંતથી, ચાંદની રાતની ક્ષિતિજથી. ચાંદની રાતે ઘણી વાર ક્ષિતિજમા વિદ્યુતના ઝબકારા થતા હોય તેવું દેખાય છે. અને વળી દરિયાનું દશ્ય છે એટલે દૂરના પાણી ઉપર પ્રકાશ એવો દેખાય એ સ્વાભાવિક છે.

ગણી ઉભય અર્થ સર્વ ભટક્યાં મહાસાગરેઃ અમે બે એકબીજાને સર્વ અર્થ છીએ એમ ગણીને; અમારા સહચારમાં જ અમારી સર્વાર્થસિદ્ધિ છે એમ માનીને.

પૃ. ૫૯. *જતાં નિકટ*° : અમારી સફરમાં બંદરો નજીક જઈ ચડતાં, અમે તેને જોતાં જોતાં " આ બંદરો

સુખનાવ (pleasure boat)ને શું સમજે!" એમ કહી હલેસાંથી વહી જતા, બંદરોને વટીને ચાલ્યા જતાં. અમારૂં નાવ વેપાર કે સરત કે લડાઈ માટે ન હતુ માત્ર સુખની સફર માટે હતું. તેને આ બંદરો સાથે શી લેવા દેવા હોય!

હતાં સજલ નેત્ર એ: મુજ ભરેલ નિદ્રાલસે એમ જોઇએ. તેનાં નેત્રોમા આસુ હતા અને મારા નેત્રો નિદ્રા અને આળસથી ભરેલા હતા.

કરાલ રજની૦: પ્રમાદી નાવિક પ્રમાદના પશ્ચાત્તાપમા અને પ્રિયાવિયોગના આઘાતથી દરિયામા પડતુ મૂકી જીવનનો અંત આણે છે.

પૃ. ૬૦. વિધુર કુરંગ

શશી નિરખતો૦: શશીને જોઉં છું અને ગગનના મધ્યમા ઊંડી દગ કરી, તે સુદર દગથી કુટુંબરત તારલા-ઓ પાછા જોઉં છું. કુટુંબરત તારલાઃ કવિ પોતાના વૈધુર્યથી, તારાના ઝૂમખામા કુટુંબભાવ આરોપે છે.

પ્રિયા૦: "શાવ, તે મણિશંકર અને આ [પહેલી પત્ની] નર્મદાનો પુત્ર પ્રાણલાલ." યુગધર્મ ૪, ૨૭૯.

હતી કઠિન૦: વિધુર કુરંગે પત્ની જતા બાલમૃગની સંભાળ લેવા માટે શીંગડા વડે જરા જમીન સુંવાળી કરી

હતી અને શયન પાસેના કાકરા જિહ્વાગ્રથી લઈને દૂર કર્યા હતા. આસપાસની ઉડતી ધૂળ તો ખરતા આંસુથી જ શમી ગઈ હતી પણ તેનાથી ઠંડી થવી જોઇએ તે થતી નહોતી કારણ કે તેની ઠંડી ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ હરી લેતા હતો.

પૃ. ૬૨. વિપ્રયોગ

સરખાવો કલાપીનું 'એકલો હું' કેકારવ પૃ. ૩૬૫.

પ્રથમ આ કાવ્ય બે જ કડીનું હતું:—

> આકાશે એની એ તારાઃ
> એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ
> તરણુ નિશા એની એ—દારા
> કયાં છે એની એ ?
> એતો હાવાં નહિ જેવાની:
> આંખડલીએ નહિ લ્હોવાની:
> અંત સુધી મ્હારે રોવાની
> દારા એની એ.

પછીથી કર્તાએ સ્વીકારેલા નવા ધર્મમાં તેમને આ નિરવધિ વિયોગની નિરાશાને બદલે સ્વર્ગમાં મળવાની આશા થાય છે અને તેથી, જેમ 'ચક્રવાક મિથુન'મા-નવી ભાવના પ્રમાણે તેમણે કાવ્યમાં ફેરફાર કર્યો તેમ અહીં પણ કર્યો. આ સંબંધી પ્રો ઠાકાર કહે છે.—

"કોણ કહેશે કે આ ફેરફારથી કવિતા નથી બગડી?"
યુગધર્મ ૪,૨૭૯

અને અલબત્ત પાઠ બદલાતા રસ બદલાઇ જાય છે અને નવો રસ જૂના જેવો સઘન તો નથી જ.

પૃ. ૬૩. મત્ત મયૂર

મારી ક્રીસ્તીના સમયની, તે પછી લખાયેલી.

પૃ. ૬૫. મુગ્ધાને સંબોધન

છેલ્લી કડીઃ ચાલ જો ચહીયે=ચાલો આપણે સ્નેહ કરીએ.

પૃ. ૬૬. અજ્ઞાન સખા પ્રતિ

અર્થ અસ્પુટ છે. કલાપીનું તા ૧૬–૨–૯૭ નુ કાવ્ય **નૂતન સખા પ્રતિ** (કેકારવ પૃ. ૩૫૨) શ્રી મણિનાકરને ઉદ્દેશીને હતુ અને આ કાવ્ય તેના પ્રત્યુત્તરરૂપ છે એમ સાભળ્યુ છે. કાવ્ય લખાઈને તુરત એટલે ૧૮૯૭ના માર્ચમા કલાપીને મોકલાયુ હતું અને તે પછીના કલાપી ઉપરના ૨૧–૧૨–૯૭ના પત્રમા પણ તેનો ઉલ્લેખ છે (કાન્તમાલા પૃ ૩૪૫–૪૬ અને તે ઉપરની ટીપ) પણ આ કાવ્ય બીજા મિત્રોને પણ મોકલ્યુ હતુ કાવ્યમા "સખા, પ્રિયતમ સખા, આદિ આવે છે, તે એકે ઠેકાણે અમુક માણસને વા બાઈને પણ ઉદ્દેશીને લખ્યુ હતુ એમ માની લેવાને માટે એ કવિતામાના શબ્દો એકલાને પૂરતો

પુગાવો ગણી શકાય નહીં" (જયન્તી વ્યાખ્યાન યુગધર્મ ૪, ૨૭૮)

કવાપીને ઉદ્દેશીને લખ્યુ હોય તો 'અજ્ઞાનસખા' એમ લખે? કાવ્યમા લખે પણ ખરા બીજો તર્ક એવો થાય છે કે આ કાવ્ય પોતાના જીવને જ 'અજ્ઞાન સખા' કહી સબોધ્યુ હોય (જુઓ 'મિત્રને આમન્ત્રણ' પૃ ૭૧) એમ હોય તો પણ બીજા મિત્રોને તેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય કાન્તમાલામા છપાયેલા પત્રની વસ્તુ જોતા બન્ને તર્ક ઉપપન્ન લાગે છે કાવ્યમા કર્તાની ધાર્મિક માન્યતાઓનો ઉલ્લેખ છે, એટલુ સ્પષ્ટ છે

પૃ. ૬૭ આશાગીત

આત્મામા નવી સ્ફુરતી દિવ્ય આશાનું આ ગીત છે, ધર્મ પર દૃઢ આસ્થાથી જે ઉદ્ભવે છે તે આશાનુ

અહા શા° આશા ઊંચેથી નીચે આત્મા ઉપર સ્વરો વરસાવે છે અને એ સ્વરમા સ્નાન કર્યાથી બળેલો આર્ત્ત આત્મા કેવો ઠરે છે!

ખરે શુ° પ્રો બળવતરાય ઠાકોર 'ખરે'ને બદલે 'અરે' પાઠ વધારે સારો માને છે

સ્નેહના સ્વર્ગમા આપણે સાથે ફરીશુ એવો દિવસ શુ ખરેખર આવશે? અરે આશા! શુ તુ ખરે જ આમ

કહે છે ?: મૃત્યુથી વિખૂટા થયેલા સગા અને સ્નેહીઓનો સ્વર્ગમાં મેળાપ થાય છે એવી ખ્રિસ્તી ધર્મની માન્યતા છે એ માન્યતાથી આ આશા ઉદ્ભવેલી જણાય છે

અને શું૦: ઉપરની કડીમા સ્વર્ગે ગયેલા આત્મીય-જનની વાત આવી. આ કડીમા અહીં રહેનારા સ્વજનો વિશે આશા શું કહે છે તે કવિ કહે છે ઉપર જે નવા ધર્મની માન્યતા કહી તેના સ્વીકારથી કવિના કેટલાક આત્મીય જનોને આઘાત લાગેલો એ આઘાત પણ શુદ્ધ હૃદયનો જ હતો. એ શુદ્ધ હૃદયનો જખમ પણ શુ આખરે રૂઝશે ? અને અત્યાર સુધી મારા નવીન ધર્મમા સાથે નહિ ચાલેલાં એવા જનો પણ સાથે ચાલશે ? અરે આશા ! એમ થાય તો તો કેટલી બધી દયા થઈ ગણાય !

નહીં પરવા૦: અમને કશી પણ ઐહિક ચીજની પરવા નથી. હે આશા ! જો માત્ર તેને, મારા નવા ધર્મમા હજી આસ્થા નથી થઇ એવા મારા આત્મીય જનને, સંતોષ (satisfaction), નવા ધર્મની પ્રતીતિ થાય તો મારો ઉદ્ધાર થઇ જાય અરે, તે જ સ્વજન પછી મારો ઉદ્ધાર કરે.

નિહાળુ હા૦: નવા ધર્મના સ્વીકાર પહેલા સખીનો જે સૌમ્ય રસ દેખનો હતો તે જ જૂનો-અમલ રસ ધરી

પણ હું જોઉં, તો આ હૈયું સુખથી ભવસાગર તરી જાય.

મને તવ°. હે આશાદેવી ! મને તારા ગાનમાં મીઠી આસ્થા સદૈવ રહેલી છે. એ દિવ્ય સ્વરો મને સાભરે છે અને સાભરે છે ત્યારે મારા જીવનને ભરે છે.

પૃ. ૬૮. અનામી નામ

અર્થ અસ્ફુટ છે. 'અનામી નામ' એ શબ્દો કદાચ જીસસ ક્રાઇસ્ટ કે **સ્વીડનબૉર્ગને** ઉદ્દેશીને હોય.

તને પણ°: આખરે એટલે મૃત્યુ પછી. ખરું પ્રેમસુખ મૃત્યુ પછી જ મળી શકે છે એવી તને પણ પ્રતીતિ છે. તો : આ દુનિયામાં કોઈને પણ સૌહાર્દસુખ ક્યાંથી આપી શકું ?

અને જ્યારે° આ સમારમાં તો તારું નામ કોઈને કહેવાનું નથી પણ જ્યારે ગરીલા જીવનસાગરે વહેવાની આશા સિદ્ધ થશે, ત્યારે વિશ્વને બડાલું તારું અનામી નામ સ્વર્ગના વીણામુખે પ્રતિક્ષણ લઈ શકાશે

પૃ. ૬૯. પુરાણી પ્રીત

મને તારા°. જે સ્વરો હાલ તું કાઢે છે તે મને અવશ્ય મીઠા તો લાગે છે; પણ હજી બીજા, અન્ય પ્રકારના—મારો નવીન જીવનપંથ ઉજાળે એવા—સ્વરો મારો આત્મા તારી પાસે માગે છે.

તને ચાહું૦: આવા નવીન સ્વરની આશા રાખું છું એ ખરું છતાં કોઈ પણ બીજી વ્યક્તિના સ્વરોમાં મને સંતોષ તો નથી જ.

નહીં એ૦: ગમે તેવી અન્ય સ્મૃતિની લહરો તારા માનસતટ પર આવી આવીને અથડાતી હોય પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે જે સ્વરો હું માગું છું તે તને અજાણ્યા નથી જ. હું શું માગું છું તે તું પણ જાણે છે અને તેનું ભાન અન્ય સ્મૃતિઓમાં તને કદી લુપ્ત નથી થતું. ' સુત્રે તેવી ' એટલે ' ગમે તેવી ', ' ગમે તે '.

સખી ! જો૦: જે ઈશ્વરની ઉપાસના હું કરું છું તેની જો કોઈ પણ બાની તું સાંભળે તો તારો આત્મા સુખેથી ભ્રમનો ભેદ છોડી દે.

અને એ બાનીનો પડઘો છેવટે બ્રહ્માંડમાં ફેલાતાં આપણી પુરાની–પહેલાંની સાચી પ્રીત આ સ્વપ્ન જેવા સંસારમાંથી પાછી જાગૃત થાય

પૃ. ૯૭. રજાની માગણી

આત્માના ખરા નિવાસ, સત્યધર્મપથ જવાને માટે સખી પાસે, સ્વજન પાસે, આત્મા રજા માગે છે.

રજા આ૦: હંસ એટલે આત્મા. ઘણા પ્રાચીન કાલથી હંસ એ આત્માનું પ્રતીક મનાતો આવ્યો છે. હંસ માનસનેઃ

માનસ સરોવરના હંસને.- માનસ સરોવર એ અહીં આત્માના સત્યધામનુ રૂપક છે. હંસ સમય થયે પોતાના ખરા નિવાસ માનસસરોવર તરફ જાય છે અને માટે રજા

---

* આ વ્યુત્ક્રમનું દૃષ્ટાન્ત છે પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યોમાં શબ્દોના આવા ઉલટા ક્રમોના ઘણા દાખલા આવે છે. નરસિંહ મહેતાથી દયારામ સુધી સર્વેએ એના પ્રયોગો કર્યા છે એમાં કાઇક ભાષાની ઓર જ ખૂબી અનુભવાય છે. ઘણે ભાગે તેમાં છઠ્ઠીનો પ્રત્યય લુપ્ત હોય છે. જેમ કે "વાત પકવાનથી ભુખ ન ભાગે" (નરસિંહ મહેતો)-પકવાનની વાતથી ભુખ ભાગે નહિ. આધુનિક સાહિત્યમાં રચનાવૈચિત્ર્ય માટે, અર્થઘનતા માટે, શબ્દો અને અક્ષરોના લાઘવ માટે, ભાષાને પ્રતિકૂલ એવી અનેક છૂટો લેવાય છે પણ આ રચનાવૈચિત્ર્યનો કોઇએ બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. કાન્તે આ પ્રયોગ જૂની ગૂજરાતીના અભ્યાસથી કર્યો હશે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી પણ ભાષાના પ્રભુત્વ અને સ્વાભાવિક રચનાકૌશલથી તેમને એ સિદ્ધ છે. સરખાવો.

છાયા તરુવર તીર [પૃ ૯૭] તીર ઉપરના તરુવરની છાયા.

વ્યુત્ક્રમ સિવાય પણ વિભક્તિઓના પ્રત્યય લુપ્ત રહી શકે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સમાસોથી જે શબ્દ લાઘવ આવે છે તે ગુજરાતીમાં આ રીતે આવે છે. આવા પ્રત્યયલુપ્ત શબ્દોને સમાસ ન ગણવા જોઇએ અને તે જુદા લખાય એ ભૂલ નથી.

માગે છે. સ્નેહીથી જુદા પડતા દુ ખ તો લાગે, રજા આપવા ન્હિ કહ્યું કરે નહિ, પણ આ સ્નેહની વ્યથાઓ નમીઅમા માહી હોય છે તે સૌને અહેવી પડે છે

જ્વાનું જો° જ્યારે બધાઓને એક દિવસ 'આત્માને ત્યા'—આત્માના ધામમા જ્વાનુ જ છે ત્યારે છૂટા પડતા થોડો સમય તો સ્થિરતા રાખવી જોઈએ, સ્વસ્થના રાખવી જોઇએ.

મદા એ હસ તો માનસ સરોવરે પણ પોતાના સ્નેહીને અર્થાત્ તને સંભારશે પણ તને પણ તેના સમાગમની તૃષ્ણા જેવી ને તેવી, છે તેવી ને તેવી રહેશે તો ખરી ના! અને જો રહેવાની હોય તો—

બધું તો°: તો આપણ જૂનુ નવું કઈ કઈ સભારી રાખજે કારણ કે નિજવાસમા—આત્માના વાસમા તુ આવીશ ત્યારે મજાને એ બધી વાતો મને કહેવી પડશે, હો!

પૃ. ૯૨. મિત્રને આમંત્રણ

તપની એટલે? 'જાને', 'ગાને', ના અર્થમા 'જાની' 'ગાની' એવા સૂરતી પ્રયોગો છે. આ તેવો પ્રયોગ જણાતો નથી 'તાપણી' (નામ) એવો અર્થ હોઈ શકે—જોકે ભાષાની છૂટથી જ. સુકવ ધામમા હે સૂરખ! શાને તાપણી તાપે છે?

આખુ કાવ્ય ઉપદેશાત્મક છે અને પોતાના જ જીવને મિત્ર તરીકે સમોધીને કહ્યુ હોય એમ લાગે છે જીવને સમોધીને ભજનો ગાવાની આપણામા જૂની પરપરા છે ભજનોમા છે'ને 'જી'ના પુનરાવર્તનો આવે છે તે પણ 'જીવ'ને જ સમોધનો છે પ્રત્યુત્તરમા માનાર્થે 'જી' આવે છે તે પણ **જોષ** ઉપરથી જ થયુ છે

પૃ. ૭૨. અગતિ ગમન

૧૮૯૩ મા પ્રો બળવતરાય ઠાકોરનુ 'અદષ્ટિદર્શન' પ્રગટ થયુ તે ઉપરથી તે જ અરસામા આ કાવ્ય લખાયુ છે

બધા તારાઓ ઝાખા છે, વિધુ–ચન્દ્ર મહીં પણ તેજ દેખાતુ નથી અને પથિક અર્થાત્ રસ્તા ઉપરના [ભાષાની છટ] તરુઓની છાયાથી સઘળે અધારૂ થયેલુ છે તેમા ચરણ ચાલતુ નથી, અને દિન દૂર જાય છે, બીજે તો ક્યા જાય ? પ્રિયહ્રદયની પાસે જાય છે

વિચારા રેલીને° વિચારા રેલીને સર્વત્ર પ્રણયરસને ઉભરાવે અને એ રસમા ન્હાના ન્હાના સ્નેહીઓના હૃદયો પરસ્પર આલિંગન કરે

બને ત્યારે° ત્યારે આખો પણ સ્વપ્નમા શિશુની હોય તેવી મૃદુ બની જાય ઓ શિશુના સહજ સ્વરૂપ નમો સ્વર્ગ તરફ જતી હોય એમ ભાસે છે, પણ બીજી

જ ક્ષણે આ આત્મામ બંધ થાય છે અને હૃદય પાછું આ દુનિયામાં વાસ કરવા માંડે છે અને અંધારને મમજીને ચરણ અંધારાથી શીઘ્ર ખસવા માંડે છે.

આ દુનિયાના ઘોર અંધારામા ઓચિંતા જ ઘડીભર ચિત્ત પ્રેમસમાધિ લઈ લે છે, પ્રેમમા જ સ્વર્ગની ઝાખી કરી લે છે, અને એ દર્શનથી પ્રકાશ અને બળ પામીને પાછું દુનિયાના અંધારાથી દૂર રહીને ચાલવા માંડે છે

પૃ. ૭૩. પ્રણય વચન માટે પ્રાર્થના

મિસિઝ બ્રાઉનિંગના Sonnets from the Portuguese માંથી ૨૧ મા સૉનેટનુ ભાષાન્તર છે.

પ્રથમ ખંડઃ ચાહે છે એવું વચન ફરી ફરી કહે. હે કવિવર, તેં તારા કાવ્યમાં લખ્યુ છે તેમ, ફરી ફરીને કહેવાથી ભલે એ કોકિલના કૂજન જેવુ બની જાય.

બીજો ખંડઃ કોકિલ કૂજન જેવુ બની જાય તેની કશી ફિકર નહિ. કારણ કે નદીતીરે કે ખીણે કે ગિરિપૃષ્ઠ ઉપરના વનમા કોઈ પણ જગાએ બીજી ગમે તેટલી કુદરતલીલા ભેગી થાય પણ એ કોકિલના ટહુકા વિના વસન્ત પ્રસરી શકતી નથી એ કોકિલ એ જ ખરી વસન્તલીલા છે માટે તારાં વચનો ભલે કોકિલકૂજન જેવા લાગે.

ત્રીજો ખંડ' ત્યા એ તારા દેવી જેવાં વચનો મારા

શ્રવણ પર પડ્યા, પણ મને તારા પ્રેમની ખરેખર પ્રતીતિ તે વખતે ન થઈ, કારણ કે હું તે વખતે અંધકારમા–અજ્ઞાનમા હતી, માટે વીનવું છુ કે તુ મને ચાહે છે એ વચન ફરી પણ કહે.

ત્રીજા ખંડ પછી નીચેની બે પંક્તિઓ પ્રથમ હતી તે પૂર્વાલાપમા નથી. અસ્ફુટ હોવાથી કાઢી નાખી હશે.

નહીં કોને લાગે પ્રિય અધિક તારા ગગનમા?

ઉપેક્ષા કોને છે અધિક કુસુમોની ઉપવને?

તારાઓ આકાશમા પોતપોતાને માર્ગે ગમન કરે છે તે છે તે કરતાં વધારે હોય તો પણ કોને અધિક પ્રિય નહિ લાગે? તેમ જ ઉપવનમા કુસુમો બહુ થઈ ગયા છે એમ ધારી તેની ઉપેક્ષા કોણ કરે? અર્થાત્ સુંદર વસ્તુ બહુ થઈ ગઈ એમ કહેવાય જ નહિ. તું પણ તારા પ્રેમનું વચન કહ્યા જ કર. તેને સીમા ન જોઇએ.

ચોથો ખંડ: રજતજ ઝણત્કાર સરખી=રૂપાના રણકાર જેવી જ. એકાન્તો: મારી હાજરીમા તો મને ચાહવાનું વચન જરૂર સંભળાવ પણ સાથે સાથે એકાન્તમાં, મારાથી વિખૂટો એકલો હો ત્યાં પણ મને ચહાવાનું છોડી ન દેતો. અસલ સોનેટ નીચે મુજબ છે:

XXI

Say over again, and yet once over again,
That thou dost love me. Though the word
repeated
Should seem 'a cuckoo-song,' as thou dost
treat it,
Remember never to the hill or plain,
Valley and wood, without her cuckoo-strain,
Comes the fresh spring in all her green
completed.
Belove'd, I, amid the darkness greeted
By a doubtful spirit-voice, in that doubt's
pain
Cry...'Speak once more. thou lovest !' Who
can fear
Too many stars, though each in heaven
shall roll-
Too many flowers, though *each shall* crown
the year
Say thou dost love me, love me, love me,
toll

The silver iterance! only minding, dear,
To love me also in silence, with thy soul.

પૃ. ૭૪. સ્નેહ માટે સ્વર્ગત્યાગ

પ્રથમ ખડ મારૂ મરણ સત્વર થાય તો પછી બાકીના જીવનમા તને ઓછુ આવે, કઇક પણ ઊણપ આવે, એમ છે શુ? શુ આમ વાત છે? અને મારા મરણથી શુ તને રવિના કિરણો પણ તેજહીન લાગવાના એમ?

બીજો ખડ હુ હમેશા તારી જ રહી છુ, પણ તારા અતરમા આટલું ઊંડુ સ્થાન મને મળી શકે એ તો મેં નહિ જ જાણેલુ એટલે અત્યાર સુધી તો હુ સ્વર્ગે જઈશ એમ મેં ધારેલુ, પણ આટલુ મોડું પણ જાણ્યુ ત્યારે તો મારાથી શી રીતે જ હવે સ્વર્ગે જવાય? રે, જીવ, ત્યારે હવે મરણની મમતા મૂકી દે.. બીજી સ્ત્રીઓ પ્રણયસુખને માટે મથી મથીને પદવી અને જમીનોનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે હુ પ્રેમની ખાતર કબરનો, મરણનો, સ્વર્ગનો ત્યાગ કરૂ છુ

અમન સૉનેટ —

XXIII

Is it indeed so? If I lay here dead,
Wouldst thow miss any life in losing mine?

And would the sun for thee more coldly
shine,
Because of grave-damps falling round my
head?
I marvelled, my Belove'd, when I read
Thy thought so in the letter. I am thine
But .. so much to thee? Can I pour thy
wine
While my hands tremble? Then my soul,
instead
Of dreams of death, resumes life's lower
range.
Then, love me, Love! look on me. .breathe
on me!
As brighter ladies do not count it strange,
For love, to give up acres and degree,
I yield the grave for thy sake, and exchange
My near sweet view of Heaven, for earth
with thee!

પૃ. ૯૫. પ્રણયની ખાતર જ પ્રણય

બધી એ ચીજો તો°: ઉપર ગણાવી તે સઘળી ચીજો તો ફરી જાય અથવા ફરી ગઈ એવું તને ભાસે અને તેથી જેમ એ ચીજો જોઇને તુ મારા તરફ અભિમુખ થયો તેમજ એ વસ્તુઓ બદલાતા અથવા બદલાયેલી લાગતા તુ વિમુખ પણ થઇ જાય.

દયા તારી : તારી દયા છે તેથી પણ તું સ્નેહ ન કરતો કારણકે [કાકે કાઠીઆવાડી પ્રયોગ] જે વ્યક્તિ તારી પાસે રહે, લાબા વખત સુધી તારૂ આશ્વાસન લે તે, એ આસુ વિસરાઇ જતા એ પ્રીતિ પણ ખોઈ દે.

અસલ સૉનેટઃ—

XIV

If thou must love me, let it be for nought
Except for love's sake only. Do not say
'I love her for her smile...her look...her way
Of speaking gently...for a trick of thought
That falls in well with mine, and certes brought
A sense of pleasant ease on such a day'—
For these things in themselves, Belovèd, may
Be changed, or change for thee,-and love so wrought,

May be unwrought so Neither love me for
Thine own dear pity's wiping my cheeks dry,—
A creature might forget to weep, who bore
Thy comfort long, and lose thy love thereby!
But love me for love's sake, that evermore
Thow mayst love on, through love's eternity.

પૃ. ७६. વ્હાલાંઓને પ્રાર્થના

સરખાવો 'રોનારા' અને 'વીત્યાને રોવું'. કલાપીનો કેકારવ, પૃ. ३७१, ३७२, ७३.

પૃ. ७७ ગાનવિમાન

જુઓ 'રજાની માગણી' [પૃ. ७०] અને તે ઉપરનું ટિપ્પણ. એજ હસતી કલ્પના આ કાવ્યમા પણ છે.

સખી: કવિની સ્વર્ગસ્થ સખી. જે માનસમા, આત્મ-ધામમાં અગાઉથી ગયેલી છે તે.

પલ્વલ: સંસારરૂપી ખાબોચિયું.

દગે દગ°: આકાશના તારા જેવી તારી સ્નેહની દૃષ્ટિની મારી દૃષ્ટિ વડે હું ઝાખી કરી શકુ છું. પણ મારામા પાખની શક્તિ નથી.

રહ્યું કર્તવ્ય°: આ સંસારમા મારે કાઇ કર્તવ્ય પણ

હવે રહ્યું નથી કારણકે તારો કલહંસ, [પ્રથમ પત્નીનો પુત્ર પ્રાણલાલ] પણ નિર્મલ હાસ્ય કરતો તારી સાથે આકાશમા છે–એને મોટો કરવા માટે અહીં રહેવાનું કર્તવ્ય હવે નથી રહ્યું.

પૃ. ૯૯. વત્સલનાં નયનો

સપના–આદર્શો–અભિલાષાઓ, વિધુરા–મદદ વિનાનાં થયેલાં નજરે પડે અને અંધકારના ખાડામા ગુમ થાય તેનું કાંઈ નથી. પણ—

સરખાવો કલાપીનો ' એક સવાલ.' કેકારવ પૃ. ૩૫૫.

પૃ. ૮૦. સ્વર્ગગીત

નીચેના જીસસના વચન ઉપરથી આ કાવ્ય લખ્યું છે:

And I say unto you, Ask, and it shall be given you; seek, and ye shall find; knock, and it shall be opened unto you.

For every one that asketh receiveth; and he that seeketh findeth; and to him that knocketh it shall be opened.

New Testament. St. Luke. c. XI, 9-10

કામે છે: કમાય છે. કાઠીઆવાડી પ્રયોગ.

પૃ. ૮૨. સ્થિતિભેદ

સરખાવો કલાપીનું 'કોને કહેવું'' કેકારવ. પૃ. ૩૬૮.

પૃ. ૮૩. પવિત્ર ભોજન

નીચેનું ઇશુનું વચન સરખાવો·

And Jesus said unto them, I am the bread of life: he that cometh to me shall never hunger; and he that believeth on me shall never thirst.

St. John. c. VI, 35

પૃ. ૮૪. પ્રભુ પ્રાર્થના

Lord's prayer ઉપરથી·—

Our Father which art in heaven, Hallowed be thy name.

Thy kingdom come. Thy will be done in earth, as it is in heaven

Give us this day our daily bread.

And forgive us our debts, as we forgive our debtors

And lead us not into temptation, but deliver us from evil. For thine is the

kingdom, and the power, and the glory, for ever Amen

St Matthew c. VI, 9-13

પૃ. ૮૬. વ્હાલાંઓને ઉપદેશ

હસનારાની સાથે° સરખાવો

Rejoice with them that do rejoice, and weep with them that weep

New Testament. Romans c. XI, 15.

પૃ. ૮૭. કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના

અસલ નીચે પ્રમાણે છે

Lead, kindly Light, amid encircling gloom,
Lead Thou me on,
The night is dark and I am far from home,
Lead Thou me on,
Keep Thou my feet, I do not ask to see
The distant scene, one step enough for me.
I was not ever thus, not prayed that Thou
shouldst lead me on
I loved to choose and see my path, but now
Lead Thou me on,

I loved the garish day, and spite of fears,
Pride ruled my will: remember not past years.
So long Thy power has blest me, sure it
still will lead me on,
O'er moor and fen, crag and torrent till
the night is gone,
And with the morn, those angel faces smile,
Which I have loved long since, and lost
awhile.

Amen.

પૃ. ૮૮ મહેમાનોને સંબોધન

કરજો માફ°: ઈશ્વરની હમેશની ઉપાસનામા પાપો થાય છે તો તમારી સેવામા પણ હજારો પામર પાપો થયા હશે તે તમે માફ કરજો

મારી અક્ષવાની આ અરજમા એવો પણ ધ્વનિ છે કે જે માણસ, ઇશ્વર પોતાના ગુન્હા માફ કરે એમ ઈચ્છતો હોય, તેણે બીજાના ગુન્હા પણ માફ કરવા જોઇએ, જુઓ પ્રભુપ્રાર્થના [પૃ, ૮૪] ઉપરના ટિપ્પણમા આપેલી Lord's prayer. અને કલાપીની પક્તિઓ·

તુ માફ કર દિલદાર દેવાદાર છુ,
છે માફ દેવાદારને મારા સનમ !

પૃ. ૮૯ વસંત પ્રાર્થના

વસો અમ૦: અમારી પ્રકૃતિ રૂપી કુન્દનને પ્રણયદાન રૂપી ગેહ–અગ્નિમાં કસો. લતાકુસુમ=પ્રજા જીવને=જીવનમાં. અપત્યના પરિશીલનમાં, બચ્ચાઓના ઉછેરમાં વિમલ ધર્મને પામજો.

પૃ. ૯૦ સાગર અને શશી

આજ મહારાજ૦: ઈશ્વરને સંબોધન છે, અન્વય. ચન્દ્રનો જલ ઉપર ઉદય જોઈને મારા હૃદયમાં હર્ષ જામે છે, અને સ્નેહરૂપી ધન, જે કુસુમવનના વિમલ પરિમલ (સુગન્ધિ) ના જેવો ગહન છે તે–નિજ–પોતાના–સ્નેહના ગગનમાં અર્થાત્ હૃદયમાં ઉત્કર્ષ પામે છે.

નવલ રસ૦: ચન્દ્રને જ અહીં પરમાત્માનું નવીન રસ-વાળું ધવલ નેત્ર કહ્યું છે.

પૃ. ૯૨ પશ્ચાત્તાપ

છેલ્લી પંક્તિ: અને આ હું તારો દાસ, જેને એક-વાર તારા નૂરની ઝાંખી પડેલ છે તે હું એ નૂરને ન ત્યાગું એમ માગું છું.

પૃ. ૯૩ ચંદ્રાને સંબોધન

તને હું૦: તે એ=તે પણ, તે એટલે આ કાવ્યમાં જેને સાથી કહેલ છે તે, કવિનું દૂરસ્થ–સ્વર્ગસ્થ સ્વજન.

અને તવ°: હુ તને એટલે ચંદાને જોવામા વખત ગાળું છું. કોઇના સામુ જોવું એટલે તે વ્યક્તિની આખમાં જોવું માટે કહ્યું છે કે તવ નેત્રમા; એક જ અરીસા જેવી વસ્તુમા બે વ્યક્તિઓ એક સાથે જુએ તો એક બીજાની આખને જોઈ શકે, માટે કવિ કહે છે કે હે ચંદા તારા નેત્રમા તે સાથીના નેત્રનું પ્રતિબિંબ જોવામા હું જેમ વખત ગાળું છું તેમ તે સાથી મારી આખનું પ્રતિબિંબ તારી આખમા જોવાને વખત ગાળે છે કે નહિ ?

સખી હૂ°: હુ તો નથી ઊંઘી શકતો, સાથી ઊંઘી શકતો હોય તો ઘણું સારૂં.

પૃ. ૯૭. સખીને આમન્ત્રણ

છાયા તરુવર તીર=તીરપરના તરુવરની છાયા જુઓ 'રજનીની માગણી' (પૃ ૭૦) ઉપરનુ ટિપ્પણ

જીવનરૂપી જલ તેની સ્ફટિક વિશદ વહેતી સુરસરિતા તેના તીરપર તરુ અને એનાથી શ્રમતા મનુકુલના તાપ એ કલ્પના માટે જુઓ

And he showed me a pure river of water of life, clear as crystal, proceeding out of the throne of God and of the Lamb

2 In the midst of the street of it, and

on either side of the river, was there the tree of life, which bare twelve manner of fruits, and yielded her fruit every month: and the leaves of the tree were for the healing of the Nations.

The New Testament. Revelation
c. XXII, 1-2.

પૃ ૧૦૦. ધર્મ વિજય

જો સાતલાખ સવાર રક્ત સમુદ્રમા સામે ધસે: બાઇબલના જૂના કરારના નિર્ગમનના આખ્યાનના ૧૪ મા પ્રકરણમા એવી કથા છે કે મોઝીઝ અને ઇઝિરાઇલિ પ્રજા ઉપર ઈજિપ્તના લોકો ઘણો જુલમ કરતા હતા તેથી તે ઇઝિરાયલ પ્રજા સાથે ઇજિપ્તથી એશિયા તરફ આવવા રક્ત સમુદ્ર તરફ નાઠો અને તેને ઈશ્વરની મદદ હતી તેથી રક્તસમુદ્રે તેને માગ દીધો ઈજિપ્તના રથો અને સવારો તેની પછવાડે હતા તે સઘળા રક્તસમુદ્રની હદમા આવતા હેરાન થઈ નાસી ગયા. એ કથાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

પૃ. ૧૦૧. નવલ નિવેદન

સને ૧૯૧૨ ના અરસામા કર્તા જબલપુર પાસે નર્મદાના મૂળ તરફ ગયેલા અને ત્યા થોડા દિવસ રહેલા.

કર્તાને ન્હાવાનો અને તરવાનો ઘણો જ શોખ હતો અને નર્મદામા પણ ત્યા ખૂબ ન્હાએલા. આ કાવ્યમા આ હકીકતનો ઉલ્લેખ છે. પણ એ અર્થ અહીં કેવલ ગૌણ રહેલો છે અને ઇશ્વરે જીવનજલમા સ્નાન કરાવી કર્તાને નવીન ધર્મના સ્નાતક બનાવ્યા–તેમને દ્વિજત્વ આપ્યું એ અર્થ મુખ્ય છે.

શબ્દ સરોવર ઇશ્વરના શબ્દ અર્થાત્ જ્ઞાન રૂપી સરોવર.

ભાખર : જીવનરૂપી ભાખર. જુઓ પવિત્ર ભોજન ઉપરનું ટિપ્પણ.

નારા : (સં) પાણી અહીં જીવનરૂપી પાણી.

નર્મદા–નદી નર્મદા, જેમા કર્તાએ સ્નાન કરેલું તે.

આ કાવ્યમા નર્મદા શબ્દ પર શ્લેષથી તેમનાં પત્ની નર્મદા પણ ઉદ્દિષ્ટ હોય. અને તે સાથે 'શિવ' અને 'કરુણા' શબ્દોથી તેમના ધર્માનુયાયી 'શિવાભાઈ' અને 'કરુણાશંકર' પણ ઉદ્દિષ્ટ હોય.

પૃ. ૧૦૩. અપાવરણ પ્રાર્થના

અપાવરણ, સત્ય ઉપર આવી ગયેલું આવરણ દૂર કરવું.

हिरण्मयेन° એ ઇશોપનિષત્નો મંત્ર છે.

સત્યંધર્મદૃષ્ટયે=સત્ય ધર્મ જોવાને અર્થે, માટે.

પૃ. ૧૦૪. અનંત વાત્સલ્ય

અનંત વાત્સલ્ય એટલે ઇશ્વરનો મનુષ્ય તરફનો અનંત પ્રેમ. આ પ્રેમના દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક 'લફંગા છોકરા'ની વાત નવા કરારના સંત લ્યૂકના–શુભવર્તમાનના ૧૫ મા અધ્યાયમા આપેલી છે. કોઇ એક માણસને બે દિકરા હતા તેમાનો નાનો મજીઆરો વહેંચી લઇ મિલકત એકઠી કરી પરદેશ જતો રહે છે અને ત્યા લફંગાઇમાં બધો પૈસો ઉડાડી દે છે. તે ભૂખ્યે મરતો થાય છે ત્યારે તેને પિતા પાસે જવાનું સાંભરે છે. તે જાય છે અને પોતાનાં પાપો કબુલ કરે છે એટલે પિતા તેના તરફ અનન્ત વાત્સલ્ય બતાવી માફી બક્ષે છે એટલું જ નહિ, પણ ખરૂં જીવન ખોઇ બેઠેલો પુત્ર પાછો ખરા જીવનમા આવ્યો તેને માટે ઘેર ઉત્સવ કરે છે. આ કાવ્ય એ 'લફંગા છોકરા'ના ઉદ્‌ગારોનું છે.

પૃ. ૧૦૫. તારક સ્તોત્ર

તારકઃ ભવસાગરમાંથી તારણહાર.

આલ્ફા 'અને ઓમેગા' ગ્રીક વર્ણમાલાના પહેલા વર્ણનું નામ આલ્ફા છે અને છેલ્લાનું નામ ઓમેગાઃ એટલે આદિ અને અંત.

To Jesus Christ be glory given,
By all on earth; by all in heaven :
Let his dominion wide extend,
His glorious kingdom never end.
For He of all that's good and true,
Is Alpha and Omega too;
The fount of life, the source of light
The spring of every true delight.
Beginning, Ending, God and Man,
His inmost being none can scan;
But in his Human Form Divine,
The first and last united shine.
Who is who was, Who is to come,
Eternal infinite I AM;
The Lord Almighty God most high
Amen let Heaven and Earth reply.

પૃ. ૧૧૧ કલાપીને સંબોધન

૧૯૦૩માં કલાપીના કેકારવની પ્રથમ આવૃત્તિમા બહાર પડ્યું.

સુરતા: સુર=દેવ. સુરતા=દેવપણું. સુરતાની વાડી=

સ્વર્ગનું ઉદ્યાન. અહીં કલાપીનું ખરૂં નામ સુરસિંહજી હતું તે શબ્દ ઉપર શ્લેષ પણ છે.

ઊછળના°: તારા ઉરસાગરમાં કેવા ઉલ્લાસો ઊછળે છે! તારી સુહાગણ જ્યોત્સ્નિકા સૌભાગ્યને ઝરે છે. અને તારા નયનમા નમણું-સૌમ્ય નિર્મલ હાસ્ય ઝળકે છે.

આજે ને°: તેની સખી તેની આંખોને આજે છે અને અજવાળે છે અથવા હે સખી! એ મોરલો આપણી આંખોને આજે છે અને અજવાળે છે, પ્રકાશવાળી કરે છે. તેથી આલમનાં નૂર—પ્રકાશરૂપે ઇશ્વરી પ્રેમ, અંતર ઉપર ઉધડે છે. વળી તેની વાસળી પણ હૈયાનાં હેતને વહેતી વાગે છે અને તેનો સ્વર આકાશમા અંદર અને દૂર સુધી જાય છે. દૂરમાં દૂર હૃદય સુધી પહોંચે છે અને તેના અંતરને સ્પર્શ કરે છે.

હેત હૈયાના° આ પંક્તિ કવિ ન્હાનાલાલની

હૈયાના હેત વહેતી વાંસળી વાગી!
વાસળી વાગે ને મારી છાતડી જાગી:
હૈયાના હેત વહેતી વાસળી વાગી!

પંક્તિઓ ઉપરથી રચેલી છે. અને તેમા કાન્તનું કમનીયત્વ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. પ્રથમ આ પંક્તિ અવતરણમાં મૂકેલી હતી.

નન્દનવનના અર્થાત્ ઉપર કહી તે સુરતાની વાડીના પ્રાસાદોની ટોચથી એ કલાપીની મધુર કેકા આજે કેવી ઉભરાય છે! અને એ કેકા નન્દનવનની સુરભી–સુગન્ધિને પણ સાથે લઈને સંસારમાં સરતી આવે છે અને અંતર–હૃદયનાં દ્વારો ઉપર ગીતાની પેઠે અથડાય છે.

तत्° તે સવિતાના વરેણ્ય ભર્ગ, ઉત્તમ તેજનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ, એવો ગાયત્રીનો જૂનો ઉપદેશ છે. તે ઉપદેશ, કલાપીની કેકાની મારફત આજે અન્ય પ્રકારે આવે છે; તેના તરફ આ માથું અને તે સાથે સર્વ આત્મતંત્ર પણ નમે છે; અથવા એ મંત્રનો અર્થ, નવીન ધર્મના ઉપદેશ પછી હું અન્ય પ્રકારે સમજું છું, અને તેના તરફ મારું માથું અન્ય પ્રકારે નમે છે વગેરે.

પૃ. ૧૧૨. હિન્દ પર આશીર્વાદ

પ્રસિદ્ધ ૧૯૧૭, ધ યુનિયન ડિબેટિંગ સોસાઇટીના સોશિયલ ગૅધરિંગને પ્રસંગે.

પૃ. ૧૧૩. પરિષત્સત્કાર

પ્રસિદ્ધ ૧૯૧૬, લોહાણા કૉનફરન્સને પ્રસંગે.

પૃ. ૧૧૪. હિંદમાતાને સંબોધન

પ્રસિદ્ધ ૧૯૨૨, ભાવનગર શહેર સમિતિમાં પ્રસંગોપાત્ત ગાવા માટે રચેલું.

પૃ. ૧૧૭. હૃદયગીતા

કોઈ નાટક માટે લખાયેલું નથી ૧૯૦૭–૦૮મા એક કાર્ડબોર્ડ ઉપર છપાયેલુ.

પૃ. ૧૧૮. ૧૧૯. કાંતાની પ્રાર્થના, સ્મરદશા.

બન્ને ૧૯૧૩ના લખાયેલી ઝાલિમ ઠુલિયાના નાટકમા જૂલિયાની ઉક્તિઓ છે.

પૃ. ૧૨૦ થી ૧૨૪. ફકીરી, વિરહાનલ, રાસ, છેલ્લું આલિંગન.

૧૯૦૮મા લખાયેલા સલીમશાહ નાટકના આ સંગીત-કાવ્યો છે. ૧ લું, ૨ જું અને ૪ થું કાવ્ય અંશુમતિની ઉક્તિ છે અને ત્રીજુ • અંશુમતિ અને માણેક વચ્ચેનો સંવાદાત્મક રાસ છે.

પૃ. ૧૨૭. સ્મિતપ્રભાને

પૂર્વકાલનું. શ્રીયુત જ. ન. ભટ્ટને મોઢે યાદ રહેલું તે ઉપરથી ઉતારી પ્રગટ કર્યું છે. કાન્ત પોતે પણ એકવાર બોલેલા.

પૃ. ૧૨૮. સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી મન ઉપર થતી અસર

આ અને આ પછીનું 'સ્વર્ગગંગાને તીર' એ બન્ને કાવ્યો સ્વ. હરિલાલ ઝીણાભાઇ ભટ્ટ ઉપરના પત્રોમાથી લીધેલા છે. બન્ને પહેલાના છે.

પૃ. ૧૩૨. સ્વર્ગગંગાને તીર

ક્ષ્મા=પૃથ્વી.

પૃ. ૧૩૪.

મર્ત્યત્વદાહ મર્ત્યત્વ=મનુષ્યપણું. મનુષ્યને, મનુષ્યની મર્યાદાઓને લીધે, જગતના દુઃખોને લીધે, જે દાહ લાગે છે તે દાહ. ચક્ષ્વપાઙ્ગ=ચક્ષુ–આંખ તેનો અપાંગ, ખૂણો. મૂળ સંસ્કૃત ચક્ષુ.નું સમાસમાં 'ચક્ષુ' કર્યું છે તે ભાષાની છૂટ છે.

પૃ. ૧૩૭. પ્રિયા કવિતાને આશ્વાસન

કવિતાને મથાળું હતું નહિ. કાન્તમાળામાં આ મથાળું યોજાયેલું. (પૃ. ૨૭૯–૮૧) અરર છવિન આમ ભલે જતું: એમાં 'આમ' એટલે તમારી બાજુમાં, બીજાઓની આગળ જઈ જઈને તેમના ટીકાવેણ સાંભળવામાં નહીં.

પૃ. ૧૩૮.

મફત નિર્બળતા એટલે કશા મોબદલા વિનાની એકલી નિર્બલતા.

પણ તમને પ્રિય મુક્ત હું કરું છું: એટલે નિર્બલતા અને ગુણહીનતા અને સાથે માન મેળવવાની અતિ લોભિયણ ઇચ્છા, એ દોષ મ્હારા જ છે, તમારા નહીં, હું મરું છું એ દોષોને લીધે, તમારે જરા મનમાં ન આણવું.

ધડક ધડક થાય હાય છાતીઃ–છાતી તે એની.

પૃ. ૧૩૯. ઉભય એટલે તુ અને મારી પ્રિયા બે ય

પૃ. ૧૪૦. સામ

સામ (psalm) એટલે પવિત્ર ગીત 'જૂના કરાર' નો એ એક ભાગ છે.

અસલ સામ નીચે પ્રમાણે છે.

4 Show me thy ways, O Lord; teach me thy paths.

5 Lead me in thy truth, and teach me: for thou art God of my salvation; on thee do I wait all the day.

Psalm 22, 4-5

પૃ. ૧૪૨. આંતર સપ્તપદી

સપ્તપદી એટલે સાત પંક્તિનુ ગીત.

પૃ. ૧૪૨. નયનપ્રાર્થના

નયન नी (सं) દોરવું એ ઉપરથી નયન એટલે દોરવા સબધી પ્રાર્થના.

પૃ. ૧૪૪. સ્નેહગીત.

મથાળુ નવું યોજેલું છે.

પૃ. ૧૪૯. પદ

विश्वानि देव सवितुर्दुरितानि परासुव।
यद्भद्रं तन्न आसुव।

એ સૂર્યની વૈદિક પ્રાર્થના ઉપરથી.

પૃ. ૧૪૮. કુસુમની બિમારી

કાન્તના બીજાં પત્ની સૌ. નર્મદાની માદગીને પ્રસંગે લખાયેલું ઈ. સ. ૧૯૦૪.

પૃ. ૧૪૯. પતિ પત્ની સંવાદ

ઝાલિમ ટૂલિયામા કોલ્લેટાઈન તથા લુક્રેશિયા વચ્ચેનો.

પૃ. ૧૫૧. શાસ્ત્રોપદેશ

સંગીતમાલા નામના સગ્રહમાથી.

પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૬. કાન્તાનો ઉલ્લાસ, કાન્તની સ્મરદશા, કાન્તાની સ્મરદશા, કાન્તને સંબોધન.

ચારે ય સલીમશાહ નાટકના સગીતકાવ્યો છે. પહેલું, ત્રીજું, ચોથું અગ્રમતીની ઉક્તિઓ છે અને બીજું સલીમશાહની.

પૃ. ૧૫૮. અંતિમ પ્રાર્થના

કાશ્મીરમા લખાયેલું, કવિના અવસાન પહેલાના આઠવાડીઆમા કાન્તના આ અંતિમ ઉદ્ગારો છે.

મૂળ કાવ્યને મથાળુ નથી. કાન્તમાળામા આ મથાળાથી તે છપાયું છે.

ટિપ્પણ પરિશિષ્ટ

'ચક્રવાક મિથુન' સંબંધી શ્રીયુત નરસિંહરાવ ભોળાનાથના વિચારો

***

માનવ અને પ્રભુ વચ્ચેના પ્રેમભાવને romance નું સ્વરૂપ આપનામા સૂફીવાદની દૃષ્ટિ જેવી જ દૃષ્ટિથી એક ઉચ્ચ કવિત્વકલ્પના આજથી એકત્રીસ વર્ષ ઉપર એક ગુજરાતી કાવ્યમા પ્રગટ થઈ હતી એ દૃષ્ટિ એ કાવ્યમા કોઇ વિવેચકે પારખી હોય એમ જણાતુ નથી "ચક્રવાક મિથુન" નામનુ રસિક, સમર્થ, કાવ્ય (ગ મણિશંકર ભટ્ટની કવિત્વ શક્તિનુ ફળ) ઇ સ ૧૮૮૦ મા 'બુદ્ધિપ્રકાશ' મા પ્રગટ થયુ હતુ હેના ઉપર 'સેહેની' એ તખલ્લુસથી એક વિદ્વાન ગૃહસ્થે ટીકા પણ આપી હતી (સેહેની=બ. ક. ઠાકોર એ હવે પ્રસિદ્ધ રહસ્ય છે) ચક્રવાક પક્ષીને શાપ છે કે એ પક્ષીના નરમાદાએ રાત્રિ સમયે વિયોગ ખમવો આ કાવ્યમા એ પક્ષીના યુગ્મનો દિવસ સમયનો પ્રેમવિહાર પ્રથમ વર્ણવ્યો છે. એ વિહારમા—

"વિરહ સભવને વીંસર્યા હતા,
બની નિરંકુશ એય ફર્યા હતા."

(માનવ પ્રાણી પણ મૃત્યુની તિમિરાવૃત રાત્રિ પડતા પરસ્પર વિયોગનો સંભવ ભૂલી જઈ જીવન્ત દશામા કેવળ વિહારમા જ મગ્ન રહે છે—તે ઉપર કાંઈક આડો કટાક્ષ અહીં જણાય છે, પરન્તુ એ આખા કાવ્યના મુખ્ય ધ્વનિથી કાંઈક અસંબદ્ધ છે) પરન્તુ સૂર્યાસ્તનો સમય સમીપ આવતા

"જાગ્યા પ્રેમી વિરન સુપની મોહનિદ્રા મહીંથી"

અને

"જાગનિદ્રા તુટતા સ્મૃતિનાશની
સમીપ મૂર્તિ ઉભી વિધિપાશની"

આ હાલતમા પ્રેમબદ્ધ યુગલને નવી યુક્તિ સૂઝે છે સૂર્યનુ તેજ લુપ્ત નથી થયુ હેવા ઊંચા ઊંચા આકાશ-પ્રદેશમા એ બન્ને ઊડવા લાગે છે

"મિથુન એહ ચઢે અવકાશમા,
સ્થિતિ કરે દિન તેજ સકાશમા,"

અને

"ધીમે ધીમે ગતિ ઙગે જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ઊડી બન્ને ગ્રહણ કરતા ઉન્નત સ્થાન તેમ"

આ ફાફા કયા સુધી નભનાના હતા ? ચક્રવાકીને એક નવીનતર, અપૂર્વ, યુક્તિ-ઇચ્છા-સ્ફુરી.

"શાને હાવુ-નહિ નહિ જ રે આપણે હાય મ્હેવુ,
ચાલો હેવા સ્થલ મહિં, વમે સૂર્ય જ્યાં સદૈવ
હ્હાનાથી કૈં અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યા હોય દૈવ"

પગ્નુ અશકય તરફ આખ મીચનારી આ સરલાના શબ્દોના ઉત્તરમા ચક્રવાક કહે છે

"લાબા છે જ્યહા દિન, પ્રિય સખી! રાત્રિએ દીર્ઘ તેની,
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય આશા જ કેવી!"

એમ કહી એક જ માર્ગ દીઠો

"અવર કાઇ ઉપાય હવે નથી,
વિરહ જીવન સંહરિયે મથી
ગહનમા પડિયે દિન દેખતા,
નયન મીચી કરી દઈ એકતા"

આમ વિરહ, જીવન, બન્નેનો અત આણવા માટે (કે વિરહ ભરેલા જીવનનો, વિરહજીવનનો, અંત આણવા માટે) આ પ્રેમી યુગ્મ મૃત્યુના ગહનમા, દિન દેખતા જ (દિવસનુ તેજ છતા જ-એટલે જોડાયલા રહીને જ), મૃત્યુ અને રાત્રિ બન્નેના પરિણામ ના જોવા માટે આખ્ય મીચીને એકતા કરીને (સયુક્ત રહીને જ) (મૃત્યુના) ગહનમા પડે છે.

હવે છેવટનાં ભાગમાં કાવ્યના મુખ્ય ધ્વનિનો સંદિગ્ધ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છેઃ

"પાછું જોતાં દ્વિજયુગલને અન્યથા થાય ભાસ,
ઊંડું ઊંડું દિનકર સમું કૈંક દેખાય હાસ."

અદ્ભુત! મૃત્યુ અને રાત્રિના અન્ધકારમાં પ્રવેશ થવાને બદલે અણધાર્યો, ઊંડા ઊંડા, તેજોમય પ્રદેશમા પ્રવેશ થાય છે..

અને આનંદપૂર્ણ ચક્રવાકમિથુન ઉદ્‌ગાર કરે છેઃ

"આહા! આહા' અવર દુનિયા' ધન્ય—

(વિરહ, રજની, વિનાની બીજી જ જ્યોતિર્મય દુનિયાં દીઠી—

એ બોલનામાં

નીચે નીચે ઊતરી પડતું વેગથી દંપતી ત્ય્હાં."

જ્યાં— અધિક એહ પ્રકાશ, થતો જતો,
જવ જનાર તણો વધતો હતો.
અમિત એ અવકાશ તણી મહિં,
કયહિં જ ચેતન એક દીસે નહિં."

આ સ્થિતિ શી? હેનો ધ્વનિ શો? હેની વ્યંજના શી? રા. રમણભાઇ આમ વ્યંગ્યદર્શન કરે છેઃ—

"અંતે અજ્ઞાત 'ગહન' માં 'અન્યથા ભાસ દેખતું'

'વેગથી પણ દંપતી' 'અમિત અવકાશમાં' લીન થઈ જાય છે. કવિનો અન્ત્યભાવ અજ્ઞાત જ રહે છે." *

કાવ્યના સમાપ્તિના બે શ્લોકો વિશે "સેહેની" કહે છેઃ—

" કવિના દેવીએ કરેલા દિવ્ય લોચનથી કવિને જુદોજ આભાસ થાય છે. ('દ્વિજયુગલને' ભાસ થયો કવિએ કહ્યો છે તે કવિની કલ્પનાને થયેલો જ ભાસ ગણવો ?—ગણીશું) મનવાંછિત ચિત્તહારક રસતેજપૂર્ણ એક નવીન 'દુનિયા'મા આ ' સ્નેહબાલ ચક્રવાકમિથુન' પૂર્ણ આવેગથી દાખલ થઈ જતું હોય એમ ત્હેને ઘડીભર જણાય છે."

"પણ"—(અહિં "સેહેની"નું વ્યંગ્યદર્શન મ્હને સંતોષ આપતું નથી; પણ હેમનું સાભળી લઇયે;—" પણ")—

Adieu the fancy cannot cheat so well,
As she is famed to do, deceiving elf."

" કવિતા દેવીનો હાથ જ્યહાં મસ્તક ઉપરથી ખશી

* " કવિત્વરીતિ " કવિતા અને સાહિત્ય પૃ. ૬૨.

રા બ. ક. ઠાકોર ("સેહેની") કંઇક ઊંડી વિગતમાં ઉતરે છે અને અન્ય ધ્વનિ બતાવે છે.

"ચક્રવાક દંપતીને કવિયે મનુષ્ય પ્રેમની મૂર્તિરૂપ કલ્પ્યું છે, અને એ દંપતીનો અનિવાર્ય વિયોગ મનુષ્યચિત્ત અને મનુષ્ય સૃષ્ટિક્રમ વચ્ચેના વિરોધનું ઘણું વધારેલું બિમ્બ છે."

જાય છે, આખ્યો બંધ કરીને જ્હારે પાછી ઉઘાડે છે, ત્હારે ત્હેની ખાત્રી થાય છે કે એ દેખાવ તો ફક્ત ઇન્દ્રજાલ હતુ "

શુ? કવિતા તે ઇન્દ્રિજાલ ફેલાવનારી ઠગારી?

કવિતાએ આપેલા દિવ્ય લોચન ઇન્દ્રજાલ, વસ્તુત અસત્ માયા પ્રગટ કરે? કવિતા દેવીનો હાથ મસ્તક ઉપરથી ખસી જતા, સત્યની ખાત્રી થાય? એમ હોય તો દિવ્ય સત્યનુ દર્શન સૂક્ષ્મ પ્રવેશથી કરનારી, અને અલૌકિક શક્તિથી હેનુ પ્રદર્શન કરાવનારી, કવિતાને ધુતારી ઠરાવીને રસિક તત્ત્વદર્શનના રાજ્યમાથી દેશવટો દઇને હાંકી કાઢવી જોઇયે

*

મ્હને તો આ અદ્ભુત કાવ્યમા હેના સમાપનમા જુદો જ ધ્વનિ, અને દિવ્ય સત્ય સ્થાપનારો (દર્શાવનારો) ધ્વનિ, સભળાય છે પેલા ચક્રવાકમિથુને આત્મઘાત કર્યો કે નહિ તે સ્પષ્ટ નથી, પરન્તુ તેમ થઈને મૃત્યુપારની નવી સનાતન ભૂમિનુ દર્શન હેમને થયુ, અને સતત જ્યોતિથી ભરેલા પ્રદેશમા પ્રવેશ હેમણે કર્યો

" ત્હા તો ચિરરંગી
તણાયા જવાનુ સુખમગ્નિ માહિં—"

ચક્રવાકમિથુનને અન્યથા ' ભાસ ' થયો હતો તે સત્ય સ્થિતિ તજીને અસત્યનો નહિ, પણ મૃત્યુના ગહનમા પડયાની અસત્ય સ્થિતિ તજીને જ્યોતિર્મય ભૂમિમા પ્રવેશની સત્ય સ્થિતિનો અને એ અસત્ય ભાસ ન્હોતો તે કવિના છેવટના શ્લોકના પૂર્વાર્ધમા પ્રગટ થાય છે

"અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો
જવ જનાર તણો વધતો જતો "

અને એ અસીમ અવકાશમા જ્યોતિ જ જ્યોતિ–બીજુ કાઇ નજરે પડતુ જ ન્હોતુ,

"અમિત એ અવકાશ તણી મહિં
કયહિં જ ચેતન એક દીસે નહિ " $

કોઇ પણ ચેતન વ્યક્ત રૂપે દેખાતુ જ ન્હોતુ, જ્યા એ ચક્રવાકમિથુન પણ વિલીન થઈ ગયુ કેમકે.

$ આ પક્તિનો પાઠ પૂર્વાલાપમા નીચે પ્રમાણે છે

કયહિ અચેતન એક દીસે નહી

આ પાઠ સબધી શ્રી નરસિંહરાવભાઇ લખે છે કે

"આ નવો પાઠ વધારે સારો છે સર્વત્ર ચેતનની જ રેલ હતી એ અર્થ થાય છે "

શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈના મત પ્રમાણે જૂના અને નવા પાઠનો એક જ અર્થ થાય છે અને નવા પાઠથી એ અર્થ વધારે સ્ફુટ થાય છે સપાદક

ના જ્યોતિથી ભિન્ન દીસે જ કાંઈ
આ પેર જો ! પ્રકૃતિ દર્શો પુરુષ માંહિ !*

*　　*　　*

પરન્તુ એક બીજો મુખ્ય ધ્વનિ હું સાંભળું છું તે કહું. ચક્રવાકનું યુગ્મ તે **जीवात्मा અને परमात्मा;** જેનો ઉપનિષદમાં **द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते** કહીને વર્ણવ્યા છે તે; એ એનો સંબંધ સુરીવાદે કલ્પેલો પ્રેમનો જ સંબંધ, આ કાવ્યમા ચક્રવાકના નરમાદાના સંબંધથી દર્શાવ્યો છે; અજ્ઞાન રૂપી અંધ રજનીમાં એ બે પ્રેમીઓનો વિયોગ થાય છે; એ રજનીનું તિમિર જતાં જ્ઞાન-જ્યોતિ પ્રગટે છે અને બન્નેનો સયોગ થવો શક્ય છે; માટે જ એ સંયોગદશા વખતે બન્ને ફરીથી વિયોગ ના થાય એ પ્રબલ ઇચ્છાથી સનાતન જ્યોતિર્મય પ્રદેશમાં પ્રયાણ કર્યા કરીને જ્યોતિષ્પ્રવાહમા અટલ સહચાર સાધે છે. આ ધ્વનિમાં સુરીવાદની કલ્પનાને સુઘટિત સંસ્કાર અપાયલા જોઉં છું. એ જ્યોતિ સિદ્ધ સહચારમાં

"અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો.
જવ જનાર તણો વધતો જતો."

ज्ञानबाल

તા. ૮–૧૦–૨૧

विवर्त लीला–१०. વસંત વર્ષ ૨૦, અંક ૧૧; માર્ગશીર્ષ સંવત્ ૧૯૭૮ પૃ. ૪૦૬–૪૧૦.

* "દિવ્ય ગાયકગણ"—"હૃદયવીણા પૃષ્ઠ. ૧૦૯"

ભણકારઃ—

કલ્પનાપ્રધાન કવિતાઓનો જાણીતો સંગ્રહ.

ઉગતી જૂવાનીઃ—

સામાજિક નાટક

દર્શનિયુંઃ—

ટૂંકી વાર્તાઓનો લોકપ્રિય સંગ્રહ.

છપાય છે.

અભિજ્ઞાન શકુન્તલા નાટક

ગુજરાતી તરજુમો મનનિકા નામે ટીકા સાથે.

વ્યાખ્યાનો અને નિબંધો

મણકો ૧ અંબાલાલભાઇ

મણકો ૨ઃ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વિષે વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાપત્રો અને ચર્ચાઓ.

તૈયાર થાય છે

• ગો. મા. ત્રિ. ની ભાવનાઓ

ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ